

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПУЧКОВА ДАР'Я ДМИТРІВНА

УДК 165.6 / 8; 167/168

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПІЗНАННЯ ЯК АДАПТИВНА ПРАКТИКА:
ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ АНАЛІЗУ**

Спеціальність 033 – філософія
Галузь знань 03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі філософії.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (Д. Д. Пучкова)

Науковий керівник
Шашкова Людмила Олексіївна,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Київ – 2023

Анотація

Пучкова Д. Д. *Пізнання як адаптивна практика: філософсько-методологічні перспективи аналізу*. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 «Філософія» (03 – Гуманітарні науки). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Дисертаційна робота виконана в колі проблематики філософії та методології науки, а саме – обґрунтуванні філософських засад загальнонаукових методологічних підходів і стратегій. Що зумовило залучення до аналізу в межах дослідження теоретичних розробок з різних наукових галузей соціально-гуманітарного спрямування – еволюційної епістемології, біоепістемології, когнітивної біології, поведінкової економіки, екології, політичної теорії. Спільною основою для аналізу означених наукових проєктів є обґрунтування пізнання як адаптивної практики. Тому дисертаційна робота присвячена концептуалізації наукового і філософсько-методологічного дискурсу, пов'язаного з аргументацією розуміння пізнання як адаптивної практики, починаючи з традиційного уявлення натуралістичних епістемологів, для яких пізнання ототожнюється життю і виражається в моделі подразник / відповідь, коли людина як жива аутопоезисна система відповідає на стимули світу, пізнаючи його, і завершуючи перспективами сучасних міждисциплінарних і трансдисциплінарних розробок.

Вибір теми, з урахуванням її міждисциплінарної основи, зумовлений тим, що в сучасному суспільстві ризиків та невизначеностей, які зумовлені появою нових технологій і знань, виникає потреба в аналізі меж методологій соціогуманітарного знання, таких як міждисциплінарність і трансдисциплінарність, переоцінці наявних і появі нових філософсько-методологічних концептуалізацій пізнання як адаптивної практики. Оскільки

сама адаптація як пізнання не просто дозволяє людині вбудовуватися у світ, але й провокує на видозмінення та перетворення світу, то значить, є причиною утворення ситуацій невизначеностей, у пошуках механізмів взаємодії з якими знаходиться сучасна людина. І залучення в дослідженні таких теорій, як розглянуті теорія потенційних несподіванок, темної екології, концепція сценарного планування тощо, пов'язано з описаною ситуацією.

У сучасному контексті різноскерованого та мінливого світу особливу дослідницьку увагу привертає розгляд поведінково-аналітичних моделей пізнання як способу пошуку людиною свого місця в світі. Особлива увага приділяється аналізу філософсько-економічного дискурсу моделі людини як 'homo economicus', її переоцінка в межах поведінкової економіки та філософії бізнесу. Акцентується увага на тому, що змінюється вектор розуміння «економічної людини»: не людина існує заради економіки, а економіка заради людини. Піддається критиці ідеалізація індивіда як раціональної істоти, сучасні економічні та бізнес теорії набувають більш повного розуміння людини поза «лабораторних умов» зі всіма її перевагами та недоліками. А залученість такими теоріями життєвих контекстів та практико-антропологічного (прикладного) виміру дозволяє їм прямувати шляхом методологічних трансформацій.

Водночас у роботі констатовано існуючу проблему концептуальної та методологічної невідрефлексованості подібних моделей, що призводить до появи нових питань і проблем, які потребують розв'язання. Одною з таких є виявлення коректних методологічних стратегій їх осмислення. Стає зрозумілим, що існуючі форми осмислення пізнання як адаптивної практики (міждисциплінарність і трансдисциплінарність) в контексті поведінково-аналітичних моделей хоча і постають вже усталеними науковими методологіями (міждисциплінарність активно застосовується з середини ХХ століття, трансдисциплінарність затвердила себе наприкінці ХХ століття), однак мають низку недоліків, провокують невідворотні процеси видозмінення всієї людської буттєвості, оскільки підривають саме розуміння людини в цьому

світі. Відповідно, важливим постає окреслення та аргументація нових експериментальних методологічних стратегій, які мають на меті усунення ризиків застосування усталених методологій.

Необхідність появи нових методологічних стратегій зумовлена ще і тим, що сучасне суспільство, яке не може існувати та розвиватися без упровадження різноманітних заходів, спрямованих на аналіз оточуючого середовища та пошук конкретних способів адаптації до нього, змушує сучасні філософські і наукові проекти ставати не тільки умоглядно-концептуальними, а й практико-антропологічними, що вимагає перегляду методологічних засад і стратегій в обраних проєктах (поведінкової економіки, філософії бізнесу, «інтелектуальної» та темної екології, біоепістемології, радикального конструктивізму), аналіз їх філософсько-методологічної переорієнтації.

Робота складається з низки важливих тематичних кластерів.

Перший розділ присвячений теоретико-методологічним засадам дослідження. Було проаналізовано та аргументовано особливості філософського осмислення раціональності в контексті сучасного наукового дослідження. Автором було запропоновано розділити дві тенденції розгляду раціональності: 1) універсалізація (узагальнена типологізація раціональності); 2) плюралізація (ситуативна застосовність раціональності). Було доведено, що раціональність в її постнекласичному розумінні є динамічним утворенням, що спонукає до залучення сучасних інтегративних методологічних підходів до наукових досліджень та було показано взаємовідношення раціональності та науки. Раціональність, хоча і виступає як внутрішній організуючий принцип наукового пізнання, але сама не є частиною науки чи її основою. Окрім того, в цьому розділі були унаочнені межі методологій соціогуманітарного знання: між-, транс- та метадисциплінарності. Було продемонстровано тяжіння міждисциплінарності до фрагментації філософського та наукового знання, спроба трансдисциплінарності, як відносно нової методологічної стратегії, впоратися з цим через залученість практико-антропологічної (прикладної)

площини та накреслено спрямування до обґрунтування необхідності появи нової методологічної стратегії – метадисциплінарності.

Другий розділ присвячений аналізу концептно-теоретичного виміру пізнання як адаптивної практики. В процесі дослідження декількох сучасних міждисциплінарних проєктів (біоепістемології, інтелектуальної екології, радикального конструктивізму), які розуміють пізнання як адаптивну практику, та аналізу філософсько-економічного дискурсу моделі 'homo economicus' було виявлено ризики застосування міждициплінарної методології, її відірваність від життєсвіту людини та домінантність критичного мислення та пізнання в межах цієї методології, яка хоча і дарує певну «стабільність думки», однак демонструє відірваність міждисциплінарної методологічної стратегії від практико-антропологічної буттєвості людини.

Третій розділ, який присвячений практико-антропологічному виміру пізнання як адаптивної практики, демонструє, які ризики виникають у застосуванні трансдисциплінарної стратегії сучасними філософськими та науковими проєктами (поведінковою економікою, філософією бізнесу, темною екологією). На відміну від міждисциплінарності, трансдисциплінарність дозволяє переносити когнітивні схеми однієї дисципліни в іншу, нівелюючи фрагментацію знання на локальні утворення, тяжіючи до його єдності. Однак зануреність даної методологічної стратегії у життєсвіт людини, де залученими стають пересічні люди (з мотиваціями практичної корисності), а також виправдання, у підсумку, людської ірраціональності призводить до ситуацій невизначеності, де людина, розуміючи власну обмежену раціональність, має обирати, керуючись уявою та інтуїцією. Відповідно, незважаючи на адаптивний ухил даної методології, виникає дестабілізація місця людини у світі.

Заключний розділ дослідження покликаний відповісти на питання: які філософсько-методологічні перспективи відкриваються для сучасних поведінково-аналітичних філософських та наукових проєктів? Автор експлікує нову експериментальну методологічну стратегію – метадисциплінарність, яка постає своєрідною точкою перетину міждисциплінарного (критичного) та

трансдисциплінарного (адаптивного) підходу, та уособлює абсолютно нову граничну форму наукової методології, шляхом вольового вивільнення від наявного знання та створення нового «на порожньому місці» за допомогою уяви, інтуїції та толерантності (метаантропологічний аспект). У дослідженні акцентується увага на тому, що необхідність експлікування нової експериментальної методологічної стратегії виникла не через існування наукових проєктів, що вже мають видозмінену методологію, яку потрібно презентувати та дефініціювати. А через унаочнення ризиків та проблем використання міждисциплінарності і трансдисциплінарності, та необхідності пошуку нової методологічної стратегії, яка мала би на меті врівноважити ці два методологічні підходи. Тому введення і обґрунтування стратегії метадисциплінарності носить експериментальний характер, оскільки дисертація присвячена саме філософсько-методологічним перспективам аналізу предмета дослідження.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у першій спробі дати філософсько-методологічну концептуалізацію перспектив аналізу пізнання як адаптивної практики в наукових теоріях при залученні трансдисциплінарності та нової експериментальної методологічної стратегії метадисциплінарності. Практичне значення полягає у можливості використання актуалізованих у дисертаційній роботі філософсько-методологічних засад для сучасних наукових проєктів, які орієнтовані на міждисциплінарні і трансдисциплінарні дослідження.

Ключові слова: пізнання, раціональність, методологія, епістемологія, аналіз, аргументація, адаптивна практика, міждисциплінарність, трансдисциплінарність, метадисциплінарність, постнекласична наука, метаантропологія, філософія економіки, поведінкова економіка.

Summary

Puchkova D. D. *Cognition as Adaptive Practice: Philosophical-Methodological Perspectives of Analysis*. – A qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for acquiring the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 033 «Philosophy» (03 – Humanity sciences). Kyiv National University of Taras Shevchenko. – Kyiv National University of Taras Shevchenko, Kyiv, 2023.

The dissertation is carried out within the field of the philosophy and methodology of science, specifically focusing on justifying the philosophical principles of general scientific methodological approaches and strategies. This led to the inclusion in the analysis, within the research framework, of theoretical developments from various scientific fields in the social and humanitarian direction, including evolutionary epistemology, bioepistemology, cognitive biology, behavioral economics, ecology, and political theory. The common foundation for analyzing the specified scientific projects is the justification of cognition as an adaptive practice. Therefore, the dissertation is devoted to the conceptualization of the scientific and philosophical-methodological discourse related to the argumentation of understanding cognition as an adaptive practice. It begins with the traditional conception of naturalistic epistemologists, for whom cognition is equated with life and is expressed in the stimulus/response model, where a person, as a living autopoietic system, responds to stimuli from the world, cognizing it, and it ends with concludes by exploring the perspectives of contemporary interdisciplinary and transdisciplinary developments.

The choice of the topic, considering its interdisciplinary foundation, is driven by the recognition that in contemporary society, characterized by risks and uncertainties arising from the emergence of new technologies and knowledge, there is a need for the analysis of the boundaries of methodologies of socio-humanitarian knowledge. This includes the examination of interdisciplinary and transdisciplinary approaches, reassessment of existing, and emergence of new philosophical and

methodological conceptualizations of cognition as an adaptive practice. As adaptation as a form of cognition not only allows humans to integrate into the world but also prompts transformations and alterations of the world, it becomes a cause of creating situations of uncertainty. In the search for mechanisms of interaction with these situations, modern humans find themselves. The exploration of theories such as the theory of potential surprises, dark ecology, scenario planning, and others is associated with the described situation.

In the modern context of a diverse and dynamic world, particular research attention is drawn to the examination of behavior-analytical models of cognition as a means for individuals to search for their place in the world. Special emphasis is given to analyzing the philosophical-economic discourse of the 'homo economicus' model of human behavior, its reassessment within behavioral economics and business philosophy. The focus is on the shift in understanding the "economic human" vector: it is not that humans exist for the sake of the economy, but rather the economy exists for the sake of humans. The idealization of the individual as a rational being is criticized, and contemporary economic and business theories are gaining a more comprehensive understanding of humans beyond "laboratory conditions" with all their advantages and disadvantages. The incorporation of life contexts and the practical-anthropological (applied) dimension by these theories allows them to undergo methodological transformations.

At the same time, the work acknowledges the existing problem of conceptual and methodological unreflectedness of such models, leading to the emergence of new questions and issues that require resolution. One of these is identifying appropriate methodological strategies for their interpretation. It becomes evident that existing forms of understanding cognition as an adaptive practice (interdisciplinarity and transdisciplinarity) within the context of behavior-analytical models, although already established in scientific methodologies (interdisciplinarity actively applied since the mid-20th century, transdisciplinarity established itself in the late 20th century), have certain drawbacks, inducing irreversible processes of altering the entirety of human existence, as they undermine the very understanding of humans in this world.

Accordingly, the delineation and argumentation of new experimental methodological strategies aimed at mitigating the risks associated with the application of established methodologies become crucial.

The necessity for the emergence of new methodological strategies is also driven by the fact that contemporary society, which cannot exist and progress without implementing various measures aimed at analyzing the surrounding environment and finding specific ways of adapting to it, compels modern philosophical and scientific projects to become not only theoretical-conceptual but also practical-anthropological. This requires a reconsideration of the methodological principles and strategies in selected projects (behavioral economics, business philosophy, "intellectual" and dark ecology, bioepistemology, radical constructivism), analyzing their philosophical and methodological reorientation.

The work consists of a series of important thematic clusters.

The first chapter is dedicated to the theoretical and methodological foundations of the research. The author analyzed and argued the features of the philosophical interpretation of rationality in the context of modern scientific research. The author proposed to distinguish two tendencies in the consideration of rationality: 1) universalization (generalized typology of rationality); 2) pluralization (situational applicability of rationality). It was demonstrated that rationality in its post-non-classical understanding is a dynamic formation that prompts the involvement of contemporary integrative methodological approaches to scientific research, and the interrelation between rationality and science was shown. Rationality, although serving as an internal organizing principle of scientific knowledge, is not itself part of science or its foundation. Additionally, this section illustrated the boundaries of methodologies of socio-humanitarian knowledge: interdisciplinarity, transdisciplinarity, and metadisciplinarity. The inclination of interdisciplinarity towards the fragmentation of philosophical and scientific knowledge was demonstrated, along with the attempt of transdisciplinarity, as a relatively new methodological strategy, to address this through the involvement of the practical-

anthropological (applied) dimension. The direction towards justifying the necessity of a new methodological strategy – metadisciplinarity – was outlined.

The second chapter is dedicated to the analysis of the conceptual-theoretical dimension of cognition as adaptive practice. In the process of investigating several contemporary interdisciplinary projects (bioepistemology, intellectual ecology, radical constructivism) that conceptualize cognition as adaptive practice, and analyzing the philosophical-economic discourse of the 'homo economicus' model, the risks of applying interdisciplinary methodology were identified. These risks include its detachment from the human lifeworld and the dominance of critical thinking and cognition within this methodology. Although it provides a certain "stability of thought," it demonstrates the detachment of interdisciplinary methodological strategy from the practical-anthropological essence of human existence.

The third chapter, dedicated to the practical-anthropological dimension of cognition as adaptive practice, illustrates the risks associated with the application of a transdisciplinary strategy by contemporary philosophical and scientific projects (behavioral economics, philosophy of business, dark ecology). In contrast to interdisciplinary approaches, transdisciplinarity allows the transfer of cognitive schemes from one discipline to another, mitigating the fragmentation of knowledge into local formations and striving for its unity. However, the immersion of this methodological strategy in the human lifeworld, where ordinary people with motivations of practical utility are involved, and the justification of human irrationality ultimately lead to situations of uncertainty. In these situations, individuals, understanding their limited rationality, must make choices guided by imagination and intuition. Consequently, despite the adaptive inclination of this methodology, there is a destabilization of the human position in the world.

The concluding chapter of the dissertation aims to address the question: what philosophical and methodological perspectives are opened up for contemporary behavioral-analytical philosophical and scientific projects? The author explicates a new experimental methodological strategy – metadisciplinarity, which serves as a unique intersection between interdisciplinary (critical) and transdisciplinary

(adaptive) approaches, embodying an entirely new boundary form of scientific methodology. This involves a deliberate departure from existing knowledge and the creation of something new "in a void" through imagination, intuition, and tolerance (meta-anthropological aspect).

The work emphasizes that the necessity to explicate the new experimental methodological strategy did not arise from the existence of scientific projects already possessing modified methodologies that need presentation and definition. Instead, it stems from the visualization of risks and problems associated with the use of both interdisciplinary and transdisciplinary approaches, necessitating the search for a new methodological strategy that aims to balance these two methodological approaches. Therefore, the introduction and justification of the metadisciplinary strategy are experimental in nature, as the dissertation is dedicated to the philosophical and methodological perspectives of analyzing the research subject.

The theoretical significance of the dissertation research lies in the first attempt to provide a philosophical-methodological conceptualization of the perspectives on analyzing cognition as adaptive practice in scientific theories, involving the incorporation of transdisciplinarity and the new experimental methodological strategy of metadisciplinarity. The practical significance involves the potential application of the philosophico-methodological principles highlighted in the dissertation to contemporary scientific projects oriented towards interdisciplinary and transdisciplinary investigations.

Keywords: cognition, rationality, methodology, epistemology, analysis, argumentation, adaptive practice, interdisciplinarity, transdisciplinarity, metadisciplinarity, post-non-classical science, meta-anthropology, philosophy of economics, behavioral economics.

Список опублікованих праць за темою дисертації та відомості про апробацію матеріалів дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Пучкова, Д. Д. (2019). Вразливість концепту homo economicus: вихід до надж-теорії. Філософські проблеми гуманітарних наук: альманах. 1 (29), 35–38.
2. Пучкова, Д. Д. (2020). Постнекласичний тип раціональності: полі-, між-, транс- та метадисциплінарність. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць. 2 (32), 93–97.
3. Пучкова, Д. Д. (2021). Інтелектуальна екологія» Стівена Тулміна як метафора розуміння у контексті практичних засновків середовищного підходу. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Гельветика, 4, 53–60.
4. Пучкова, Д. Д. (2021). Ризиковий динамізм раціональності: модифікація, абсолютизація, плюралізація в соціокультурному просторі ХХІ століття. Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. Гельветика, 28, 93–102.
5. Пучкова, Д. Д. (2023). Радикальний конструктивізм як новий виток розвитку еволюційної епістемології. Софія: Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. Київський університет, 21, 89–93.

Тези, опубліковані за матеріалами конференцій:

1. Пучкова, Д. Д. (2020). Динаміка осмислення пізнання: вразливість концепту homo economicus. Збірник матеріалів II науково-практичної конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень», 28–29 лютого 2020 року. Молодий вчений, 1, 178–180.
2. Puchkova, D. (2020). Behavioral Economics: Nudge Theory as a Modern Adaptive Practice. The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2020, International Scientific Conference (2020; Kyiv). April 22–23, 2020. Kyiv Univ., 40–41.
3. Пучкова, Д. Д. (2021). Еволюційна епістемологія: перспективи розвитку. Збірник матеріалів III науково-практичної конференції «Інтеграція

науки та практики як механізм ефективного розвитку суспільства», 26–27 лютого 2021 року. Молодий вчений, 2, 177–179.

4. Пучкова, Д. Д. (2021). Інтелектуальна екологія як метафоричний захист раціональності. *Results of Modern Scientific Research and Development. Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference. April 21–22, 2021. Barca Academy Publish.*, 435–439.

5. Puchkova, D. (2021). Inter-, trans – and Metadisciplinary Research: A Critical Perspective. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2021, International Scientific Conference (2021; Kyiv). April 21–22, 2021. Kyiv Univ.*, 64–65.

6. Пучкова, Д. Д. (2021). Лібертаріанський патерналізм: теорія «наджу» та її недоліки. Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: Збірник тез учасників конференції молодих учених. Інститут всесвітньої історії НАН України, 226–229.

7. Пучкова, Д. Д. (2022). Осмислення пізнання як біологічної адаптації. *Modern Science: Innovations and Prospects. Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference. February 6–8, 2022. SSPG Publish*, 559–562.

8. Puchkova, D. (2022). Nudge theory: possible limitations of use in public administration. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2022», International Scientific Conference (2022; Kyiv). Kyiv Univ.*, 102–106.

9. Puchkova, D. (2023). Bioepistemology: Development Prospects. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2023», International Scientific Conference (2023; Kyiv). Kyiv Univ.*, 126–129.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Джерела й аналітико-методологічний огляд концепцій пізнання як адаптивної практики	26
1.2. Особливості філософського осмислення раціональності в контексті дослідження: постнекласичний вимір	43
1.3. Межі методологій соціогуманітарного знання: між-, транс- і метадисциплінарність.....	61
Висновки до РОЗДІЛУ 1.....	75
РОЗДІЛ II. КОНЦЕПТНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ	
ВИМІР ПІЗНАННЯ ЯК АДАПТИВНОЇ ПРАКТИКИ	
(від міждисциплінарності до трансдисциплінарності)	78
2.1. Біоепістемологія: пізнання як біологічна адаптація та результат біологічної еволюції	81
2.2. «Інтелектуальна екологія» як метафора і аргументація в контексті підходу Стівена Тулміна	97
2.3. Від еволюціонізму до радикального конструктивізму та когнітивної біології: міждисциплінарна основа	108
2.4. Філософсько-економічний дискурс моделі людини ‘homo economicus’.....	117
Висновки до РОЗДІЛУ II.....	123
РОЗДІЛ III. ПРАКТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ	
ВИМІР ПІЗНАННЯ ЯК АДАПТИВНОЇ ПРАКТИКИ	
(від трансдисциплінарності до метадисциплінарності)	126
3.1. Філософія бізнесу і поведінкова економіка: теорія «наджу» та надж- агенти	126
3.2. Критика поведінкової економіки та її недоліки: аргументація	

	15
лібертаріанського патерналізму	139
3.3. Концепція обмеженої раціональності та теорія потенційних несподіванок як спроби виходу з моделі ‘homo economicus’	156
3.4. Методологія трансдисциплінарності в контексті темної екології	166
3.5. Філософсько-методологічні перспективи метадисциплінарності: метаантропологічний аспект.....	175
Висновки до РОЗДІЛУ III.....	182
ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Пізнання як філософська проблема аналітичної свідомості упродовж усієї історії філософської думки завжди була в центрі спекулятивної уваги людини, і, здається, неможливо назвати аспекти самого філософування, які б або не перетиналися з проблемою пізнання, або для яких вона не була засадничою, аби сформуватися саме як знята конститутивно-дефінітивна форма продукування позитивного знання про людину і світ. Так само важко назвати філософа, який би у розмаїтті своїх практичних умовисновків вольовим чином нехтував проблемою пізнання, силоміць відкидав її або залишав поза увагою. Так або так, кожний з тих, хто наважується займатися абстрактними міркуваннями, «підніматися над землею» і прагне бути послідовним, зважаючи на інструментарій, за допомогою якого він здійснює філософський рух думки, – не лише відчуває проблематичність пізнання, його складність, багат шаровість і багатомірність, але й, практично пізнаючи, реалізує напрацьовану людством модель ставлення до світу й кожної людини до себе, наче намагається «з'ясувати стосунки» між можливостями власної свідомості та «технічним» знаряддям пізнання, між прагненням реалізувати активність свідомості й можливостями скористатися пізнанням як методом адаптування себе до світу, а світу до себе.

З огляду на об'єктивну складність охопити проблему пізнання в її тематико-методологічних горизонтах і суб'єктивну неможливість здійснити ретроспекцію ставлень мислителів до пізнання як окремішньої моделі осягання явищ світу і людини, у пропонованому дослідженні береться до уваги лише ті – не менш складні й розмаїті – аспекти теорії пізнання, що конститууює саме пізнання як дієво оперативний засіб «привласнення» людиною світового контексту, в якому реципієнт пізнання здатний відчувати себе комфортно. Ключовим аспектом дослідження є демонстрація *тотожності пізнання та адаптації* в межах взятого до аналізу наукового пізнання, оскільки під пізнанням мається на увазі саме життя в класичному розумінні натуралістичних

епістемологів (У. Матурана та Ф. Варела). Життя в усіх його проявах конститується людиною як живим організмом в її поведінці як способі адаптації до світу.

Сьогодні дана тема є актуальною з огляду на дві обставини. По-перше, необхідність в активному пошуку людиною механізмів адаптації до світу, забезпечення безпеки та комфорту як найбільш вагомих соціальних явищ спонукає до дослідження пізнання світу через адаптацію, де сама адаптація стає пізнанням. По-друге, розгляд пізнання як динамічної моделі людинознавчого виміру, провокує методологічні трансформації та зсуви, які підважують вже існуючі методологічні стратегії (міждисциплінарна, трансдисциплінарна) та закладають фундамент для створення потенційних експериментальних стратегій. Постає необхідність аналізу сучасних усталених методологічних форм, унаочнення їх переваг та ризиків застосування.

Постає важливим провести методологічний аналіз поведінково-аналітичних моделей (поведінкова економіка, теорія потенційних несподіванок, темна екологія і багато інших), напрацьованих у модерній світовій філософській та науковій думці, пов'язаних з осяганням людиною свого місця у швидко і різноскеровано змінюваному світі, в умовах, що потребують, за висловом Л. Виготського, «врівноваження організму із середовищем». Тобто врівноваження себе за допомогою знання про світ за допомогою актів пізнання та самим світом, у складних явищах якого слід ретельно роздивитися, аби вибудована кожним розумним реципієнтом поведінкова модель (самостворення, спілкування, емоційність тощо) могла перетворитися на більш-менш сталу форму існування в світі як об'єкті пізнання і форму існування між людьми як результатом осмислення фактів цього пізнання.

Стає зрозумілим, що існуючі методологічні стратегії осмислення пізнання як адаптивної практики (між- та трансдисциплінарність) хоча і є усталеними, оскільки активно застосовуються з ХХ століття, однак мають низку недоліків, які ведуть до непередбачуваних результатів (ситуацій невизначеностей та появи ризиків). Відповідно, необхідним постає окреслення нових експериментальних

методологічних стратегій, які можуть потенційно усунути недоліки попередніх шляхом концептуального унаочнення всіх ризиків та їх подолання.

Поява нових експериментальних методологічних стратегій зумовлена ще і тим, що сучасні філософські і наукові проєкти, з огляду на їх динамічний характер, постають не тільки умоглядно-концептуальними, а й практично-дієвими, що провокує аналіз їх філософсько-методологічної переорієнтації.

Мета дисертаційного дослідження. На основі аналізу концептно-теоретичного та практико-антропологічного вимірів пізнання як адаптивної практики, пов'язаного з використанням міждисциплінарних і трансдисциплінарних підходів, виявити і обґрунтувати особливості сучасного філософсько-методологічного дискурсу та описати і прояснити перспективи застосування нової методологічної стратегії – метадисциплінарності.

Для досягнення поставленої мети в дисертації поставлені наступні **завдання**:

- здійснити огляд проблематики пізнання як адаптивної практики на підставі запропонованого в контексті дослідження філософського осмислення раціональності;

- проаналізувати особливості методологічних підходів сучасних наукових досліджень як полі-, між-, мульти- і трансдисциплінарних;

- обґрунтувати обмеженість використання міждисциплінарного підходу в сучасних науково-прикладних проєктах;

- виявити і описати ризики, які виникають при застосуванні сучасними філософськими та науковими проєктами трансдисциплінарної стратегії;

- експлікувати метадисциплінарність як експериментальний проєкт нової методології;

- проаналізувати біоепістемологію як форму пізнання біологічної адаптації та результат біологічної еволюції;

- описати розширення адаптивних практик пізнання від еволюціонізму до радикального конструктивізму й когнітивної біології на підставі досліджень форм поведінки як ключового аспекту пізнання життя;

- здійснити критичний огляд моделі людини 'homo economicus' в традиційній економіці та обґрунтувати ефективність концепції обмеженої раціональності як спроби подолання моделі 'homo economicus';

- дослідити трансформацію поведінкової економіки від «екона» до «гумана» (за Р. Талером, К. Санстейном і Д. Канеманом);

- описати моделі маніпуляції вибором людини (на прикладі теорії «наджу» та надж-агентів) та засновки лібертаріанського патерналізму з метою виявлення небезпек та ризиків, які несуть обидва підходи;

- виявити особливості та продемонструвати ефективність використання теорії потенційних несподіванок Дж.Шекла і концепції «темної екології» Т. Мортонна;

- репрезентувати метадисциплінарність як методологічну перспективу дослідження пізнання як єдності критичного та адаптивного підходів.

Об'єктом дисертаційного дослідження є науково-методологічний дискурс пізнання як адаптивної практики.

Предметом дисертаційного дослідження є обґрунтування філософсько-методологічної перспективи аналізу пізнання як єдності критичного і адаптивного підходів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становить міждисциплінарна методологія для філософсько-методологічної концептуалізації здобутків з різних сфер та проектів наукового знання і трансдисциплінарний підхід у розумінні Едгара Морена та Бесараба Ніколеску. На противагу міждисциплінарності, трансдисциплінарна стратегія виступає проти дисциплінарного поділу знання, інтегруючи дисциплінарні парадигми, занурюється в життєсвіт людей, виходячи з умоглядної площини в практично-прикладну, створює необхідність врахування існуючих контекстів, визнає існування протиріч, холістичності та емерджентності.

З огляду на характер досліджуваної в дисертаційній роботі проблематики цілком закономірним є звернення до методологічного аналізу. Як форма рефлексії, методологічний підхід обумовлює відповідну послідовність дій, які

забезпечують цілеспрямований рух до передбачуваного результату. Саме методологічність дослідницького мислення в ситуації недостатньої концептуальної відрефлексованості проблематики роботи зорієнтувала процес дослідження на виявлення не лише переваг, але й ризиків застосування вже існуючих методологічних підходів та окреслення нових потенційно евристичних стратегій, як запропонована метадисциплінарна перспектива. Виходячи із зазначеного, адаптацію методологічного аналізу до проблематики дисертаційного дослідження можна вважати його подальшим розвитком.

Оскільки дослідження проведено у проблемному колі філософії та економічних і соціально-гуманітарних наук, які представляють пізнавальний процес як адаптивну практику, тому концептно-теоретичною основою стали напрацювання в галузі означених напрямів, а в якості методологічної основи використаний комплекс дослідницьких методів і підходів.

Використані принципи системного та комплексного аналізу, залучений метод концептуалізації для виявлення особливостей предмета дослідження – перспектив філософсько-методологічного аналізу пізнання як адаптивної практики, та обґрунтування метадисциплінарності як нової методологічної стратегії. Метод проблемно-категоріального аналізу застосований для порівняльного аналізу провідних сучасних методологій та стратегій наукового знання. Метод компаративного аналізу – для демонстрації спорідненості концепції обмеженої раціональності й теорії потенційних несподіванок. В якості дослідницького інструментарію використані методи експлікації, аналізу і синтезу.

Джерельна база дослідження через специфіку об'єкта і предмета дослідження містить праці в галузі філософії та дослідження із суміжних галузей знань, а саме біології, економіки та екології.

Для прояснення методологічної основи дослідження були використані праці дослідників П. Гальвані, М. Гіббонс, О. Дольська, Л. Дротянко, О. Заболотна, С. Зелінський, У. Кошетар, С. Кримський, А. Лебідь, Л. Лессінг, Е. Морен, Б. Ніколеску, В. Онопрієнко, Ж. Піаже, Л. Шашкова, Н. Ченбай.

Для філософського аналізу раціональності в контексті дослідження були залучені дослідники У. Бек, Дж. ван Волде, М. Вебер, Е. Гіденс, І. Добронравова, М. Дуглас, Дж. Елстер, А. Лактіонова, Г. Ленк, С. Лорензен, Н. Луман, М. Мамардашвілі, Б. Парахонський, Г. Ріккерт, М. Фуко, К. Хюбнер, В. Ціммерлі, В. Штегмюллер, О. Щербина.

З метою визначення концептуальних відмінностей між дисциплінарним, полі-, між-, мульти-, крос-, транс- та метадисциплінарними підходами використані праці Ж. Делеза, С. Дрейка, Л. Дротянко, Дж. Кляйна, П. Копніна, М. Мамардашвілі, Ю. Міттельштрасса, Е. Морена, Б. Ніколеску, В. Онопрієнка, Ж. Піаже, К. Пола, Г. Хадорна.

Для аналізу біоепістемології під кутом зору її міждисциплінарного характеру як форми пізнання біологічної адаптації були залучені праці М. Амосова, Р. Ардра, Д. Вілсона, Ч. Дарвіна, Р. Докінза, К. Лоренц, К. Поппера, В. Уїнн-Едвардса, Г. Фолмера, К. Хахлвега, К. Хукера.

Інтелектуальна екологія як приклад міждисциплінарного проекту концептно-теоретичного виміру пізнання як адаптивної практики було проаналізовано при використанні праць О. Кедровського, П. Копніна, Т. Куна, Н. Талеба, Ст. Тулміна.

Відкритість сучасних міждисциплінарних проектів на прикладах радикального конструктивізму та когнітивної біології були простежені при залученні праць П. Вайса, К. Лоренца, У. Матурани, С. Руденка, Л. фон Бергаланфі, В. Франциско, Ф. Варели.

З метою прояснення моделі людини в традиційній та сучасній економіці були використані праці Г. Беккера, С. Боулза, К. Бруннера, О. Вільямсона, Т. Глушко, М. Девенпорта, Р. Енафа, Дж. Кейнса, В. Меклінга, Н. Мозгова, Дж. Міля, С. Пельцмана, Г. Саймона, А. Сміта, Дж. Стіглера, Ф. Феттера, І. Фішера, Л. фон Мізеса.

Практико-антропологічний вимір пізнання як адаптивної практики демонструється за рахунок висвітлення трансдисциплінарних проектів поведінкової економіки, темної екології, концепції обмеженої раціональності та

теорії потенційних несподіванок, в царині яких працювали С. Боумен, П. Гальвані, Дж. Дербішир, Дж. Кейнс, Т. Мортон, Дж. Роулз, Г. Саймон, К. Санстейн, Р. Талер, С. Чермак, Дж. Шекл.

Для експлікування поняття метадисциплінарності були використані праці Ж. Делеза, Е. Джаджа, К. Поппера, Н. Хамітова.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційне дослідження є першою спробою (в тому числі й у проблемному колі української філософії) концептуалізації сучасного філософсько-методологічного дискурсу пізнання як адаптивної практики, пов'язаного з використанням методологічної стратегії трансдисциплінарності та нової, що тільки виокремлюється та обґрунтовується, стратегії метадисциплінарності. За рахунок філософсько-методологічного аналізу сучасних відкритих між- і трансдисциплінарних проєктів, пов'язаних із сформованим сприйняттям пізнання як адаптивної діяльності людини у світі, прояснені особливості застосування обраних методологічних підходів, їх переваги та ризики. На підставі чого окреслені перспективи застосування нової метадисциплінарної методологічної стратегії практико-антропологічного виміру.

Наукова новизна дисертаційного дослідження розкривається у таких положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

- Експліковано поняття «метадисциплінарності», як нової методологічної перспективи наукового пізнання, на основі концептуального аналізу існуючих методологій. Запропоновано авторське визначення метадисциплінарності як новітньої стратегії, яка визначає ризики домінування міждисциплінарності (як рацію науки з орієнтацією на досягнення істини) і трансдисциплінарності (як іррацію, обмеженої раціональності, поєднання істини і практичної корисності) та пропонує єдність критичного та адаптивного підходів, постаючи граничною фазою становлення наукової методології взагалі.

- Доведено філософсько-методологічну доцільність дослідження наукових проєктів, які розуміють пізнання через адаптацію, з точки зору критичної переоцінки евристичних можливостей їх методологій.
- Запропоновано авторське розуміння раціональності, яке полягає у виявленні динамічності як специфічної характеристики раціональності, яка створюючи нові її модифікації, є процесом, який спричинює необхідність залучення нових філософсько-методологічних підходів, таких як трансдисциплінарність та метадисциплінарність.
- Обґрунтовано функціонування концепту «інтелектуальна екологія» в системі еволюційної епістемології через метафору розуміння, що розкриває теоретичний потенціал подальшої гуманізації природничих наук.
- Верифіковано конструктивне поєднання концепції обмеженої раціональності (в якості теоретичної складової) і теорії потенційних несподіванок (в якості прикладної складової) для підсилення філософсько-методологічного обґрунтування трансдисциплінарного проєкту.

Набуло подальшого розвитку:

- Перспективи перетворення міждисциплінарних проєктів відкритого типу, таких як радикальний конструктивізм та когнітивна біологія, на трансдисциплінарні студії через, по-перше, розуміння живих істот як творців навколишнього середовища, по-друге, через залучення практико-антропологічного виміру, життєсвіту.
- Критика надмірного використання міждисциплінарної методології, яка провокує подальшу фрагментизацію наукового знання.
- Обґрунтування доцільності використання та залучення трансдисциплінарної стратегії до сучасних наукових проєктів відкритого типу, оскільки людиномірні проблеми науки потребують не тільки експансії чи рецепції методології, а й перенесення когнітивних схем діяльності.
- Критика моделі людини “homo economicus” у традиційній економіці та вихід з неї при залученні концепції обмеженої раціональності та поведінкової економіки.

- Усвідомлення людини як суб'єкта обмеженої раціональності в умовах ситуації невизначеності та обґрунтування мотивів та причин її рішень.

Уточнено:

- Існуючу класифікацію проєктів в межах еволюційної епістемології та запропоновано розділяти їх на дві стратегії за предметом дослідження: 1) еволюційна епістемологія знання (дослідження послідовності набуття людством свого знання); 2) еволюційна епістемологія, що досліджує характеристики когнітивних механізмів у тварин, шляхом розповсюдження біологічної теорії еволюції.
- Визначення особливостей екологічно-орієнтованих підходів для виявлення складності відношень людина / світ, хибності опозиції, яка існує між природою та людьми чи суб'єктно-об'єктного відношення.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів. Теоретичне значення полягає у першій спробі дати філософсько-методологічну концептуалізацію перспектив аналізу пізнання як адаптивної практики, при залученні трансдисциплінарності та нової методологічної стратегії метадисциплінарності. Практичне значення полягає у можливості використання філософсько-методологічної концептуалізації в якості орієнтира для подальших практичних упроваджень розробок з орієнтацією на важливі ключові моменти, які актуалізовані у дисертаційній роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане автором самостійно. Результати роботи, сформульовані в ній положення наукової новизни обґрунтовано на основі особистих досліджень автора, висвітлено у наукових публікаціях, які написані без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Головні положення та результати дисертаційного дослідження були оприлюднені та обговорені автором під час участі у міжнародних наукових та науково-практичних конференціях та семінарах: International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020» (April 22–23, 2020); International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021» (April 21–22, 2021);

Всеукраїнська конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених» (онлайн, 22 червня 2021); «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022» (April 22–23, 2022); International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2023» (April 21–22, 2023).

Публікації. Основні результати дослідження викладені у 5 публікаціях у фахових наукових виданнях України. Додаткові праці, у яких відображені результати наукового дослідження, включають 9 праць апробаційного характеру.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел з 173 найменувань. Основний текст роботи викладений на 164 сторінках. Загальний обсяг роботи – 203 сторінки.

РОЗДІЛ І.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ І ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерела й аналітико-методологічний огляд концепцій пізнання як адаптивної практики

Пізнання як центральний структурний елемент епістемології був і залишається предметом наукового зацікавлення філософів і науковців.

З одного боку, сам феномен пізнання, розвиваючись локально в межах традиції філософських спекуляцій, постає, як правило, в двох іпостасях: як форма віддзеркалення об'єктивної дійсності і як процес (діяльність, практика).

З іншого боку, розвиток гуманітарних наук, які досліджують когнітивні здібності людини, спричинив зростання наукової уваги до аналізу пізнання, а також активні спроби дослідників останнім часом подолати демаркацію між гуманітарними й природничими науками, що сприяє аналізу пізнання як практики не лише в межах філософії як гуманітарної дисципліни, а й у межах біології, когнітивної психології, когнітивної нейронауки, біології пізнання та програм штучного інтелекту.

Як бачимо, саме міждисциплінарність стає полігоном дії так званого «методу блукаючої форми» (що його запропонував С. Кримський), сутність якого зводиться до перенесення дедуктивної схеми з однієї теоретичної галузі на іншу і передбачає для свого застосування методику «відтранспортування» об'єкту на основі заміни його (у конкретному випадку) або інваріантами відносно груп перетворень, або алгоритмами побудови нових об'єктів (Копнін, 1965, 252). Тобто відбувається процес, з однієї сторони, ототожнення об'єктів дослідження за певними параметрами схожості, з іншої, – перехресчування одних і тих самих методів дослідження в різних дисциплінах зі схожими властивостями і параметрами, а відтак – не лише збагачення кожної із окремих форм пізнання, а й їхнє взаємозбагачення.

Румунський фізик Басараб Ніколеску у підтвердженні необхідності саме міждисциплінарних досліджень звернув увагу в інтерв'ю з Руссом Фолькманном: «Їх <дисциплін> кількість швидко збільшується. У 2000 році їх було понад 8000, багато з яких викладаються в американських університетах... 8000 дисциплін означають 8000 способів пошуку реальності. В певному розумінні це катастрофа для знань, оскільки це означає, що не існує більше єдності знань. У результаті після 1950 року таке слово, як «міждисциплінарність», стало актуальним, виражаючи потребу в повторному об'єднанні та інтеграції знань в існуючій ситуації» (Nicolescu, 2007, 77).

Міждисциплінарний підхід став центральним в умовах активного розвитку науки ХХ століття, виголошуючи неспроможність дисциплінарного підходу вирішувати питання перехресного характеру, де об'єднання методів декількох дисциплін могло б дати відповіді на ці питання. Так, на думку Л. Дротянко: «Новітні технології, що були розроблені на базі міждисциплінарних досліджень, стали не лише важливим фактором трансформації виробництва якісно нової продукції, але і засобом когнітивної діяльності, що сприяло дослідженню за їхньою допомогою таких об'єктів, які були недоступні для вивчення в періоди і класичної, і некласичної науки. Це, перш за все, інформаційно-комунікаційні, біологічні, нанотехнології» (Дротянко, 2017, 6). Відповідно, відкривається не тільки новий рівень методологічного оснащення для аналізу об'єктів, а й з'являються нові об'єкти.

З часом виявилось, що міждисциплінарний підхід є недостатнім для сповільнення фрагментації знань, оскільки сама сутність цього підходу не передбачає суттєвої інтеграції дисциплін одна в одну, йдеться тільки про накопичення і поєднання дисциплінарних підходів, що не впливає на сутнісне значення та видозмінення самих знань. Так, у другій половині ХХ століття почали говорити про трансдисциплінарність.

Незважаючи на новизну даного підходу, він вже має чималу кількість прихильників не тільки за кордоном (Ж. Піаже, Б. Ніколеску, Е. Морен, Л. Лессінг, П. Гальвані, М. Гіббонс), але і на теренах України (Л. Шашкова,

В. Онопрієнко, О. Заболотна, С. Зелінський, У. Кошетар, О. Дольська, А. Лебідь та ін.).

Українська дослідниця У. Кошетар, аналізуючи використання трансдисциплінарного підходу в освіті, покликаючись на Жана Фрайссі, зазначає: «Трансдисциплінарність пов'язана з уніфікацією та єдністю знань» (Кошетар, 2018, 61), здавалося б, це якраз те, чого не вистачає сучасній науці, те, що може вберегти її від незліченного поділу на кластери знань.

Л. Шашкова у статті «Трансдисциплінарні перспективи експериментальних проєктів наукового мистецтва» визначає трансдисциплінарність таким чином: «“Трансдисциплінарність”, з одного боку, означає методологічну стратегію наукового дослідження, а з іншого – нову дисциплінарну практику, яка накреслює перспективи наукових досліджень з оновленням комунікативно-методологічного інструментарію, не обмеженого існуючими академічними кордонами» (Шашкова, 2022, 36). Відсутність кордонів і відірваність трансдисциплінарного підходу від будь-якої дисциплінарної демаркації нівелює недоліки міждисциплінарного підходу, роблячи об'єкт дослідження самодостатнім.

Натомість О. Дольська у праці «Епістемологічні основи трансдисциплінарного підходу в сучасній освіті» зазначає: «У загальному ж сенсі трансдисциплінарність повинна стати таким принципом організації наукового знання, яке відкриває широкі можливості взаємодії кількох дисциплін для вирішення комплексних проблем природи і суспільства. Вона повинна стати самостійним науковим напрямом, що має свій предмет дослідження, і концепцією, підходом, мовою, моделлю реальності, методикою аналізу ризику і прийняття рішень. Вона покликана в цьому контексті здійснити загальнонаукову класифікацію і систематизацію дисциплінарного знання. Після такої обробки знання стають придатними для їх сумісного використання в рішенні науково-дослідних і практичних проблем будь-якої складності і комплексності» (Дольська, 2012, 18).

Ми стверджуємо, що міждисциплінарність є недостатнім підходом для аналізу пізнання як єдності критичного та адаптивного підходів, навіть висуваємо гіпотезу щодо необхідності використання окрім трансдисциплінарного підходу ще і абсолютно нового, метадисциплінарного. Виходячи з цієї гіпотези, ми дослідимо декілька сучасних міждисциплінарних і трансдисциплінарних проєктів, які виникли у площині розуміння пізнання як адаптивної практики.

У межах біологічного міждисциплінарного підходу пізнання стає структурним елементом людської поведінки в процесі адаптації людини до навколишнього середовища. Останнє постає для людини постійно мінливим суспільством ризику, концепція якого була розвинена соціальними філософами нашого часу Ульріхом Беком, Нікласом Луманом та Ентоні Гіденсом. Ризики як ситуації невизначеності, що спричинені розвитком суспільства як аутопоезисної самоорганізованої системи, спричинюють зміни в людських поведінках через пізнання спільнотою нових вхідних даних.

Таке розуміння ризику дало поштовх для розвитку теорій трансдисциплінарного підходу, які надають методи управління ризиками у сфері фінансів та економіки. Створені та розроблені низкою економістів теорія сценарного планування (Дж. Дербішир, С. Чермак, С. Боуман) і теорія потенційних несподіванок (М. Джеферсон, Дж. Шекл) демонструють нову схему розуміння ризиків: прийняття обмеженості сприйняття нами подій і можливості передбачення, а тому зосередження на підготовці до впливу цих подій. Таким чином, способом покращення стійкості до хибних прогнозів стає зміна сприйняття невизначеності. З методологічної точки зору: альтернативні або взагалі можливі сценарії розвитку майбутнього мають бути «основним», а не «альтернативним» підходом до сприйняття майбутнього. Самі дослідження мають тоді стосуватися пояснення припущень, ключових змінних і можливості фальсифікації кожного сценарію.

Дослідження феномену пізнання як адаптивної практики презентовано чималим обсягом теоретичних напрацювань філософів-дослідників і науковців,

однак їм подекуди бракує чіткого усвідомлення тяглості традиції, а отже часто-густо відбувається утворення лише локальних теорій та концепцій без огляду на їхню системність та взаємопов'язаність.

Відтак, можемо говорити про умовний розподіл дослідження пізнання як адаптивної практики на концептно-теоретичний (від міждисциплінарності до трансдисциплінарності) та практико-антропологічний виміри (від трансдисциплінарності до метадисциплінарності).

Теоретичне підґрунтя є найвагомим у становленні розуміння пізнання через адаптацію до навколишнього середовища. Концептно-теоретичний вимір дослідження уявляється свого роду натуралістичним поворотом, що спричинив утворення некласичної епістемології, яка зробила перші кроки у застосуванні міждисциплінарного підходу до власних об'єктів дослідження. Конрад Лоренц (представник некласичної теорії пізнання) висловив бачення цих обставин у таких словах: «Наука про людський дух, перш за все теорія пізнання, починає перетворюватись у біологічну науку» (Lorenz, 1974, 93). Методи, що застосовувалися у точних та гуманітарних науках почали об'єднуватися та перехресно використовуватися задля вирішення тих чи інших проблем всередині наук.

Зростання наукового інтересу до дослідження пізнання був спричинений активним розвитком наук, що займаються визначенням когнітивних здібностей людини, з'являються проєкти, де починає домінувати ідея про те, що епістемологія потребує повернення до витоків пізнання, а це означає, що вона має шукати не метафізичні чи філософські пояснення, а враховувати біологічні, фізичні і нейрофізіологічні аспекти.

У межах некласичної теорії пізнання формуються нові стратегії та проєкти міждисциплінарного характеру:

1. Процедурна епістемологія, засновником якої є Джон Полок, винахідник програми штучного інтелекту. Головним завданням Полока було зведення раціональності до певного комплексу процедур і перенесення цього комплексу

до штучного інтелекту, який міг би так само відтворювати їх, як і звичайна людина.

2. Релаксбілізм Елвіна Голдмана, який сприймає знання як надійно сформоване переконання. Надійне переконання – таке, що спирається на надійний когнітивний процес.

3. Радикальний конструктивізм Умберто Матурани і Франциско Варели. Епістемологічний підхід, згідно з яким знання принципово не може відповідати об'єктивній реальності або «відбивати» її, оскільки «реальний світ» для індивіда представляє собою конструкцію (систему конструктів), що породжуються самим індивідом в процесі пізнання на основі його сенсорного досвіду» (Glaserfeld, 1998).

4. Еволюційна епістемологія, за якою знання – це еволюційний процес, що притаманний усім формам життя.

У межах самої еволюційної епістемології ми умовно виділяємо дві стратегії:

1) еволюційна епістемологія, в рамках якої філософи досліджують послідовність набуття людством свого знання, себто розгляд знання як еволюції знання. Ця проблематика є предметом філософії науки, оскільки увага акцентується не на еволюції органів пізнання, а на моделі зростання, форм примноження наукового знання, що за своїм характером виявляються еволюційними. Представники: Карл Поппер, Стівен Тулмін, Жан Піаже;

2) еволюційна епістемологія, в рамках якої досліджуються характеристики когнітивних механізмів у тварин шляхом розповсюдження біологічної теорії еволюції. Представники: Конрад Лоренц, Річард Докінз, Герхард Фолмер та інші. Така стратегія, залучаючи еволюційні схеми, пояснює розвиток форм, методів і засобів органів пізнання. Представники цього напряму акцентують увагу на питаннях еволюції органів пізнання, когнітивних структур і пізнавальних здібностей, що забезпечують можливість адекватного та прийняттого відображення світу.

Саме в рамках цієї епістемологічної парадигми фундується твердження про те, що наш пізнавальний апарат – результат еволюції. Тобто, з плином часу, протягом мільйонів років нервова система й органи сприйняття всіх живих організмів підлягали таким трансформаціям, аби в підсумку набути засобів максимально адекватного відображення реальності. Якби організм не мав можливості до адаптації і трансформації, його би просто не існувало. До такого висновку неklasична епістемологія змогла прийти, завдячуючи використанню міждисциплінарного підходу, який став не просто «сухим перенесенням» методології однієї дисципліни в іншу, а, як вже зазначалося, «засобом когнітивної діяльності» (Дротянко, 2017, 6), а отже, він спромігся відкрити нові рівні наукового аналізу із створенням неочікуваних висновків у підсумку. На той час (середина ХХ ст.) це стало, свого роду, проривом у підходах та методах аналізу філософських проблем.

Цікавим продовженням тези про еволюційний характер нашого пізнавального апарату є те, що за думкою представників проєктів еволюційної епістемології другого напрямку, лише ті організми, чия перцептивна система дозволяє діяти адекватно та задовільно в умовах їхнього оточення, виживають і можуть давати спадкоємців (Конрад Лоренц, Річард Докінз). Особливо акцентує увагу на цьому Конрад Лоренц: «Наші пізнавальні здатності – є здобутком вродженого апарату відображення світу, який був розвинутий в плинні родової історії людини і дає можливість нам фактично наблизитися до позасуб'єктивної реальності. Міра цієї відповідності піддається дослідженню» (Lorenz, 1943, 352).

Якщо підсумувати характеристики виділених двох напрямів наявних досліджень, виявляються очевидні відмінності:

1. Еволюційна епістемологія в межах другого напрямку досліджує становлення та формування пізнавального апарату. А в межах еволюційної епістемології першого напрямку науковці мають справу із продуктами пізнання: гіпотезами, теоріями, концепціями.

2. Другий напрям працює з дослідженнями мільйонів років, перший – з десятиліттями.

3. Другий напрям спирається на природничо-наукове поняття еволюції, перший – на його метафоричне значення. І якщо другий напрям керується ідеєю відповідності, – перший базований на ідеї істини та намаганні наблизитися до неї або пояснити неможливість такого наближення.

Взагалі своїм виникненням еволюційна епістемологія зобов'язана саме дарвінізму й еволюційній біології. Крім того, вона пов'язана з генетикою людини, когнітивною психологією, теорією інформації та комп'ютерними науками.

Як зазначає Л. Шашкова: «Головною тезою еволюційної епістемології є припущення, що людина є продуктом живої природи і результатом еволюційних процесів, внаслідок яких пізнання і знання спрямовуються природними механізмами. Тобто біологічна еволюція не завершилась на етапі формування *Homo sapiens*, вона продовжується й дотепер, а свідченням тому є когнітивний розвиток людини» (Шашкова, 2020, 205).

Відповідно, ці проекти постають не як системи знань, не як сформовані наукові дисципліни, а як дослідницькі програми міждисциплінарного характеру, адже основа та межі їхніх досліджень наразі суттєво розширюються. Навіть, напевно, можна мовити про щось більше, позаяк вони можуть постати повною системою категорій людського досвіду, що будуть підкріплені фактами й емпірично перевіреними гіпотезами щодо еволюції когнітивних здатностей людини, а отже, в перспективі ми зможемо спостерігати трансформацію цих проектів у дещо більш прикладне «інше» при залучені трансдисциплінарного підходу.

Аби показати реальну спрямованість цих стратегій у майбутнє, достатньо окреслити широкий простір перспектив, що з'являються на обріях розвитку цих стратегій. Результати їхніх досліджень застосовні не лише у межах самих дослідницьких програм, – вони можуть бути втілені в еволюційній психології, еволюційній етиці, еволюційній естетиці, когнітивній психології, нейробіології,

виходити за межі поєднання філософії та біології до економіки, продовжуючись в поведінковій економіці й у сучасній екології.

Подібно до того, як, наприклад, еволюційна епістемологія, базуючись на філософських засадах, розвиває «біологію пізнання», що синтезує результати і наукових досліджень, і теорії пізнання, – еволюційна етика буде розвивати соціобіологію (біологію соціальної поведінки тварин і людини) у вигляді певної філософської дисципліни, яка так само стає міждисциплінарною дослідницькою відкритою програмою. Або буде активно розвиватися біоекономіка, в основі якої лежить усвідомлення пізнання через адаптацію, де досліджується необхідність адаптації людини до навколишнього середовища з огляду на його мінливість (С. Руденко). Відповідно, якщо предмет еволюційної епістемології є аналіз наших когнітивних здібностей («що ми можемо знати»), то предметом еволюційної етики стане наша соціальна поведінка як результат біологічної еволюції («те, що ми повинні робити»).

Таке розгалуження теоретичних засад еволюційної епістемології вказує і на можливість трансформації самого проекту. В цьому напрямку активно працює Інститут еволюції та когнітивних досліджень імені Конрада Лоренца (Konrad Lorenz Institute for Evolution and Cognition Research) в Альтенберзі поблизу Відня, де послідовники К. Лоренца досліджують перехід від еволюційної епістемології до когнітивної біології. Остання постає результатом синтезу когнітивних наук (cognitive sciences) та наук про життя (life sciences). Нова трансформована теорія еволюційної епістемології ґрунтується на ідеях і теоріях біолога Пауля Альфреда Вайса та Людвіга фон Берталанфі, які вперше ввели термін ‘теоретична біологія’. Це поняття є особливо значущим, оскільки охоплює і дослідження генетичних компонентів змін, і еволюцію та розвиток, тобто вивчення взаємозв’язку між еволюцією та розвитком, між філогенезом і онтогенезом.

Можемо простежити очевидне розширення меж стратегій некласичної епістемології, їх вихід до когнітивної біології, що наразі торує собі шлях у

майбутнє через дослідження динамічного виміру еволюції та цілісного розгляду поведінки людини через розуміння пізнання як адаптивної практики.

Вже у зародках некласичної епістемології дослідження якісного розвитку інтелектуальних структур Жана Піаже, наукова раціональність Стівена Тулміна та аналіз пізнання Герхарда Фолмера і Конрада Лоренца спричинює створення чіткого ототожнення пізнання й адаптації. Розуміючи складність обґрунтування дефініції «пізнання», Фолмер виходить із робочої інтерпретації пізнання, намагаючись уникнути тавтології: «Пізнання дійсності – це адекватна (внутрішня) реконструкція та ідентифікація зовнішніх об'єктів» (Vollmer, 1989, 1136). Очевидно, можемо говорити і про логічне чи математичне пізнання, але Фолмер акцентує увагу саме на пізнанні дійсності, а оскільки воно є реальним, то обов'язково має відноситися до об'єктів реального світу, а також відповідати дійсності, тобто бути істинним. У цьому аспекті можна помітити схожість думок Фолмера і Лоренца з його гіпотетичним реалізмом, який так само розглядає пізнання як таке, що повинно відповідати реальності, і в той самий час Лоренц жодної миті не сумнівається, що інформація, яка доставляється нашим когнітивним апаратом, відповідає реальній дійсності. Але, на відміну від Лоренца, Фолмер трактує сприйняття як інтерпретацію чуттєвих даних і розуміє, що ця інтерпретація може бути важкою або неможливою, не завжди однозначною та хибною. Це стосується тих випадків, коли ми бачимо певні оптичні ілюзії чи інші омани почуттів. Але і ці хибні результати не можуть приховати те, що наш механізм сприйняття працює достатньо адекватно. Тобто аби зрозуміти, що наші сприйняття дають нам хибну інтерпретацію, ми повинні залучити особливу уважність, ретельне обдумування та цілеспрямовані експерименти.

Саме пізнання відбувається за допомогою конструктивної взаємодії суб'єкта, який пізнає, та об'єкта, який пізнається. Проте ця конструктивна взаємодія можлива лише тоді, коли елементи, що конституюються, припасовані один до одного. Цей адаптивний характер може розумітися в інструментально-технічному сенсі. Адаптація є мінімальною умовою пізнання, оскільки

адаптивний характер не обмежується лише розмірністю світу й просторовістю сприйняття.

Наші суб'єктивні структури пізнання начебто підігнані «під світ», оскільки вони сформувалися в ході еволюції шляхом адаптації до цього світу. І вони можуть частково збігатися із реальними структурами, бо такий збіг зробило можливим виживання. Вони індивідуально вроджені і через те є онтогенетично апріорними, але з точки зору історії людського роду – набутими, тобто, є філогенетично апостеріорними. Еволюційна теорія пізнання, за Фолмером, «витлумачує адаптацію наших когнітивних структур як результат процесу відбору, еволюційного пристосування» (Vollmer, 1989, 1141). Ба більше, не лише органи чуттів, центральна нервова система та мозок є продуктами еволюції, але рівною мірою і їхні функції: зір, сприйняття, судження, пізнання тощо.

Пізнання як адаптація (К. Лоренц, Г. Фолмер, Р. Докінз) в умовах суспільства ризику (У. Бек, Н. Луман, Е. Гіденс) виражається в поведінці-відповіді людини як аутопоезисної системи (У. Матурана, Ф. Варела) на заклики навколишнього середовища. У свою чергу аналіз поведінки людини як ключового елементу пізнання підважив традиційну економічну модель 'homo economicus' – «людини економічної».

Абсолютизація людини в економіці, завдячуючи Адаму Сміту, була відмінною рисою економічних теорій аж до ХХ століття. Утворення концепту 'homo economicus', відповідно до якого людина сприймалася абсолютно раціональним індивідом, прагнучи до постійного збільшення свого багатства для особистої користі, – щільно вплітався в мереживо традиційного осмислення економічних процесів до появи всебічної критики концепту 'homo economicus' зі сторони неокласичних економістів і економічних антропологів (В. Меклінг, К. Бруннер, П. Флемінг, С. Боулз, Дж. М. Кейнс, Р. Хайнер, Г. Гинтіс).

Поведінкова економіка є новим напрямом дослідження поведінки людини в ситуаціях економічного вибору, де, здавалося б, необхідно прийняти рішення, які, на перший погляд, є найбільш вигідними. Вона вказує на неспроможність

людини діяти як ідеальний економічний суб'єкт, що його ідеалізувала традиційна економіка. На працях представників поведінкової економіки Р. Талера та К. Санстейна можна побачити, що поведінкова економіка має всі шанси вийти за межі лише дескриптивних практик, впроваджуючи наджтеорію, із застосуванням трансдисциплінарного підходу.

Серед українських представників доктрини поведінкової економіки ми виокремлюємо Р. Шеремета, В. Вахітова, Р. Марутян, Л. Чернобай, Ю. Широн та В. Бутенко, чії напрацювання стали поштовхом для розвитку поведінкової економіки в Україні. Так, в інтерв'ю VOX Ukraine Володимир Вахітов, професор і викладач в Kyiv School of Economics, знайомить українську аудиторію з поведінковою економікою на аналізі книги американського письменника Майкла Льюїса «The Undoing Project: A Friendship that Changed the World» (Lewis, 2016). Професором демонструється історична тяглість економічної думки та зміна розуміння процесів прийняття рішень людиною в умовах невизначеності: «Що ми маємо на увазі під поведінковою економікою? Це теорія про те, як люди поведуться і приймають рішення в ситуаціях невизначеності, коли вони не можуть оцінити ризики і ймовірності майбутніх подій» (Вахітов, 2017).

Конструкт поведінкової економіки, незважаючи на тривале існування в економічній царині, все ще потребує теоретичного обґрунтування та дефініціювання. Останньому присвятили свою працю Л. Чернобай та Ю. Широн. У статті «Поведінкова економіка: сутність та підходи до вивчення» авторки наводять весь перелік визначень поведінкової економіки зарубіжними та вітчизняними науковцями. Огляд цих визначень дає змогу надати одне, більш-менш загальне: «Поведінкова економіка – це сфера економіки, що досліджує вплив когнітивних, соціальних та емоційних чинників на прийняття рішень суб'єктами економічних відносин в умовах обмеженої раціональності, і вивчає економічні результати даного впливу» (Чернобай & Широн, 2016, 75).

Уявлення про людину як суто раціональну істоту лежить в основі неокласичних концепцій. Неокласики і адепти чиказької школи (Дж. Стіглер,

Г. Беккер, С. Пельцман) розуміють раціональність як процес максимізації при певних обмеженнях. Незважаючи на всі переваги цього методу, на думку О. Вільямсона (Williamson, 1975), йому притаманний і досить істотний недолік: принцип максимізації базується на логічних принципах стабільності та послідовності, що в реальності можуть хибувати, окрім того, в такій концепції існує постійна передумова досконалої інформованості економічного суб'єкта. Але для неокласиків важливим є не те, наскільки передумови певної теорії є реалістичними, а те, що ця теорія має гарний прогноз. Загалом позиція неокласиків включає такі аспекти:

- принцип раціональності є універсальним при прийнятті будь-яких рішень, а не тільки для користування матеріальними благами;
- ‘homo economicus’ далеко не завжди є егоїстом, модель раціонального вибору працює і для альтруїстичної поведінки;
- багато типів позаринкової поведінки можна моделювати за аналогією з ринковим обміном, використовуючи тіньові (неявні) ціни.

Оглядаючи сучасних неокласиків, очевидно, що завдячуючи А. Сміту та Дж. С. Міллю, егоїзм став практично корисним, а, отже, почав бути засадничим у багатьох економічних теоріях.

Один із критиків традиційної економіки, Сем Боулз відзначає, що «людські істоти є складними, психологічними істотами, наділеними всілякими мотиваціями, що виходять далеко за межі голого особистого інтересу. Це може бути новиною для економіста, який представляє перед собою одновимірний образ ‘homo economicus’, раціонального дієвця, який максимізує корисність, в значній мірі рухомий так званою «невидимою рукою» ринку» (Bowles, Gintis, 2006). Схожу точку зору має і Дж. М. Кейнс (Keynes, 1920). Він, долучаючись до думок багатьох критиків, вважає, що звичайна людина не веде себе як «людина економічна», іноді діючи раціонально обмежено через відсутність всієї необхідної інформації для прийняття дійсно раціонального рішення. Тому багато людей не завжди діють раціонально і, приймаючи рішення, можуть керуватися емоціями, імпульсами або навіть перебувати у стані недостатньої

інформованості. В результаті, для критиків класичної економічної думки така модель раціональної поведінки може виглядати лише як ілюзія, недосяжна для більшості людей, особливо тих, хто опинився в економічних відносинах «тут і зараз».

Критика моделі «людини економічної» призвела до розробки іншої концепції, характеристиками якої є уявлення про істотно обмежені раціональні можливості людини, і передбачає більш складну цільову функцію, в межах якої досягнення оптимуму неможливо. Ця концепція відома як «обмежена раціональність» (bounded rationality), що дозволяє, за словами її послідовників (Г. Саймон, О. Вільямсон, Дж. М. Кейнс) більш гнучко реагувати на нові виклики економічної реальності. Вони вважають, що ця концепція відкриває можливості для більш глибокого вивчення як ринкових, так і неринкових форм організації. Вона виходить з пізнавальної передумови, за якою суб'єкти в економіці лише «прагнуть діяти раціонально, але насправді обмежені у цьому в певній мірі». Представники цієї концепції вивчають людину в контексті її обмежень, які накладаються реальними інституціями. Вони визнають, що не можуть підтвердити абсолютну достеменність тези традиційної економіки про те, що дії людини завжди є цілеспрямованими і передбачено раціональними.

Зокрема, Г. Саймон каже про важливість не тільки раціонального вибору, а й самого процесу вибору. Раціональність в його розумінні – «навчання» в формі реакції на ті наслідки, що сприймаються. Обмеженим ресурсом є інтелект людини й її увага. Інформація може перемикає нашу увагу з важливого на несуттєве, і ми не можемо собі дозволити приділяти увагу інформації тільки через те, що вона існує. Економити на інтелекті в рамках моделі обмеженої раціональності можна двома способами: по-перше, в ході самих процесів прийняття рішення, а по-друге, вдаючись до допомоги владних структур. Ми приходимо до того, що обмеженість уваги й інтелекту обумовлює перехід від повної до обмеженої раціональності, що виражається лише в прагненні до максимізації.

У контексті нашого дослідження концептно-теоретичний вимір є свого роду світоглядною й інструментально-засновковою підставою для студіювання практико-антропологічного виміру, що охоплює галузі поведінкової економіки й екологічної діяльності і спрямований на виявлення особливостей сучасних адаптивних практик людини (Р. Талер, К. Санстейн, Д. Аріелі, Д. Канеман, Дж. Акерлоф, Р. Шилер).

Так, запропонована Річардом Талером і Касом Санстейном нова поведінкова економіка виходить – на відміну від обмеженої раціональності – з того, що в економіці не існує людини «екона» ('homo economicus'), а отже людина перетворюється з «екона» в «гумана»: «Якщо зазирнути до підручників з економіки, то можна дізнатися, що гомо економікус здатен думати, як Альберт Ейнштейн, зберігати в пам'яті стільки інформації, як “Блакитний велетень” (“Ай-бі-ем” ІМВ), і розвивати силу волі, як Махатма Ганді. Без жартів. Але люди, насправді, зовсім не такі. У дійсності вони не можуть поділити довгі числа без калькулятора, часом забувають дні народження родичів <...> Вони не гомо економікуси, а гомо сапієнси» (Талер, Санстейн, 2017, 15). Використовуючи тривіальні приклади, Талер і Санстейн демонструють спосіб, у який діє звичайна людина в ситуаціях вибору, де, здавалося б, вона мала прийняти найбільш вигідне для себе рішення.

Було виявлено, що всі люди мають дві когнітивні системи (автоматичну та рефлексивну), і не завжди вони послуговуються рефлексивною. Автоматична система пов'язана з найдавнішими частинами нашого мозку. Несвідомі, швидкі та легкі рішення виходять з нашої автоматичної системи. Характеристики автоматичної системи: «неконтрольована, пасивна (така, що не потребує зусиль), асоціативна, швидка, неусвідомлена, піддається навчанню» (Талер & Санстейн, 2017, 30). Рефлексивна система більш свідома, особливо у порівнянні з автоматичною. Коли ви працюєте над складною математичною проблемою, ви використовуєте свою рефлексивну систему. Характеристики рефлексивної системи: «контрольована, активна, дедуктивна, повільна, усвідомлена, діє за правилами» (Талер & Санстейн, 2017, 30). Для Талера та Санстейна головним є

не лише вказати на трансформацію людей з «еконів» в «гумани», але показати, в який спосіб люди можуть покладатися на «власні автоматичні системи, не потрапляючи при цьому в халепи» (Талер & Санстейн, 2017, 31), зробивши своє життя простішим, кращим та щасливішим.

Через власну заклопотаність та недбалість, на що Талер та Санстейн вказують, люди сприймають будь-які питання в ситуаціях вибору як є, і зовсім не цікавляться, чи зміниться відповідь від переформулювання самого питання.

Так, володіючи надмірним оптимізмом та самовпевненістю, «гумани» звикли позиціонувати себе раціональними істотами, в той час як це лише первинне зовнішнє враження. Автори пропонують надж-теорію як логічне продовження їх теорії, представляючи «надж» як аспект поведінкової архітектури прийняття рішень.

Вони визначають «nudge» таким чином: «Поштовх, або надж, – далі ми будемо послуговуватися цими словами, – це будь-який аспект архітектури вибору, який змінює поведінку людей у передбачуваний спосіб, не забороняючи жодних варіантів і жодним чином не змінюючи їхніх економічних стимулів. Поштовхом вважається таке втручання, якого можна легко і дешево уникнути. Наджі – не накази. Поставити фрукти на рівні очей – це поштовх, а забороняти нездорову їжу – не поштовх» (Талер & Санстейн, 2017, 14).

У цьому відношенні надж-теорія в межах філософської доктрини лібертаріанського патерналізму є радикально іншим і більш складним підходом до досягнення змін у людях, ніж традиційні методи прямого навчання, виконання та покарання тощо. Так, використання теорії «поштовху» базується на непрямому заохоченні та втіленні, що дозволяє уникнути прямих інструкцій та вказівок. Надж-теорія (теорія «поштовху») ґрунтується на розумінні і врахуванні реальності ситуацій, в які люди можуть потрапити, та реальних людських тенденцій – на відміну від традиційних примусових інструкцій, що часто-густо ігнорують реальний стан справ.

Спочатку надж-теорія була розроблена як етична концепція для поліпшення форм суспільства, а не як механізм для комерційної експлуатації

або маніпулювання урядом. Центральне місце в концепції «поштовху» посідає спроможність допомоги людям: а) думати належним чином, б) приймати кращі рішення, пропонуючи вибір, що був розроблений для забезпечення позитивних результатів. Однак під час аналізу практично-прикладного виміру її застосування, надж-теорія провокує питання, що потребують як теоретико-концептуального, так і методологічного опрацювання.

Проблема розгляду пізнання як процесу адаптації людини до навколишнього світу піднімається не лише натуралістичною епістемологією й поведінковою економікою, а і сучасною екологією. Тімоті Мортон у праці «Темна екологія» (Morton, 2016), крокуючи від локального до глобального, піднімає питання про відношення людини до світу, що її оточує, через поняття «романтизму». Еволюція людських механізмів пізнання світу підмінило в людській ментальності поняття «ризик» поняттям «безпеки». Всепроникний символізм і метафорика роблять світ безпечно пізнаваним, легкодоступним, у той час як сама людина стає нібито невразливою до його впливу, тим самим безповоротно впливаючи на нього.

Названі й інші аспекти яскраво демонструють парадигмальні зміни у світосприйнятті людиною оточуючого її світу, у зміні, з одного боку, контекстів пізнання, з іншого, – структур та методів пізнання, актуалізуючи обґрунтування самого пізнання як єдності критичного і адаптивного підходів, необхідності у застосуванні не тільки міждисциплінарного і трансдисциплінарного, а й метадисциплінарного підходів дослідження.

Отже, можна висновити, що історіографічна база дослідження охоплює широкий спектр праць із філософії, сучасної теорії пізнання, поведінкової економіки й екології, що аналізують пізнання як адаптивну практику крізь призму застосування широкої варіативності підходів між-, транс- та метадисциплінарності.

Беручи до уваги значне, майже неохопне поле праць, пов'язаних із проблемою пізнання (від антиків до сучасності), у підрозділі запропоноване обмеження цього поля, рамки якого полягають у наступному. Надалі

концептно-теоретичний рівень дослідження, який унаочнює перехід від міждисциплінарного до трансдисциплінарного підходів, буде презентований розглядом натуралістичного повороту та становленням еволюційної епістемології (К. Поппер, К. Лоренц, Р. Докінз), радикального конструктивізму (У. Матурана, Фр. Варела) та біоепістемології, критикою традиційної економічної моделі 'homo economicus' (В. Меклінг, К. Бруннер). У свою чергу, практико-антропологічний рівень дослідження, що демонструє перехід від трансдисциплінарного до метадисциплінарного підходів, охоплює галузі поведінкової економіки, концепції обмеженої раціональності (Дж. М. Кейнс, Г. Саймон), теорії потенційних несподіванок Дж. Шекла, антикрихкості Н. Талеба й екологічної діяльності Т. Мортон і спрямований на виявлення необхідності обґрунтування й застосування новітнього методологічного підходу до дослідження – метадисциплінарності. Зокрема, це показано на матеріалі поведінкової економіки, що трансформує традиційного «екона» в «гумана» та на матеріалі темної екології Т. Мортон. Поряд із цим береться до уваги критика лібертаріанцями та патерналістами центральних ідей поведінкової економіки (Р. Талер, К. Санстейн, Д. Аріелі, Д. Канеман, Дж. Акерлоф, Р. Шилер), всередині яких робиться спроба виявити вразливі місця.

1.2. Особливості філософського осмислення раціональності в контексті дослідження: постнекласичний вимір

Останнім часом проблема раціональності набуває нової актуалізації в межах активного розвитку людства. В цьому контексті німецький філософ В. Ціммерлі підкреслює: «Головна та ключова проблема, навколо якої рухається континентально-європейська філософія наших днів, – це тема раціональності та її меж» (Zimmerli, 1986, 327). Проте можна відслідкувати, що актуальність розгляду раціональності визначається скоріше історичною тяглістю, ніж конкретним контекстом, в якому вона розглядається.

Філософи початку ХХ століття не висловлювали критики щодо наукової раціональності взагалі. У межах існуючих двох антинатуралістичних течій – філософії життя (В. Дільтей, Г. Зіммель) та неокантіанства баденської школи (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд) – визнавалося, що принципи наук про природу (за своїм методом) та наук про культуру (за своїм предметом) суттєво відрізняються один від одного. «Попри цю розбіжність, раціональність як ставлення до явищ і подій об'єктивного світу була підставою суспільно-культурної вірогідності наукового дослідження й об'єктивності наукового знання, продукувала можливість раціональної реконструкції розвитку науки в рамках уявлень про культуру і природу. Себто, саме наука в її філософському (гуманітарному, людинознавчому) й природознавчому вимірах опинялася взірцем раціональності. Натомість сьогодні – з кардинальною трансформацією суспільства і суспільної свідомості в бік споживання, – спостерігаємо переорієнтацію розуміння раціональності, а інколи вчуваємо і взагалі бойовий настрій, спрямований проти раціональності» (Пучкова, 2021, 94).

В якості прикладу останнього можемо згадати тезу філософа науки Ганса Ленка: «Вірогідно, європейською помилкою було встановлення занадто тісного зв'язку раціонального та раціональності з наукою європейського походження» (Lenk, 1986, 12). На нашу думку, справа не в європейськості чи неєвропейськості походження раціоналізму, а в тому, що, при розгляді порівняльного аналізу наукових досягнень М. Вебера та Г. Ріккерта, наукове пізнання можливе лише завдяки наявності надіндивідуального гносеологічного суб'єкта, який здійснює акт «приведення до цінності». Вебер, одразу за Ріккертом, жорстко стверджує: будь-яке пізнання є судження. Не інтуїція, не відчуття, не безпосереднє осягання, а судження. З того часу пройшло більше століття, і зараз питання, чи потрібно ототожнювати науку та раціональне, чи, як раніше, судження є результатом пізнання, стає більш актуальним. Це питання творче та дискусійне, оскільки наразі переглядаються абсолютно всі підстави раціональності в контексті філософії науки. «Виходячи із дефініції самої раціональності як характеристики знання з погляду його відповідності

загальним принципам мислення та розуму, можемо засвідчити наявність трансформації раціональності відповідно до історичних епох і наукових революцій у них» (Пучкова, 2021, 95).

Сучасність демонструє особливу значливість науки в житті людини та суспільства. Е. Дж. ван Волде у 1994 року продемонстрував те, як семіотика може бути залучена у дослідження раціональності, якщо «вона розглядається як наука про значення або семіозис, а не як наука про знаки, як її зазвичай розуміють; і запропонував два типи розгляду раціональності, базовані на логічному і аналогічному висновуванні (Volde, 1994). Отже, можна бачити, що наукова й науково-технологічна революції призвели до того, що сама наука починає екстраполювати себе у сфери, де раніше її принципи не були застосовні» (Пучкова, 2021,95). Сучасну науку можна описати за допомогою трьох основних складових: наукових картин світу, норм і ідеалів науки, її філософсько-світоглядних засад і цілей та цінностей дослідника (Добронравова, 2017).

Аналізуючи характерні особливості сучасної науково-раціональної цивілізації (зокрема різноманіття комунікативних гаджетів та пристроїв тощо), можна стверджувати, що спостерігається зміна ціннісно-цільових орієнтирів діяльності та рефлексії. Ці зміни відображаються у специфіці філософсько-світоглядних принципах технічної науки та її повсякденно-наочної ролі в суспільстві (при цьому окреме питання – поліпшення чи деградації).

В процесі аналізу динаміки раціональності й науки, яка її трансформує, «слід звернути увагу саме на історичну тяглість і трансформацію самої науки, що виражалась у поступі наукових революцій, оскільки наука у плині розвитку стикається з принципово новими типами об'єктів, що потребують відштовхування від нового бачення реальності, яка “неприємно” контрастує з уже наявною картиною світу. Нові об'єкти потребують змінити схематизацію й моделювання методів подальшої пізнавальної діяльності, репрезентованих ідеалами і нормами науки, а зміна ідеалів і норм провокує перебудову засад

науки, що виражається саме у практичних знахідках-вибухах майже повсякденної науково-технічної революції» (Пучкова, 2021, 95).

На нашу думку, слід звернути увагу, що в методологічних концепціях філософії науки другої половини ХХ сторіччя проблема раціональності постає у двох вимірах: 1) як узгодженість пізнання та результатів пізнання з вимогами та нормами логіки і 2) як відповідність знання цілям пізнання, зокрема досягненню істини. Б. Парахонський відображає це таким чином: «Власне проблема раціональності ставиться як проблема включеності до методологічної свідомості науки не лише суворих логічних норм, а й відхилень від них типу анархізму методологій, перемикання парадигм тощо. Тут, однак, виникає проблема пошуку та розробок інтегративних логічних структур, що може розглядатися як аспект ширшої проблеми історичного розвитку самого розуму» (Йолон & Кримський & Парахонський, 1989, 163). Щодо можливості «історичного розвитку розуму», безперечно, можна сперечатися. Проте факт того, що відбувається анархізм методологій і перемикання парадигм на даному етапі розвитку раціональності, не викликає сумнівів.

Якщо розглянути процес становлення форм наукового знання та їх репрезентації в європейській історії, можна спостерігати наступне: «Поступальне розгортання науки зазнало тривалих мутацій, починаючи від ознаменування науковою революцією XVII-XVIII століть становлення класичного природознавства з його ідеалом побудови «абсолютно істинної картини світу». Магістральною ідеєю в цьому процесі поставали об'єктивність і предметність наукового знання, що досягалися за допомогою виключення з опису та переключення опису на пояснення об'єктів як наслідків суб'єктивного тлумачення. Пояснення витлумачувалося як пошук механічних причин і субстанцій, в основі якого була спроба натрапити на очевидне та наочно-досвідне. Тоді саме відбулась актуалізація ідеї редукції знання про природу до фундаментальних принципів й уявлень механіки, остання була перетворена («призначена») на загальнонаукову картину світу тієї доби. Ідеали, норми,

онтологічні причини спиралися на систему філософських підстав, у той час як розум наділявся статусом суверенності» (Пучкова, 2020, 4).

З розвитком тогочасних наук відбулися значні зміни у способі розгляду об'єктів як малих систем (тобто, механічних побудов), адже не всі об'єкти можна було описати за допомогою механічної категоріальної мережі. З появою науково обґрунтованого знання з'явилися особливості в кожній окремій дисципліні, де науковці намагалися створити власний маленький світ наукової термінології, який би відрізнявся від інших суміжних галузей. Розвиток науки у XVIII–XIX століття вказав на обмеженість механічної картини світу і втрату її загальної науковості, «спровокувавши принципову диференціацію дисциплінарних ідеалів і норм дослідження: плюралізація специфічно-галузових картин реальності дозволила включати широкий спектр смислів окремих категоріальних схем, за допомогою яких засвоювалися об'єкти» (Пучкова, 2020, 94). Епістемологія зосереджувалась тоді на співвідношенні різних наукових методів, оскільки диференціація і класифікація наук показали вразливість цілісності картини світу, і спричинили необхідність встановлення єдності науки: «У такий логічний спосіб чітко відокремлювалися моменти загального від моментів часткового, одиничного, причому одиничне в одній науці ніби прагнуло набути якостей одиничного в іншій, а разом вони прагнули до загального через подолання суперечностей. Так наукове знання шукало шляхи до, так би мовити, первинної форми міждисциплінарного» (Пучкова, 2020, 95).

Так, перша і друга наукові революції XVII–XIX століть відбувалися в контексті класичної науки, яка слідувала прямолінійному онтологізму і прагнула знайти «абсолютно істинну картину світу». Навіть друга наукова революція, недивлячись на те, що вказувала на диференціацію знань та плюралізацію картин світу, спрямовувалася на підведення всіх наук до єдиної аналітичної рамки, намагаючись об'єднати всі «одиничні» науки у «загальну» науку: «у рамках кожної наукової дисципліни напрацьовані теорії не лише були спрямовані на визначення сутності свого предмету, а й воліли розвинути цю

усвідомлену сутність, тобто відтворити перехід сутності у явище, довести, що, приміром, явища механічного руху це різні прояви однієї тенденції, однією загальносвітової закономірності» (Пучкова, 2020, 95).

Становлення форм некласичного природознавства відбулося у період наукової революції кінця XIX – початку XX століття. Були якісно трансформовані сталі галузі знання: «фізику (відкриття ділимості атому, становлення релятивістської і квантової теорій), космологію (концепція нестационарного Всесвіту), хімію (квантова хімія), біологію (становлення генетики). Саме тоді виникає кібернетика (Н. Вінер) і теорія систем (Л. фон Берталанфі)» (Пучкова, 2020, 95). Усвідомлення та розуміння відносної істинності теорій та картин світу, відмова від прямолінійного онтологізму дали можливість припустити існування різних «вірних» картин реальності в один і той самий час, адже кожна з них могла мати частково правильний об'єктивний зміст.

Таким чином, «чергова відмова від ідеалізуючого опису об'єкта дала змогу поставити акцент на вивченні засобів його дослідження, а відступ від студіювання одиничних простих систем і орієнтація на складні системи, що самоорганізуються, призвели до перебудови в картинах реальності розуміння природи, яка зрештою – майже на античний “синкретичний” кшталт – постала складною динамічною системою» (Пучкова 2020, 95). Справді, суб'єкт пізнання став розглядатися не як відокремлений від досліджуваного світу, а як той, що існує всередині цього світу і впливає на нього. Це призвело до того, що система знань і методи пізнання як дві ознаки науки врешті-решт набули невідмінного зв'язку. У цьому новому підході суб'єкт пізнання більше не розглядається як спостерігач, відокремлений від об'єкта дослідження, але як активний учасник процесу, який впливає на результати свого дослідження. Ця зміна парадигми дозволила науці розвивати більш інтегрований та глибокий підхід до вивчення світу.

Виникає питання: чи є зазначені характеристики наукових революцій класифікацією раціональності? Ми так не думаємо і вважаємо за необхідне звернути увагу на погляди К. Хюбнера та Г. Ленка.

К. Хюбнер (Hübner, 1988), подібно до його класифікації типів раціональності (логічний, емпіричний, оперативний, нормативний), розглядає раціональність як формальний аспект науки, який включає в себе логічне визначення правил, застосування цих правил для пояснення, використання калькуляцій та установлення цілей і норм. Для нього раціональність виступає як внутрішній організуючий принцип наукового пізнання, але вона сама не є частиною науки чи її основою.

Г. Ленк, як К. Хюбнер, розглядає раціональність як важливий аспект наукового пізнання. Він розрізняє «формальну раціональність» (логічну структуру аргументації) і «матеріальну раціональність» (осмислення істинності або обґрунтування внутрішньої логіки самих тверджень). Знову ж таки, ця концепція не розглядає раціональність як класифікацію наукових революцій, але наголошує на важливості раціонального мислення та аргументації в науковому процесі.

Себто, характеристики наукових революцій та погляди К. Хюбнера та Г. Ленка на раціональність доповнюють один одного, проте вони не є класифікацією раціональності, а скоріше допомагають зрозуміти роль раціонального підходу у науці та її розвитку.

А. Лактіонова у статті «Philosophy of Engineering and Design Technological Actions: Rationality, Argumentation, Modelling» надає таке визначення: «Раціональність дієвця конституюється володінням причинами – відомими (епістемічними та практичними) фактами. Раціональність є деонтичною: дієвець повинен щось робити лише тоді, коли він виглядає раціональним» (Laktionova, 2023, 127).

Вважаємо доречним згадати запропонований Г. Ленком конкретизований перелік із 26 дефініції раціональності у його статті «Типи та метатипи

раціональності» (Lenk, 1989). Вони презентовані у працях Г. Ленка 1975, 1986 та 1989 років.

1. Формальна раціональність. Широкий підхід, в якому застосовуються синтаксичні та логічні висновки, аргументи без вимоги до абсолютної істини припущень;

2. Семантична раціональність (або «матеріально-аналітична»). Підхід, в якому мова йде не тільки про синтаксичні, логічні дії, структури висловлювань, а й про значення та зміст концепцій та підходів;

3. Ієрархічно-систематизована раціональність. Підхід, який систематизує та упорядковує наші знання у загальну систему. Прикладом може слугувати припущення Канта щодо принципу використання «розуму як такого», «чистого розуму»;

4. Раціональність як «раціональна реконструкція» (експлікація). Підхід, який допомагає покращити розуміння теорій та їх застосування;

5. Психологічна раціональність. Підхід, який обґрунтовує міркування з метою зменшення несумісності між очікуваннями та передбачуваним успіхом. Дотичне до раціональності як «раціональної реконструкції» та теорії пізнавальної дисонансу Фестінгера;

6. Стратегічна раціональність. Підхід, який зараз активно набуває популярності, оскільки раціональність тут аналізується з точки зору «дії в теорії». Широко використовується в поведінковій економіці, політичних науках, адже акцент робиться на прийнятті рішень в ситуаціях невизначеності та ризику. Тут застосовуються різні раціональні стратегії та теорії, які широко представлені в теоріях сценарного планування та потенційних несподіванок, теорії стратегічного прийняття рішень (наприклад, використання максиміна, мінімакса, оптимізації чи змішаних стратегій, що розглядаються в теорії прийняття рішень);

7. Теоретична раціональність ігор (стратегічна раціональність у більш вузькому сенсі). Підхід, за яким людина як дієвець в процесі прийняття рішення, шукає стратегічні рішення (приклад: максимізація успіху в бізнесі).

Дослідженням процесу прийняття рішень займається нормативна теорія прийняття рішень, математична теорія ігор, емпірична психологія прийняття рішень в ситуаціях невизначеності (Канеман, Тверські). Більш вузьке розуміння «теоретичної раціональності ігор» полягає у намаганні дієвця оптимізувати прийняття рішень в межах стратегічних умов по відношенню до конкурентів;

8. Інструментальна раціональність (раціональність завдань або цілей). Підхід, який активно використовується в економіці в контексті мінімізації зусиль та максимізації ступеню досягнення мети. Інструментальна раціональність постає різновидом раціональності дії, прагматичної концепції раціональності та застосовується в межах традиційної економічної концепції 'homo economicus', оскільки орієнтується на корисність та розуміння дієвця як істоти раціональної, яка максимізує корисний результат та мінімізує втрати;

9. Утилітарна раціональність правил. Підхід, який орієнтується не на одиничні результати індивідуальних ситуацій, а на створення концепції метадії для суджень про критерії оцінки, домінуючого правила або загального результату як тенденції (різновид методологічного прагматизму Решера (Rescher)). Успішність аналізується довгостроковим практичним результатом застосування певного утвореного критерію чи правила. Таким чином, цей підхід є підходом до розуміння раціональності, як різновид метапрагматизму;

10. Моральна (етична) раціональність. Підхід, який розуміє раціональність як деонтологічний важіль створення моральних принципів. Продуктом такого розуміння раціональності є, наприклад, категоричний імператив Канта;

11. Ціннісна раціональність (Wertrationalität, термін М. Вебера). Підхід, за яким раціональність розуміється через призму цінностей та фундаментальних переконань;

12. Консенсуальна раціональність (Zweckrationalität). Підхід, який представляє раціональність через комунікацію;

13. Конструктивна раціональність (операційна). Підхід, за яким раціональність постає в якості традиційних засад науки (в дусі Гоббса, Дінглера, Віко). Відповідно, раціональність свого роду конструкт, який формує цей світ. Ми можемо звертатися до речей, які ми конструємо, створюючи та формуючи світ. Це розуміння реальності стає засадничим для радикального конструктивізму Умберто Матурана та Франциско Варела;

14. Наукова раціональність. Підхід, який концентрує свою увагу на збагаченні гуманітарних наук про людину за подібністю до природничих наук. Цей підхід фундує на методологічному та натуралістичному сцієнтизмі, відповідно, тут застосовуються виключно суворі наукові методи в царині гуманітарних та соціальних наук;

15. Функціоналістичні системи раціональності в соціальних системах (раціональність систем). Підхід соціологічного спрямування аналізу раціональності. Згідно з Н. Луманом, раціональність постає основою поєднання системних компонентів (Luhmann, 1968). Системи раціональності постають носіями соціальної саморегуляції та самоуправління соціальних систем;

16. Раціональність як саморефлексія. Підхід, який розуміє раціональність через нормативну самооцінку та емпіричну самоідентифікацію / перевірку. Така раціональність має радше філософське походження, оскільки тут застосовуються трансцендентальне методологічне обґрунтування необхідних умов пізнання суб'єкта;

17. «Глобальна раціональність» Елстера (1987). Підхід, за яким раціональність постає стратегією, що готова змиритися з короткотривалими та незначними недоліками заради потенційного довгострокового успіху;

18. Випадкова раціональність Спінера (Spinner, 1988). Підхід, який аналізує гнучку раціональність, що протиставляється принциповій раціональності;

19. Недовершена раціональність Елстера (Elster, 1982). Підхід, який тяжіє до обмеженої раціональності, оскільки тут аналізується недовершена

раціональність поведінки дівців (психологічні судження та мотивації в умовах ситуацій невизначеності);

20. Раціональність як метатипологічні критерії. Підхід, який може постати загальною теорією раціональності, що буде включати в себе всі типи раціональності;

21. Раціональність як абсолютна істина. Підхід, засади якого лежать в традиційній грецькій ідеї «episteme» (математичні та логічні істини, а також дисципліни, що ґрунтуються на чисто формальних та точних істинах, викладених за допомогою жорсткої логічної дедукції або логічних та математичних аксіом), пошуку абсолютного конструкту раціональності;

22. Раціональність як координація. Підхід, який прокладає раціональність як певний тип комбінації окремих тверджень або актів пізнання у певний зв'язок чи сумісність;

23. Матеріальна раціональність. Підхід, який розуміє раціональність як відкриття, структурування та розвиток галузі знань з використанням наукових теорій, як, наприклад, за допомогою наукового експериментального та дослідницького знання. (Це може включати метарівень розуміння «динаміки теорії» в контексті Т. С. Куна та В. Штегмюллера (Stegmüller, 1973));

24. Раціональність як публічне презентація в сенсі Гертса (Gerts, 1983). Це підхід, який є сукупністю моральних правил. Згідно з певним видом метакритеріїв, людина готова публічно обґрунтувати свої власні рішення, продукти та плани, зокрема, метасоціологічно або соціально орієнтовано, як і у власній культурі людини, так і (що є необхідним для дійсно більш універсальних або справжньо-етичних оцінок) в будь-якій іншій культурі;

25. Діалогічна раціональність. Підхід, в якому раціональність застосовується як методологічне обґрунтування логічних діалогів, за допомогою концепції формально гарантованого виправдання методологічних правил. Лорензен (Lorenzen, 1966) розробив такий вид раціональності для доказу правил «конструктивістської» або «ефективної логіки». Такий підхід також можна розглядати як форму методологічної стратегії подання

конкуруючих інтересів, позицій та пропозицій у загальних або риторичних, а також наукових дискусіях між опонентами. Це, звісно, є «прагматичною раціональністю»;

26. Прагматична раціональність спілкування. Підхід, який створений був задля того, щоб запобігти прагматичних протиріч або парадоксів в мові та дії, особливо що стосується перформативних парадоксів.

Перелік цих підходів дає нам змогу зрозуміти, наскільки багатомірно досліджується раціональність в науковій царині, що дає нам змогу зробити декілька поточних висновків.

З першого погляду є наочними дві тенденції розгляду раціональності: «Умовно назвемо їх так: 1) узагальнена типологізація раціональності – *універсалізація* (подана в працях В. Стьопіна і К. Хюбнера); 2) ситуативна застосовність раціональності – *плюралізація* (подана в працях Г. Ленка). Про що свідчить такий поділ? Постнекласичний перегляд абсолютистської позиції підходу до раціональності (яка має історичну тяглість ще з кінця XVIII століття, коли розум розглядався як щось позаісторичне – згадаємо подальшу метаморфозу історичності розуму) спрацьовує на користь вивільнення мислення про світ від класичних форм. Останнє тяжіє до тенденції плюралізму, що покликана пом'якшити «диктат раціо», який стоїть за кожним можливим узагальненням. Можливо, саме про таку ситуацію писав М. Мамардашвілі, коли наголошував, що класичне філософське мислення – це переважно мислення *за іншого*. Воно явно або неявно передбачає інтелектуальну несамостійність свого масового контрагента, лишає за ним право в кращому випадку функцію відтворення вже виконаних творчих актів. Ця страждальна активність масової аудиторії мається на увазі всією класичною культурою» (Мамардашвілі, 2010). І раптом виявляється, що для того, аби існувати далі, наукова раціональність має перебирати на себе постнекласичні форми розумування про світ, аби лишатися в рамках операціональної, дієвої системи поглядів» (Пучкова, 2021, 97).

Приходимо висновку, що раціональність і нині перебуває в динаміці. Відбувається трансформація погляду на раціональність: від універсалізму до плюралізму, а це є, свого роду, анігіляцією раціонального. Вимальовуються дві – універсалізаційна й плюральна – тенденції розгляду раціональності.

З огляду на неохопну плюральність трактувань раціональності, ми бачимо спроби узагальнення та систематизації, але не за допомогою класичного інструментарію. В сучасному світі, де стрімко розвиваються технології, які спрямовані на забезпечення людини миттєвою соціальною комунікацією, вбачаємо боротьбу позаісторичного з конкретно-історичним. Себто, сучасне суспільство вимушено штовхає на перегляд засад наукової раціональності та раціональності в цілому, як рушія прогресу. Відповідно, стає необхідним розглянути ризики такої раціональності та можливі шляхи їхньому запобіганню.

Так як філософська тема раціональності є «актуальною саме в динаміці її трансформацій упродовж століть» (Пучкова 2021, 97), вважаємо важливим виділити трьох соціальних філософів сучасності, які переглядають раціональність та міцність її підстав в контексті розробки концепту суспільства ризику та «техногенної цивілізації». Маємо на увазі Ульріха Бека (1944–2015), Нікласа Лумана (1927–1998) та Ентоні Гіденса (н. 1938).

Ми не можемо віднести тему ризику до числа традиційних соціологічних проблем: «Ризик – те, що аж ніяк не передбачалося проектом сучасності для мирного цивільного благоустрою. Якщо ризикує підприємець, звідси не випливає, що все цивілізоване життя просякнуте променями ризиків. Якраз навпаки: всі «антибуржуазні» рухи останнього століття відбувалися під знаком зневаги до бюргерського ідеалу безпеки. Однак саме після двох світових воєн в обставинах більш-менш тривалої політичної стабільності й технічного прогресу загострилося усвідомлення наскрізної ризикованості всього, що відбувається, а звідси підлягають сумніву та перегляду підстави раціональності, до якої упродовж цього часу серйозних закидів не засвідчено» (Пучкова, 2021,97).

У якому контексті тут розглядається раціональність? З розвитком раціональності пов'язані процеси демократизації суспільства, підвищення ефективності соціальних інститутів та вплив науки на зміни всередині суспільства. Це означає, що дослідники визнають її домінуючу роль і вочас наголошують на ризиках такої раціональності, оскільки особистісному існуванню людини загрожує надмірна раціоналізація соціального буття. «Адже раціональність часто приймають за обмежувач суб'єктивної волі і творчості. З цим пов'язані заклики повернути раціональності багато в чому втрачену в «техногенній цивілізації» роль найважливішої культурної цінності – повернення до «розуму» та раціональності. Ми також мусимо наголошувати на кореляції раціональності та розуміння саме за сучасних умов, коли брак розуміння знижує якість існування моделей суспільства в країнах, вже не розділених за різкими політичними ознаками» (Пучкова, 2021, 98).

Н. Луман проголосив в своїй концепції суспільства ризику дещо іншу думку щодо раціональності. Але спершу вважаємо за потрібне надати характеристику ризику як соціального феномену. В літературі існують два напрями його інтерпретації.

Відповідно до реалістичного підходу, «ризик інтерпретується в наукових і технічних термінах. Цей напрям зводиться до когнітивних наук, що базуються на психології, і практикується інженерними дисциплінами, економікою, статистикою, психологією й епідеміологією. Вихідним моментом такого підходу є поняття небезпеки (шкоди), а також твердження про можливість обчислення її настання й калькуляції наслідків. У цьому випадку ризик визначається як «продукт імовірності виникнення небезпеки і серйозності (масштабу) її наслідків» (Bradbury, 1989, 382). Інакше кажучи, ризик трактується як об'єктивний і пізнаваний факт (потенційна небезпека або вже заподіяна шкода), що може бути вимірний незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. Проте адепти такого підходу визнають, що ризик може бути помилково оцінений у рамках того чи іншого способу соціальної інтерпретації, оскільки, за влучним спостереженням Мері Дуглас (1921–2007),

«небезпеки трактуються як незалежні змінні, а реакція людей на них – як залежна» (Douglas, 1985, 25). Головна проблема полягає в конструюванні ризиків як соціальних фактів. До того ж, сприйняття не тільки звичайних людей, а й експертів, що обчислюють «об’єктивний ризик», залежить від політичного і культурного контекстів» (Пучкова, 2021, 98).

Відповідно, виникає інший великий напрям дослідження ризику: соціокультурний. Тут перевагу надають соціальному і культурному контекстам, у межах яких ризик усвідомлюється і дебатуються. Цей напрям виник на основі гуманітарних наук, таких як філософія, культурна антропологія, соціологія і культурна географія.

Долучаючись до істориків соціології ризику умовно виділяємо три підходи в соціокультурному напрямі:

- 1) культурно-символічний (М. Дуглас та її колеги);
- 2) теорія «суспільства ризику» (У. Бек і Е. Гідденс);
- 3) «калькулятивна раціональність» (спирається на праці М. Фуко).

Перший підхід «фокусується на проблемах взаємин ‘Особистості’ й ‘Іншого’. Саме тут підіймається тема раціональності в ключі особистісного виміру людини та ризику надмірної раціоналізації нашого сучасного суспільства, що виливається в блокування можливості ірраціональних вимірів людської особистості, їхнє нівелювання та контроль з боку раціонального засновку. Постають питання, чи є закономірною така модифікація суспільства, його перехід у тотальну раціоналізацію, або ж ми повинні шукати шляхи синтезування раціонального й ірраціонального?» (Пучкова, 2021, 98).

Другий «концентрується на макросоціальних змінах, породжуваних виробництвом ризиків під час переходу до високої модернізації. Це процеси: рефлексивної модернізації, критика наслідків попереднього етапу модерну й індивідуалізму, наслідки руйнування традиційних цінностей і норм. Тут постає проблема не загрози раціональності в контексті особистості, а вже у площині осмислення існування людства як такого» (Пучкова, 2021, 99).

Третій підхід займається аналізом того, «що є ризик насправді», адже прихильники цього підходу вважають, що «правда про ризик» формується за рахунок людського дискурсу, практик, стратегій та інституцій. Також вони вивчають, як різні концепції ризику впливають на формування специфічних норм поведінки, які можуть бути використані для стимулювання індивідів до вільної участі у процесах самоорганізації в ризикованих ситуаціях.

Отже, в контексті суспільства ризику розглядаються принципи раціональності, які можуть піддаватися перегляду на світоглядному рівні.

Ми продемонстрували лише одну точку зору, відповідно до якої мусимо бути обережними із вже існуючим диктатом «раціо». Але існує думка соціолога Н. Лумана, яка унаочнює інші ризики раціональності: «характерною рисою постсучасного суспільства є не так потреба у створенні умов стабільного існування, як інтерес до крайніх, граничних, навіть неймовірних альтернатив, що руйнують умови для суспільного консенсусу і підривають основи міжлюдської комунікації. Як поведінка, орієнтована на такі випадковості, так і прийняття таких альтернатив є суперечливими. Всі зусилля заснувати рішення на раціональному підрахунку не лише залишаються безуспішними, але в кінцевому рахунку також підривають вимоги методу і процедур раціональності.

Відповідно, хоча й існує певне тяжіння до тотальної раціоналізації суспільства, ми повинні розуміти, що це вже не є та раціональність, що була релевантна «техногенній цивілізації». Вона так само модифікується, її засадничі підстави переглядаються відповідно до запитів людства загалом» (Пучкова, 2021, 99).

Ювілейна доповідь Римського клубу «Come on! Капіталізм, короткозорість, населення та руйнування планети» у самій назві має певний заклик до формування стійкого розвитку та відповідального глобалізму. Доповідь, написана двома президентами Клубу – Ернстом Вайцеккером та Андерсом Війкманом, виражає думку всіх членів клубу: «відправною точкою є так само розуміння модифікації сучасного суспільства ризику, світу незвіданих територій та надлишку ресурсів (робиться посилання на концепцію «повного

світу» Германа Дейлі), але метою було поставлено не тільки теоретична характеристика всієї складності формування такої «техногенної цивілізації», а й демонстрація певних теоретичних конструктів взаємодії з такими змінами, що можуть мати і прикладний характер» (Пучкова, 2021, 99). Вони закликають до утворення філософії «нового Просвітництва».

Протягом тривалого часу людство намагалося протистояти цивілізаційним змінами у світі, чинити опір тотальній раціоналізації та зміні підстав раціональності, перебувати під владою наївного матеріалізму й реалізму, базуватися на засадах редукціоністського мислення й фрагментації знання. Проте Клуб визнає обмеженість такого підходу *«Все повинно досліджуватися у взаємодії»*, – таке гасло лунає від Римського клубу.

Ми можемо розширити цю позицію і піти ще далі: не обов'язково обмежувати нашу увагу фрагментаційним впливом змін у засадах раціональності, який може представляти загрозу для особистості. Важливо досліджувати раціональність у контексті сучасної глобалізації «техногенної цивілізації». Це допоможе нам зрозуміти, що зміни не завжди призводять до загроз стабільності.

В наш час спостерігається інтенсивний розвиток наук, що вивчають когнітивні здібності людини, зростає наукова увага до вивчення процесів пізнання і намагання подолати бар'єри між гуманітарними і природничими науками, принаймні на рівні методології досліджень і підходів до раціонально узагальненого типу спостережень.

Комплексність питань і завдань, які постають перед сучасною наукою, призводить до формування студій з так званою проблемною та проектною орієнтацією, відмінною від традиційного галузевого підходу. Внаслідок цього, напрями досліджень у сучасних галузях науки, будь то гуманітарні чи природничі, розглядаються як відкриті дослідницькі програми, і не є закритими або завершеними проектами. Оскільки основи та межі проведених досліджень постійно розширюються і все більше взаємопов'язуються між собою.

У цьому, на нашу думку, «полягає дія принципу безперервності відтворюваного досвіду, передовсім ментального, що був висунутий і прокоментований М. Мамардашвілі (1984). Передбачається, писав він, що існує деяка «одна свідомість», безперервний носій усвідомлюваних подій або спостережень за подіями. “Коротше кажучи, у всіх точках простору спостереження можливе (безперервне) перенесення спостереження, що не порушується в жодній його точці <...> Безперервність досвіду <...> передбачає <...> перенесення спостереження по всьому полю, тобто мою можливість у будь-якій точці простору спостережень бути рефлексивно безперервним носієм інтелігібельного змісту здійснюваних (або взагалі таких, що усвідомлюються) там подій, явищ” (Мамардашвілі, 2010, 18). Незалежні засоби чуттєвого досвіду, за Мамардашвілі, дозволяють спостерігати за одним і тим самим світом, про онтологічні й умоглядні краєвиди якого ми знаємо незалежно від наукової диференціації шляхів, що ними рухаємося до пізнання розмаїття форм, виказуваного ним людській свідомості» (Пучкова, 2020, 93).

Класична локкова модель взаємодії між чуттєвим та розумовим, що формує царину людського досвіду, має силу і як посткласична модель. Адже ця модель переосмислює проблему спостереження та вивчення «досвідних» явищ в людській діяльності та вихованні, на чому акцентував Дж. Локк, на проблему символізації досвіду, якого людина набуває не обов’язково діями в класичному сенсі, але і мовчанням, яке теж постає як дія. «...Ідеться про аргумент до мовчання, який має місце у випадку успішності кожного з наведених вище аргументів, а саме, коли сперечальник зможе отримати згоду опонентів з його аргументами і змусить їх замовкнути. У такому випадку мовчання опонентів є показником їх оцінкової по-ваги (пошани)» (Щербина, 2019, 10).

Таке розуміння досвіду призводить до усвідомлення його як свого роду симулякр, але не у вузькому практичному сенсі, а в розширено раціональному. Відповідно, досвід спирається на інтенціональні моделі і схеми, орієнтовані на відкриття невідомого і пошук знання.

Отже, нами було розглянуто раціональність як характеристику знання через призму різних форм та типів її концептуалізації. Раціональність постає динамічною, рухливою в своєму просуванні від універсалізму до плюралізму. Така видозмінність концепту раціональності може бути пояснена об'єктивними процесами інтеграції та глобалізації, які відбуваються в світових суспільствах і призводять до формування системного погляду на світ, розумінню того, що жодну наукову, соціальну або технічну проблему не можна вирішити, ігноруючи всі її аспекти та взаємозв'язки. У підсумку, виникають нові, дещо неордирнарні форми наукового дослідження – між-, полі-, транс- і пропонується нами метадисциплінарна форми, – що потребують аналізу й розгляду на поточному етапі їхнього наукового зміцнення в концептно-осмисленому вигляді.

1.3. Межі методологій соціогуманітарного знання: між-, транс- і метадисциплінарність

Отже, спробуємо вирізнити концептуальні відмінності між полі-, між-, транс- та метадисциплінарними підходами до аналізу й вивчення проєктів сучасної науки на засадах розрізнення наукових типів раціональності: класичного, некласичного та постнекласичного (сучасного). Для цього спробуємо розглянути існуючі механізми трансформації класичної дисциплінарності в некласичні та постнекласичні форми; осмислити природу полі-, між-, трансдисциплінарних підходів, що формуються в сучасній науці, обґрунтувати поняття «метадисциплінарність» та усвідомити концептуальні відмінності між науковими типами раціональності, які можуть бути або традиційно сформованими та сталими, або такими, що формуються.

Розвиток сучасної науки (не лише гуманітарної) «демонструє тенденцію активного застосування інтегративних підходів до аналізу її об'єктів, останні постають складними системами, що здатні до самоорганізації, мають міру

відкритості одна одній. Проте таке сприйняття об'єктів існувало не завжди і є, радше, причиною саме сучасної доби. У становленні науки можуть бути виокремлені періоди, пов'язані з прискореним рухом внутрішнього перетворення всіх її компонентів (наприклад, «занепад» поняття ефір у фізиці, відкриття Ньютона чи Ейнштейна). Наука як суспільний інститут, а відтак і її регулятивний характер, модернізувались, видозмінювались у процесі наукових революцій, що приводили до зміни типу наукової раціональності, а також до трансформацій всередині встановлених у певну добу меж цієї раціональності. Зовні процес виглядає як рух від фактів до проблеми, від проблеми до висунування припущень, гіпотез, далі до пошуку форм підтвердження гіпотез» (Пучкова, 2020, 94). Ця модель, хоча й є об'єктивною, не є достатньою для охоплення всіх фактів, які враховуються у пошуковій діяльності. Паралельно з абстрактним мисленням набувають важливості форми мислення, пов'язані з уявою.

«У нас є два світи: є світ, де виконуються фізичні закони, і є світ, де наявні раціональні дії, законовідповідність яких базована фактично на тому, що ми здатні розуміти їх як раціональні» (Мамардашвілі, 2010, 87). Із «здатністю розуміння» «другого світу» й відбуваються в історії науки метаморфози, більш-менш корисні, що породжують різні форми раціональності (наприклад, «самий термін “мистецтво” є продукт пізніших наших класифікацій департаментів культури, коли мистецтво існує як спеціальна й виокремлена галузь розподілу праці» (Мамардашвілі, 2010, 91).

Вони, в свою чергу, створюють логічний апарат науки принаймні у двох напрямках: 1) засоби, що допомагають отримувати нове знання за допомогою аналізу і розповсюдження вже існуючих та наявних знань на нові предмети або явища; 2) засоби, за допомогою яких нові знання набуваються шляхом дій з предметами (не лише логічно) і залученні до побудови роздумів з метою отримання нового пізнаваного результату. «Між цими двома шальками терезів наукового пізнання – прийомами наукового осягання явищ світу – й відбувається зміна різного роду парадигм (від власне наукових до світоглядних

і філософських, методичних і методологічних), а також і порушення меж окремих дисциплін, тобто виникає потреба у перетині складових на засадах міждисциплінарності. Формування міждисциплінарності, традиція якої має давні корені, стала свого роду новою дисципліною, новою системою розгортання наукової раціональності, відмінної від попередніх систем (Klein, 1990, 231–325)» (Пучкова, 2020, 94).

Здається, саме про цю модель рівноваги йшлося у Є. Жарікова, коли той наполягав, що розвиток пізнання приводить до нової постановки старої проблеми, тобто зміни об'єкта дослідження, «покращуючи» здатність людини оцінювати зміст і значимість старого знання. «У цьому зв'язку уявляється доречним розглянути два питання: 1) про можливість рішення проблем будь-якої науки методами інших наук та 2) про так звану нерозв'язуваність проблем» (Копнін 1965, 42). Тобто, «зміна об'єкта дослідження в межах старих засад вимагає зміни ракурсу наукової раціональності, а відтак і самих форм раціональності» (Пучкова, 2020, 94).

З іншого боку, деякі дослідники висловлюють думку, що остаточний і «трансцендентальний» сенс раціоналізму полягає в тому, що раціональність завжди хоче бути *«редактурою мови і світу»*, оскільки мова і є відредагований світ, а відредагований світ є псевдосвіт, світ не як воля й уявлення, а як макулатура, гігантський целюлозно-паперовий Космос, де вчені клерки метають учений бісер перед своїми вченими колегами, синтезуючи *“поняття”* з *“акустичними образами”*» (Свасьян, 1990, 251). Важливо зазначити, що така гранична метафоричність висловлювання здатна розтлумачити лише один бік справи: необхідність на рівні мови і мовлення стежити не за здійсненням досліджень, а за трансформаціями у науковій сфері, точніше, за викладенням результатів досліджень.

Однак сформувався (П. Копнін) чітке розуміння того, що «саме по собі пізнання об'єктивних закономірностей ще не становить методу, необхідно на їхній основі виробити прийоми, способи теоретичного і практичного осягнення об'єкту. Система науки безпосередньо спрямована на повне вираження

досягнутого знання властивостей і закономірностей; метод науки – на досягнення нових результатів, у ньому зафіксовані і способи руху до них, у них нібито поєднуються пізнане в об'єктивному світі з людською цілеспрямованістю на подальше пізнання і перетворення об'єкту» (Копнін, 1965, 291). Тобто: відповіді на питання, які виникають з вивчення природи явищ, залежать від того, як ці питання ставляться, з якого ракурсу розглядаються і з якого підходу аналізуються. У цьому процесі саме науковець – вольовий суб'єкт – починає відігравати важливу та провідну роль. З'являються категорії «випадковості», «потенційно можливого» та «дійсного», і приймається той факт, що допущення помилок є невід'ємною частиною процесу дослідження.

Сучасна наукова революція, що все ще триває, «продовжила поступальне розгортання засновків третьої революції на шляху до знищення чітких меж між галузевими картинами реальності. Наукові знання починають інтенсивно застосовуватися в усіх сферах соціального життя, змінюється характер наукової діяльності, пов'язаний з перетвореннями у засобах збереження й отримання знань (комп'ютеризація знань, спрощення доступу до отримання знання, відкритість інформації тощо), тобто виникає нова форма раціональності, тобто – нова ситуативна відповідність вчинків або переживань новому внутрішньому досвіду сприймаючої людини» (Пучкова 2020, 95). Як зазначає Глушко Т.П.: «Постмодерний етап розвитку цивілізації актуалізував дискурсивний підхід до дослідження соціальної реальності. Не оминула ця тенденція й спеціальні науки галузі, що сприяло появі міждисциплінарних досліджень, так й утвердженню методологічного плюралізму у межах сфери впливу постнекласичної наукової реальності» (Глушко, Мозгова 2019, 49).

Ми асоціюємо постнекласичний тип (сучасний тип) раціональності з технонаукою, тому що, навіть якщо картина світу, яка взаємодіє з технонауками, не є об'єктивною, вона все ж включає в себе людський світ. Отже, постнекласична (сучасна) раціональність не обмежується лише

пізнавальним аспектом, де моделюється реальність; вона активно конструює цю реальність, об'єднуючи всі її аспекти в єдине ціле.

Складність питань, які постають перед науковими дисциплінами у ХХІ столітті, свідчить про те, що локальний підхід до їхнього вирішення в межах «класичних» методів, підходів, понять і термінів окремих наук обмежений. Це призвело до виникнення спочатку міждисциплінарних досліджень, які, мов би, відновлювали первісний «передреволюційний» синкретизм наукового знання, тобто коли наукове знання виникало ще до того, як людина розпочала шукати докази його вірогідності. Досі саме міждисциплінарність на рівні методів дослідження в гуманітарних дисциплінах є найрозповсюдженішою формою наукового знання. Це підтверджує Л. Дротянко: «...найшвидше розвиваються міждисциплінарні дослідження, які ведуться з кінця минулого століття у зв'язку зі стрімким розвитком високих технологій... однією з важливих міждисциплінарних галузей у постнекласичній науці стала синергетика, яка породила великий арсенал новітніх засобів пізнання, що найбільш адекватно описують нелінійні процеси реальності, що досліджуються вченими та науковцями різних галузей» (Дротянко, 2020, 2). Необхідність застосування міждисциплінарності набуває такого характеру, що вона стає новою засадничою нормою для пошуку відповідей на наукові питання: «Відповідно, міждисциплінарне дослідження постає не відхилення від норми чи перехідний стан шлях до нового типу дисципліни, а як шлях до всебічного та глибокого розуміння процесу чи явища» (Дротянко, 2020, 2).

Румунський фізик Басараб Ніколеску також зазначає важливість міждисциплінарного та трансдисциплінарного підходів. У цитаті, яку ми наводили у першій частині цього розділу, він демонструє очевидну занекопленість ситуацією, що складається у сучасній сфері знання. Динаміка фрагментації та ділення знання, що набуває неймовірних обертів не може не змусити замислитися над тим, як дійти до єдності та інтеграції знань.

Однак перш ніж ми розпочнемо аналітику міждисциплінарного підходу та розрізнення чотирьох головних понять «міждисциплінарність»,

«полідисциплінарність», «трансциплінарність» та, нове і поки не розроблене поняття, «метадисциплінарності», вважаємо за необхідне згадати ще декілька поняттєвих конструктів, які були створені на початку зародження міждисциплінарності. Йдеться про дисциплінарний, мультидисциплінарний, кросдисциплінарний та, навіть, міжпредметний підходи.

Дисциплінарний підхід завдячує своєму становленню науковій революції XVII–XVIII століть, а саме, становленню класичного природознавства, класичної наукової раціональності та класичної епістемології. Створенню нових дисциплін сприяла поява нового наукового знання, яке змушувало науковців створювати нові дисципліни, диференціюючи наявне знання. Так, в межах кожної науки створювався власний науковий світ зі своїми науковими методами, теоріями та поняттями, відмінний від інших наук. Така плюралізація наук диференціювала дисциплінарні ідеали та норми дослідження і заклала фундамент майбутніх ризиків надмірної плюралізації знання. Окрім того, хоча дисциплінарність і сприяє глибокому розумінню конкретної сфери наукового знання, вона виявляється неспроможною впоратися з розв'язанням складних проблем, які потребують інтеграції знань з різних галузей.

Головна відмінність між дисциплінарним та міждисциплінарним підходами полягає в тому, що дисциплінарність ставить акцент на спеціалізацію та глибоке вивчення однієї дисципліни, тоді як міждисциплінарність прагне об'єднати знання з різних галузей для досягнення більш загальних та інтегрованих рішень. У багатьох сучасних дослідженнях і проектах використовуються обидва ці підходи для забезпечення більш ефективного розв'язання реальних проблем.

Щодо мульти- та кросдисциплінарності, їх почасти згадують деякі зарубіжні та вітчизняні науковці у своїх роботах. Так, спираючись на роботи американської дослідниці Сьюзан Дрейк (Drake, 2004), вирізняють мультидисциплінарний, кросдисциплінарний та міждисциплінарний підходи, за якими:

1. Мультидисциплінарний підхід дозволяє аналізувати, оглядати, інтерпретувати проблеми за допомогою різних дисциплін, при цьому жодна з них не покидає межі своєї компетенції і не розчиняється в іншій.

2. Кросдисциплінарний підхід сприяє створенню нової дисципліни через залученість іншої. Прикладом такого підходу є вивчення іноземної мови через опосередкування профільних предметів.

3. Міждисциплінарний підхід передбачає свого роду об'єднання дисциплін та залученість їх одна в одну заради створення більш комплексного та системного аналізу/вирішення проблеми.

На нашу думку, причиною утворення такого поняттєвого різноманіття є те, що і нині, незважаючи на те, що міждисциплінарний підхід активно застосовується з часів натуралістичного повороту ХХ століття, не існує однієї усталеної бази нових методологічних підходів до об'єктів, що досліджуються. Ми беремо на себе відповідальність віднести кросдисциплінарність та мультидисциплінарність до різновидів міждисциплінарності, оскільки під міждисциплінарністю ми розуміємо, послуговуючись визначенням Міжнародного центру трансдисциплінарних досліджень (CIRET – Centre International de Recherches et Études Transdisciplinaires), підхід, коли різні дисципліни, взаємодіючи одна з одною, формують нову дисципліну (приклад, біохімія, когнітивна біологія тощо) або коли теоретичні уявлення або дослідницькі практики однієї дисциплінарної галузі проникають в інші, допомагаючи вирішувати там проблемні питання, які не можуть бути вирішені за допомогою вже існуючих інструментів. Тобто, хоча міждисциплінарність і руйнує дисциплінарні межі, її мета все ще часто залишається внутрішньо-дисциплінарною. Тоді як, забігаючи наперед, трансдисциплінарність постає чимось, що утворюється на зламі, «поперек» дисциплінарного поділу, нівелюючи останній, про що говорить навіть префікс 'trans'.

Особлива форма «міждисциплінарності – полідисциплінарність – виникла як модель несуперечливого взаємного існування декількох дисциплін, об'єднаних розв'язанням єдиного поставленого завдання, приміром,

людинознавчих вимірів явищ сучасності. Полідисциплінарність засвідчує методологічну єдність здійснення наукового пошуку в декількох дисциплінах гуманітарного циклу (наприклад: економіка, політологія, культурознавство), причому кожна з них й усі разом можуть користати з методології природничих наук. У секторі полідисциплінарних студій відбувається свого роду новий синкретизм ставлення до людини, але не в конгломераті усіх її вад і принад, але тільки, скажімо, в гуманітарному зрізі. Додавання до людинознавчого виміру методів медичних або екологічних досліджень перетворює полідисциплінарність на міждисциплінарність» (Пучкова, 2020, 95).

В порівнянні з між- і полідисциплінарністю, трансдисциплінарність (термін, створений Ж. Піаже, 1970), на фоні існування еволюційно-синергетичної парадигми, що представляє собою новий тип знань, який не існував в історії науки, визначається через не лише кооперацію багатьох наукових галузей, а через перенесення цілих когнітивних схем (а не просто методів) з однієї галузі в іншу (Шашкова, 2022). Отже, можна сказати, що внаслідок різних типів перетинання дисциплін у межах цих конфігурацій (часто досить розмитих) виникають унікальні системи, які відрізняються відкритістю і саморозвитком.

У силу свого семантичного потенціалу поняття «міждисциплінарність», «полідисциплінарність» і «трансдисциплінарність» не мають однозначної дефініції, що спричиняє плутанину в їхньому застосуванні, відповідно, створюючи необхідність визначення концептуальних відмінностей між ними. До прикладу, німецький філософ Ю. Міттельштрасс (Mittelstrass, 1993) вважає, що міждисциплінарність та трансдисциплінарність це тотожні поняття, а їх відмінність полягає у тому, що трансдисциплінарність дозволяє більш глибоко аналізувати та вирішувати проблеми та колізії, які виникають при розгляді того чи іншого питання. Однак такі позиції не є достатньо обґрунтованими, оскільки більшість науковців та філософів тяжіють до унаочнення суттєвих відмінностей міждисциплінарного та трансдисциплінарного підходів.

Наприклад, український вчений В. Онопрієнко у праці «Від міждисциплінарності до трансдисциплінарності: нові тренди філософії науки» розповідає про співвідношення між-, полі- та транс-дисциплінарності, наголошуючи на тому, що остання є характеристикою таких досліджень, які «проходять скрізь межі багатьох дисциплін, виходять за межі конкретних дисциплін, при цьому при розробці та здійсненні спільних проєктів дослідження когнітивні схеми переносяться з однієї дисциплінарної площини в іншу» (Онопрієнко, 2016, 24).

Спеціалісти Центру сучасної антропології Е. Морена, який розташований у Парижі, були першими серед тих, хто почав використовувати термін «трансдисциплінарність». Сам французький філософ Е. Морен пояснює наступним чином суттєві відмінності між міждисциплінарними та трансдисциплінарними дослідженнями: «Міждисциплінарність можна уявити як ніби різні дисципліни зібралися за спільним столом, як різні нації збираються в ООН, щоб засвідчити свої національні права... Однак міждисциплінарність також може спрямовуватись на обмін та співпрацю, що призводить до того, що вона стає органічною... Щодо трансдисциплінарності, тут часто йдеться про когнітивні схеми, які можуть переходити з одних дисциплін в інші, іноді настільки різко, що дисципліни опиняються у стані колапсу. Насправді це комплекси знань інтер-, полі- та трансдисциплінарності, які діяли і відіграли плідну роль в історії науки. Ми повинні “екологізувати” дисципліни, тобто враховувати все контекстне, що є в них, включаючи культурні та соціальні умови» (Morin, 1999, 136).

У 1987 році був заснований Міжнародний центр трансдисциплінарних досліджень (CIRET – Centre International de Recherches et Études Transdisciplinaires), на першому конгресі якого (у 1997 році) була прийнята Хартія трансдисциплінарності.

Хартія трансдисциплінарності складається з 15 статей:

1. Трансдисциплінарне бачення виключає спробу зведення людини до формальних структур.

2. Трансдисциплінарний підхід має визнавати існування різних рівнів реальності, які передбачають різні типи логіки, відповідно, засвідчує неможливість редукування реальності до одного рівня.

3. Трансдисциплінарний підхід не надає переваги одним чи декільком дисциплінам, а має на меті доповнювати всі існуючі дисципліни та дисциплінарні підходи так, щоб з'являлися нові дані та нові взаємодії між дисциплінами. Таким чином, відбувається пошук того, у чому всі дисципліни можуть бути єдині та що лежать за їх межами;

4. Центральне положення трансдисциплінарного підходу – семантичне та практичне об'єднання елементів, які знаходяться у точках стикування дисциплін або лежать за їх межами. Відповідно, такий підхід заперечує крайню форму формалізму, суворість дефініцій та доказ абсолютної об'єктивності (який веде до виключення суб'єкта);

5. Трансдисциплінарний підхід вбачає необхідність у пересіченні точних природничих наук з гуманітарними соціальними науками, а також з мистецтвом, літературою та поезією;

6. На відміну від міждисциплінарності, трансдисциплінарність постає багатовимірною та багатоаспектною. Цей підхід не виключає транс-історичного горизонту;

7. Трансдисциплінарний підхід не можна вважати новою релігією, філософією, метафізикою чи наукою наук;

8. Трансдисциплінарний підхід визнає Землю домівкою людей, оскільки доля людини несе планетарний та космічний вибір, а поява людей на Землі – це одна із стадій в історії Універсуму. Кожна людина є транснаціональною істотою, незважаючи на приналежність до певної конкретної національності. Відповідно, трансдисциплінарний підхід визнає за людиною подвійну приналежність – національну та планетарну;

9. Трансдисциплінарний підхід визнає важливість міфів та релігій;

10. Трансдисциплінарний підхід постає транскультурним, оскільки не визнає привілеїв однієї культури над іншою;

11. Трансдисциплінарний підхід акцентує увагу на ролі інтуїції, уяви, чуттєвості та тіла в передачі знання;

12. Трансдисциплінарний підхід в економіці фундує на тезі, що економіка служить людині, а не навпаки;

13. Трансдисциплінарний підхід поважає Інаковість, відповідно, закликає до діалогу та дискусії, оскільки знання має вести до розуміння, яке знаходиться на засадах абсолютної поваги колективної та індивідуальної Інаковості;

14. Фундаментальними ознаками трансдисциплінарного підходу є суворість, відкритість та толерантність. Суворість в аргументації (при прийнятті всієї наявної інформації) – захист від спотворень. Відкритість – прийняття всього невідомого, неочікуваного. Толерантність – визнання права на ідеї та істини, які можуть бути протилежні власним.

Президент Міжнародного центру трансдисциплінарних досліджень, румунський фізик Басараб Ніколеску, сформулював, відповідно, три суттєві методологічні принципи трансдисциплінарності:

1. Реальність багаторівнева. Кожна дисципліна досліджує один її рівень. Тоді як трансдисциплінарний підхід дозволяє досліджувати декілька рівнів реальності, поєднуючи декілька дисциплін в одну картину;

2. Логіка включеного третього. Трансдисциплінарний підхід об'єднує підставою додатковості те, що, здавалося б, неможливо поєднати.

3. Реальність в її складності. Трансдисциплінарний підхід не шукає шляхів спрощення реальності, а досліджує її в її складності.

Приблизно у той самий час ЮНЕСКО (Б. Ніколеску був одним із засновників Дослідницької групи з трансдисциплінарності ЮНЕСКО) у своїх Рекомендаціях від 1998 року зазначає, що міждисциплінарний підхід вичерпує себе в намаганнях вберегти знання від постійної фрагментації, оскільки не має того необхідного рівня інтегративної єдності знання, і заохочує до застосування трансдисциплінарного підходу. Ці дві події, Хартія трансдисциплінарності Міжнародного центру трансдисциплінарних досліджень та Рекомендації ЮНЕСКО, випускаються та публікуються одна за одною, себто, розвиток

науки, її поділ та розгалуження дійшли до такого феноменального рівня, що не намагалися знайти шляхи поєднання та зведення всього до єдності, стало неможливим.

Швейцарські автори Крістіану Полу та Гертруди Хадорн (Pohl, Hadorn, 2007) познайомили нас з орієнтовними принципами проєктування трансдисциплінарного дослідження та описали його методологію, яка включає три етапи, кожен з яких має свою власну класифікацію етапів: 1) ідентифікація та структурування проблеми; 2) аналіз проблеми; 3) отримання результатів на практиці.

Окрім того, автори виділяють 4 принципи трансдисциплінарного підходу, які ми розділяємо:

1. Принцип спрощення, який враховує види знання та учасників проєкту;
2. Контекстуалізація заради ефективності – практична застосовність конкретних практик чи результатів у реальному житті;
3. Плюралізм та відкрите суперництво як засаднича установка досягнення інтеграції;
4. Рефлексивність через рекурсивність. Циклічність, яка притаманна трансдисциплінарним дослідженням, у формі багаточисельної рекурсії, дозволяє корегувати принципи дослідження при рефлексуванні.

Таким чином, авторами робиться акцент на розмитті меж трансдисциплінарного дослідження та його увімкненість в реально існуючих життєвий простір людей, оскільки за інтеграцією дисциплінарних парадигм стоїть, по-перше, спроба знайти єдність знання за межами суто наукових дисциплін, по-друге, залученість людей (не науковців) до вирішення проблем суспільного життєвого характеру, а отже, вихід із суто умоглядної площини в практико-антропологічну, а останнє є наріжним каменем нашого дослідження.

Важливим є засвідчення того, що дисциплінарний підхід не існує всупереч міждисциплінарному чи трансдисциплінарному підходам. Дисциплінарний підхід розв'язує «конкретне завдання, що виникло в історичному контексті розвитку предмета, підбираючи методи з усталеного

інструментарію локально, в той час як міждисциплінарний підхід використовує універсальні методи задля ефективного вирішення завдання, виходячи за межі локального. Це принципово інший холистичний спосіб структурування реальності, де панує поліморфізм мов, аналогія, закон композиції, синхронізм тощо» (Пучкова, 2020, 96). Якщо ми візьмемо в якості прикладу синергетику як міждисциплінарне знання, то стає зрозумілим, що міждисциплінарні дослідження мають два аспекти інтеграції: а) онтологічний аспект, який пов'язаний з переходом від атомістичного, дискретного світосприйняття до системного; б) гносеологічний аспект, який пов'язаний зі зміною, в контексті міждисциплінарного знання, самої пізнавальної традиції. Виникнення холистичного (частково-загального) способу трактування реальності вносить суттєві зміни у сучасну науку, які ми можемо охарактеризувати як епістемологічний поворот та парадигмальне зрушення, ба більше, зміна самого вектору розуміння науки як такої. В структурі наукового знання, яке раніше було суто дисциплінарним, з'являється та успішно заявляє про себе окремий рівень знання, який поряд із між-, полі- та трансдисциплінарністю може бути охарактеризований як *метадисциплінарний*.

Метадисциплінарне знання «передбачає такий рівень абстрагування суб'єкта відносно досліджуваного об'єкту, на якому відбувається вольове прагнення виходу за межі наявного знання, намагання сформулювати певні гіпотези з новим змістом «на порожньому місці», об'єктивна істинність яких не може бути доведена в рамках наукової традиції, базованої на усталених методологіях, і зв'язок яких зі сталими науковими дисциплінами та їхніми методами дуже опосередкований. Коли відбуваються свого роду «стрибки розуму» (Луї де Бройль), коли виявляються здібності, вивільнені від кайданів старого міркування і пов'язані з уявою, інтуїцією, дотепністю, – саме вивільнення від дедуктивно/індуктивних ланцюжків дозволяє науковій думці продукувати непередбачене, створювати нову форму логічних зв'язків» (Пучкова, 2020, 96).

У одному з інтерв'ю Ж. Делез наголосив, що він визначає філософію через створення концептів. «Наше завдання полягає в тому, аби показати, що наука використовує не концепти, а функції. Філософія не отримує від того жодних привілеїв: концепт ані в чому не височіє над функцією» (Делёз, 2016, 91). Відповідно до такої позиції, функції рефлексії або споглядання над формуванням «картини світу упродовж Нового і Новішого часу, що не є можливим поза філософського осмислення, отримують статус концептів, особливо якщо йдеться про парадигмальні зміни в самій системі наукового пошуку, в царині обдумування перспектив (наслідків, ризиків) і постановки завдань. Наші міркування, підтверджуючи результати дослідження інших науковців, цитованих у статті, націлені на більше поглиблення обговорюваних питань, пов'язаних з «життям» наукових дисциплін у нових умовах концептного наукового пошуку» (Пучкова, 2020, 96).

Незважаючи на відносну конвенційну складність демаркації дисциплінарного, міждисциплінарного, полідисциплінарного, трансдисциплінарного та запропонованого нами метадисциплінарного типів некласичної (сучасної) форми наукової раціональності та некласичної епістемології, ми вважаємо, що досягти концептуального розрізнення між ними можна через прикладний, функційний аспект. Можна побачити, що якщо дисциплінарність, міждисциплінарність та полідисциплінарність – це суто наукові феномени, тоді як трансдисциплінарність виходить за межі виключно наукового через сферу гуманітарного та природничого знання до практично-прикладного антропологічного виміру. Натомість метадисциплінарність передбачає «вивільнення від традиції сталого дедуктивно-індуктивного способу побудови наукової картини світу і створення проєктного наукового продукту, базованого на уяві, інтуїції, толерантності (Щербина & Шашкова, 2019), дотепності й не в останню чергу пов'язаного з естетичним сприйняттям світу» (Пучкова, 2020, 96). Якщо дисциплінарність та міждисциплінарність фундують на критичному світоглядному мисленні (науковому), трансдисциплінарність на

адаптивному мисленні (життєсвіті), то метадисциплінарність постає єдністю критичного та адаптивного підходів до осмислення цього світу.

Виникнення описаної дослідницької стратегії зумовлена появою технонауки та конвергентних технологій, виникненням мінливих багатовимірних і складних систем, які виходять не лише за межі спеціально-галузевої, а й за межі самої науки як певного роду строгої системи. А отже, застосування трансдисциплінарного та метадисциплінарного підходів трансформує і саму науку, видозмінює її існуючі форми, робить майбутній пошук наукової істини непередбаченим. Однак, саме остання якість відкриває нові обрії для подальших методологічних студій.

Висновки до першого розділу

У розділі було оглянуто джерельну базу дисертації та поставлено проблему неспроможності міждисциплінарного підходу обґрунтувати належним чином розуміння пізнання як єдності критичного та адаптивного підходів. Незважаючи на те, що ми розуміємо під міждисциплінарним підходом дещо більше, ніж сухе перенесення методів із однієї дисципліни в іншу, а, скоріше, засіб унікальної «когнітивної діяльності», ми все ж схильні вважати, що міждисциплінарний підхід є недостатнім для системного розгляду пізнання через призму єдності критичного та адаптивного підходів. Оскільки міждисциплінарність, як і дисциплінарність, все ще тяжіє до диктату раціо та критичного мислення, а об'єктом дослідження постають суто наукові феномени, які потребують наукового обґрунтування. Сам феномен пізнання ніби змушує нас виходити за межі певних обмежень, ставити питання, які потребують застосування більш глибокого та ємного підходу, ніж міждисциплінарний. Однак у жодному разі ми не відмовляємося від нього і не применшуємо його заслуги. Спираючись на це, у подальшому буде показано, що міждисциплінарні проєкти відкритого типу мають місце бути, що вони демонструють цікаві результати дослідження, які можуть лягти у фундамент

майбутніх транс- і метадисциплінарних досліджень. Однак головна проблема «множення та фрагментизації знання» не вирішується за рахунок міждисциплінарного підходу. Відтак, ми стверджуємо необхідність залучення трансдисциплінарності та метадисциплінарності як нових методологічних підходів до аналізу сучасних проєктів пізнання. Якщо дисциплінарність та міждисциплінарність постають підходами домінування критичного наукового мислення, трансдисциплінарність постає стратегією адаптивного (життєсвітнього) мислення і пізнання, то метадисциплінарність, усвідомлюючи результати тривалого домінування попередніх підходів, представляє унікальну стратегію поєднання критичного та адаптивних підходів через аналіз ризиків їх застосування окремо без гармонізації їх між собою.

Окрім того, в розділі проаналізовано раціональність як характеристику знання з погляду її відповідності загальним принципам мислення та розуму. Дослідження різних форм і типів концепції раціональності виявило, що сама раціональність постійно знаходиться в динаміці. Погляди і тлумачення раціональності змінюються, – що їх умовно можна назвати рухом від універсалізму до плюралізму, від сталості до багатоманітності – закладається створення тенденція до конфронтації позаісторичного й культурно-історичного осмислення раціональності. Відповідно, трансформується не тільки сам феномен раціональності, а й з'являються нові тенденції активного застосування інтегративних підходів до її аналізу (між-, полі-, транс-, метадисциплінарність).

Незважаючи на ризики сучасного типу наукової раціональності, які виражаються в загрозі самій раціональності з боку ірраціонального через появу тенденцій до прогнозування абсолютного диктату «раціо» або ж нівеляції ірраціонального, можливі модифікації засад, принципів і методів раціональності, – ми доходимо висновку, що немає підстав розглядати такі модифікації та трансформації негативно, а поява нових інтегративних підходів до її аналізу дозволяє знаходити нові кути зору на питання, які потребують рішення. Сьогодні важливо зрозуміти, що сама модифікація раціональності в аспекті її багатомірності у вигляді її постнекласичних форм є неминучою, а

відтак – об’єктивною перспективою динамічного становлення самої раціональності як наукової моделі, що віддзеркалює явища світу, охопленого ризикам, які виринають із різних сторін суспільно-культурного і цивілізаційного життя. Тому, намагаючись дослідити особливості модифікації чи трансформації моделі раціональності, представлені у нових пізнавальних практиках (з урахуванням соціокультурного контексту ХХІ століття), та її концептуальну невідрефлексованість, вважаємо за необхідне вдатися до експерименту та експлікувати в межах дослідження нові теоретичні концепти і філософсько-методологічні підходи, такі як трансдисциплінарність і метадисциплінарність, ґрунтовані на філософському осмисленні безперервно змінної взаємодії досвіду й теоретичного мислення. «Експериментування» над існуючими і можливими типами раціональності та можливими ризиками їхнього прояву створює належний ґрунт, на якому мають продукуватися «незвичні» елементи в структурі раціонального, що будуть покликані провокувати зміни епістемологічного характеру в економічній, соціологічній, політичній, філософській думці, а отже, й у принципах і прийомах їх методологічної рефлексії.

РОЗДІЛ II.
КОНЦЕПТНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР
ПІЗНАННЯ ЯК АДАПТИВНОЇ ПРАКТИКИ
(від міждисциплінарності до трансдисциплінарності)

У середині ХХ століття в епістемології визрів натуралістичний поворот, що суттєво вплинув на зміну статусу теорії пізнання. Натуралістична епістемологія поставила собі за мету та завдання змінити вектор розгляду пізнання та пізнавальної проблематики.

Якщо до цього теорія пізнання була напрямом саме філософського знання, то тепер натуралістична епістемологія засвідчила: наука досягла такого розвитку, що обмежуватись лише сферою філософського знання є недоречним.

Через те натуралістична епістемологія вирішила взяти на себе відповідальність за розширення меж теорії пізнання, останнє актуалізувалося через розвиток наук, які займаються визначенням когнітивних здібностей людини, через сплеск наукової уваги до дослідження пізнання. Врешті решт, з'являються проєкти, де основною ідеєю постає необхідність повернення епістемології до витоків пізнання, зокрема до біологічних, фізичних та нейрофізіологічних аспектів, а не до метафізичних або філософських. Отже, послідовники цього напрямку поставили собі на меті вийти за межі класичної теорії пізнання і ввійти зі своєю теорією пізнання як складової до експериментальної науки, в якій «знання є репрезентанта буття» (Петрушенко, 2000, 12), в якій до знання застосовується міждисциплінарний підхід, який почав привносити нові, до цього неіснуючі об'єкти дослідження (Дротянко, 2017), тоді як сам стає новим засобом когнітивної діяльності.

Першим, хто доклав зусиль для впровадження цих ідей у реальність, став Вілард ван Орман Квайн. Так, він у праці «Натуралізована епістемологія» (Quine, 1969) обґрунтував власний проєкт переорієнтації епістемології: від позитивістської логіки наукового дослідження до частини природничої науки.

Слід підкреслити, що в цей час відбулася не лише переорієнтація епістемології, а й переоцінка природи пізнавальних процесів та їхньої ролі в житті людини. Квайн жорстко виступає проти пануючого в епістемології до XX століття антипсихологізму, що тільки і мав на меті те, аби критично оцінювати результати пізнання з погляду певної їх відповідності нормам знання. Такій настанові не було властиво аналізувати механізми пізнавальної діяльності, вона навпаки намагалась вибудувати певні абсолютистські критерії розрізнення знання від незнання.

Натомість настанова натуралістичної епістемології починає орієнтувати виключно на психологію, вивчення процесів отримання та переробки когнітивної інформації. Дійсно, доречно визнати, що людству не властиво на даний момент претендувати на володіння певними абсолютними позачасовими критеріями пізнання та знання. Ми повинні завжди враховувати реальну пізнавальну практику, вивчати історичний процес розвитку пізнання та виокремлювати ті методи когнітивної діяльності, які виявились більш успішними, ніж інші. Така орієнтація передбачає те, що методи пізнавальної діяльності ніколи не будуть статичними, вони будуть постійно трансформуватись і змінюватись. А це дає змогу зробити висновок, що навіть сам дослідник в епістемологічному дискурсі не зможе перебувати поза пізнавальним процесом, як того хотіла класична епістемологія, – він буде так само включений в цей процес. Результатом цього є те, що будь-які наявні та майбутні епістемологічні концепції не можуть претендувати на певну абсолютно виключну значущість та «правильність», вони завжди будуть мати гіпотетичний характер. Людина як необхідний суб'єкт взаємодії, не може бути виключена, а отже, вона набуває певного особливого статусу. Оскільки, як зазначає Назіп Хамітов у книзі «Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту», покликаючись на Е. Ротхакера: «Дійсність єдина і об'єктивна, світ і людина взаємозалежні» (Хамітов, 2023, 16). Ми не можемо не погодитися, людина вмонтована в цей

світ, пізнання як продукт адаптації людини до навколишнього середовища, є невід'ємним від людини, а отже, не може аналізуватися відірвано від неї.

Однак це не означає, що тепер для натуралістичної епістемології зачинені двері до розгляду спільних умов пізнавальної діяльності, навпаки, вона повинна досліджувати проблематику істини, реальності, тобто займатись тими питаннями, які у свою чергу Кант називав трансцендентальними умовами можливості пізнання (Hahlweg & Hooker, 1989). Слід погодитися також із думкою про те, що пізнання як явище соціальне може відбуватися як матеріальний, фізичний чинник, а через те у такий спосіб сприйняте соціальне пов'язане з природним, хоч і своєрідно: у певних проявах та відношеннях соціальне постає як протилежне природному. В. Петрушенко, зазначаючи три параметри їхнього протистояння (спонтанність природного та певна регламентованість соціального; природне є природним, соціальне – штучним; дія природних чинників відбувається через безпосереднє поєднання необхідності та випадковості без попереднього наміру, а для соціальних чинників – через постановку цілі й сенсопрямованість), підкреслює, що соціальне є не просто природним, а перетвореним природним, причому такою формою перетворення природного, яка надає останньому певні цільові функції (Петрушенко, 2000, 49–50). Варто вважати, що саме цільові функції природного, надані шляхом його не так перетворення, як переосмислення, зумовлені природним же чином, а через те здатні забезпечувати не лише «трансцендентальні умови можливості пізнання», а й його онтологічні умови.

Отже, можна вести мову про синтез: теорія пізнання перестає бути виключно частиною філософського знання, тепер вона стає (перетворюється) міждисциплінарним дослідженням, що включає в себе дані різних наук і філософії зокрема. Тобто, на наших очах відбувається очевидна переорієнтація класичної теорії пізнання, курс береться у бік аналізу та розгляду когнітивних і пізнавальних здібностей людини, що водночас підіймає доволі цікавий та глибокий пласт нових проблем.

У цьому розділі ми спробуємо виділити типологічний клас цих проблем, зосереджуючи увагу, з одного боку, на міждисциплінарному характері їхньої постановки, з іншого, – на трансдисциплінарному характері їх експлікації й теоретичного розгортання у концептні оперативні структури.

2.1. Біоепістемологія: пізнання як біологічна адаптація та результат біологічної еволюції

Еволюційна епістемологія австрійського зоолога Конрада Лоренца (1903–1989) є однією з теорій, що входить до програми, яка поширює біологічну теорію еволюції на фізичні субстрати когнітивної активності організмів (включаючи людей) і прагне вивчати пізнання як біологічну адаптацію, що забезпечує збільшення пристосованості.

Виходячи з прагнення Лоренца поставити всі епістемологічні питання на біологічну основу, його напрям, а точніше, дослідницька програма, отримала назву «біоепістемологія». Її основною темою став когногенез, тобто еволюція структур і процесів пізнання, еволюція сприйняття, коренів понятійного мислення, дослідження питання про природу набуття знання.

«Лоренц зазначає, – підкреслюють К. Хахлвег і К. Хукер, – що в структурних ознаках, які характеризують живі організми, закодовано природу світу, в якому ці організми мешкають. Наприклад, у самій формі ока, а саме в його структурі, біохімічному складі й динаміці, закодовано закони оптики. Плавні поєднання і слизька поверхня риби свідчать про водне середовище, в якому вона живе. Архітектоніка наших кісток, форма і текстура крил птаха – всі ці структури несуть відбитки відношення організму до світу, який його оточує» (Nahlweg & Hooker, 1989, 161). Тому центральним питанням біоепістемології є проблема: як пояснити перетворення систем, які по суті просто сховища інформації, в суб'єкти пізнання.

Так, Лоренц у книзі «Зворотний бік дзеркала» (Lorenz, 1978) спробував поставити епістемологічні питання на біологічну основу. Спосіб розгляду

пізнання і життя він сформував на «гіпотетичному реалізмі», специфічному, такому, що властивий, на його думку, виключно натуралістам (природничо-науковцям), способі дослідження пізнання і духу, який відрізняється і від ідеалізму Канта, і від ідеалізму взагалі. Концепція «гіпотетичного реалізму», на якому фундується теорія Лоренца, має купу переваг:

По-перше, вона спрямована на віддзеркалення природного процесу зростання знання.

По-друге, спостереження та експерименти над зовнішнім світом дають множину фактів, що описують позасуб'єктивну реальність, тобто реальність, яка однаково визнається всіма спостерігачами.

По-третє, теорії, спрямовані на пояснення цієї безлічі фактів, намагаються встановити закономірності.

По-четверте, теорії виникають як на підставі накопичення та класифікації фактів, так і з гіпотез, кожна з яких є інтуїтивної здогадкою, що стимулюється не лише спостереженнями, а й іншими, успішно підтвердженими гіпотезами (Lorenz, 1978).

«Гіпотетичний реалізм» Лоренца, на відміну від кантівського ідеалізму, є методологічним підходом, що як умову пізнання передбачає визнання реальності матеріального світу і приналежності до нього суб'єкта, що пізнає, і пізнаваного об'єкта, єдність і пізнавальної діяльності суб'єкта біологічних (матеріальних) і духовних процесів, відносності досягнутих знань як «робочих гіпотез» і здатності людини як суб'єкта, що пізнає, долати обмеженість власних знань. «Гарна гіпотеза», на думку Лоренца, виграє в імовірності, якщо при тривалому випробування не виявляться факти, які їй суперечать. Однак гіпотеза, попереджав вчений, може бути побудована так, що диктовані нею досліді можуть лише підтверджувати її (Lorenz, 1978).

Останнє застереження Лоренца відноситься до жорстко заданої схеми в постановці експерименту, результати якого залежать насправді лише від незначних змін середовища (зовнішніх чинників), але вимагають гранично

широких висновків і узагальнень, отриманих у результаті осмислення експериментальних відомостей.

Сам Лоренц був вкрай обережний з лабораторними експериментами, прагнув здійснювати дослідження в максимально можливій «природній» для об'єктів дослідження обстановці.

Разом з тим, Лоренц наполягав, що догматизація наукової гіпотези або доктрини, навіть якщо вона побудована на достатніх для свого часу підставах, веде до індоктринації, ігнорує все, що заперечує прийнятну доктрину, і ця установка традиційно стає причиною багатьох помилок у науковому пошуку (Lorenz, 1978). Тобто, наукова теорія визначається Лоренцом як система ретельно перевірених гіпотез, які підтримують одна одну за принципом «взаємного прояснення».

Цей принцип «взаємного прояснення» і відрізняє епістемологічну позицію Лоренца від більш формальної конструкції К. Поппера (а саме: принципу фальсифікації). На думку Лоренца, жодна гіпотеза не може бути спростована одним або декількома непогодженими з нею фактами, а тільки іншою, сильнішою гіпотезою, якій підпорядковується більша кількість фактів. Тому й істина постає як «робоча гіпотеза», що здатна у найкращий спосіб прокласти шлях іншим гіпотезам.

В ході обґрунтування образу людини, яки був би адекватний еволюційному підходу до пізнання, Лоренц акцентував на тому, що людське пізнання виходить із процесу взаємодії, в якому людина – як реальна і активна жива система, і як суб'єкт, що пізнає, – взаємодіє з фактами не менш реального зовнішнього світу, що протистоять людині як комплекс об'єктів пізнання.

Зрозуміло, що ми користуємось загальноприйнятим уявленням про відношення між суб'єктом (S) та об'єктом (O), усвідомлюємо, що, крім сприйняття реальності, переживаємо так само досвід наших ментальних станів, в якому S та O накладаються. Людина навчилася враховувати вплив, що його психічні стани роблять на сприйняття зовнішньої реальності, і не «включати» його. Якщо ми звернімося до прикладу, Лоренц каже про доторк дідуся до

онукової щоки взимку: так, дідусю здається, що у хлопчика підвищена температура, проте це лише на перший погляд, доти, доки дідусь не абстрагується від своєї змерзлої руки. Це є приклад того, як ми рухаємось до розуміння того, що саме є буття незалежно від нас самих. Отож, рухаючись логічним шляхом, можна зробити висновок, що ми створюємо власний об'єктивний світ, який є можливий лише після елімінації всього суб'єктивного.

Лоренц зазначає, що вчений розглядає людину як результат еволюційного процесу, у якому всі її властивості формувалися протягом тривалого часу через адаптацію до зовнішнього середовища. Таке розуміння процесу адаптації дозволяє нам ототожнити його з процесом пізнання, оскільки адаптація має мету – пошук та накопичення корисної інформації про цю реальність. Іншими словами, наші органи чуття та центральна нервова система дозволяють нам здобувати інформацію про навколишнє середовище. Навіть інфузорія туфелька, коли наштовхується на щось, а потім пливе в іншому напрямку, насправді має поняття об'єкту. Об'єкт – це дещо, що кинули на нашому шляху, те, що протиставлене нам. Інфузорія знає, що даний об'єкт протистоїть їй на шляху, вона більше не може рухатись вперед. А звідси можна зробити висновок: все, що ми знаємо про матеріальний світ, виводиться з наших філогенетично еволюціонованих механізмів засвоєння інформації.

Звичайно, наші механізми складніші, ніж реакція інфузорії на певну перепону на шляху, проте вони будуються на цьому ж принципі. Нам невідомо нічого про об'єкт наукового дослідження, окрім того, що ми дізнаємось про нього на нашому шляху.

Лоренц впевнений, що вся інформація, яка доставляється нашим когнітивним апаратом, відповідає реальній дійсності. Чому? Через те, що наш когнітивний апарат сам являє собою об'єктивну реальність, яка отримала теперішню форму через контакт та адаптацію до реальних речей зовнішнього світу. Наші способи мислення та сприйняття (поняття каузальності, субстанції, якості, простору, часу) є функціями нейросенсорної організації, яка сформувалась в умовах виживання. Тому думка трансцендентальних ідеалістів,

що ми бачимо тільки викривлену реальність, не може вважатися коректною. Вживання змусило нас бачити реальність у дійсності. Селективний примус викликав до життя саме такий когнітивний апарат. Звичайно, що ми пізнаємо цю реальність у спрощеному вигляді заради задоволення певних практичних цілей. Проте, не дивлячись на це, ми просто не можемо виключати того, що реальність має більше аспектів, ніж ми здатні сприйняти, але ми не маємо органів для їх сприйняття (приклад: не чуємо звуки на певних частотах).

Тепер перейдемо до взаємовідношення між усіма формами нашого потенційного досвіду та фактами об'єктивної реальності, які ці форми досвіду дають нам можливість сприймати.

Особливий інтерес для вченого становить вивчення тих перцептивних функцій, які забезпечують наше досвідне сприйняття якостей, які постійно належать певним конкретним речам навколишнього середовища. Ми сприймаємо певний предмет як білий, хоча ми одночасно розуміємо, що він може мати блиск, переливання кольору тощо. Що з цього випливає?

Наш висновок: перцептивні процеси схожі з процесами свідомої об'єктивації і абстракції (приклад зі щогою онука взимку). Тобто, те, що у відтворенні даної функції задіяно багато фізіологічних механізмів, дає нам змогу стверджуватись у реальності зовнішнього світу. Ми маємо різні форми можливого досвіду з тими самими тваринами: умовний рефлекс в них та причинність у нас. Проте, Лоренц зазначає, що тварини стикаються з тою самою об'єктивною реальністю, що і набагато складніший від їхнього апарат сприйняття людини. Різні способи ставлення до одного і того самого конкретного аспекту середовища не суперечать один одному. Повна узгодженість між уявленнями зовнішнього світу, що формуються різними формами можливого досвіду у різних формах життя, відсилає до одного і того ж реального універсуму.

Відбувається це за допомогою моделювання. Український філософ і лікар М. Амосов 1964 року писав, що людина це найскладніша система, яка поступається за мірою складності лише суспільній системі, а відтак «пізнання

можна розглядати як моделювання. Воно <моделювання> притаманне будь-якій природній або штучній системі, що здатна сприймати зовнішні впливи, виокремлювати з них інформацію різних шаблів і запам'ятовувати їх у вигляді моделей. Кожна така система може розглядатися як моделююча установка» (Амосов, 1964, 26–27). Автор, зокрема, виокремлює три межі пізнання: 1) межа складності пізнаваної системи; 2) межа загальної кількості перетворюваної інформації; 3) межа швидкості сприйняття і переробки інформації без лагун. «В людини дуже розвинута здібність виокремлювати вищі шаблі моделей: вона швидко схоплює смисл, легко будує гіпотези. У той же час кількість інформації, що запам'ятовується людиною на нижчому шаблі пам'яті, – фактичний матеріал – не дуже значне й багато в чому поступається машині. Швидкість переробки інформації – швидкість сприйняття і пізнання – також доволі обмежена» (Амосов, 1964, 29). На той час, – 1960-ті, – коли в тодішній Українській РСР відбувалася активна розробка кібернетичних аспектів «діяльності» електронно-обчислювальних машин (ЕОМ), зокрема під керівництвом В. Глушкова в Інституті кібернетики АН УРСР (тепер – імені академіка В. Глушкова), фундаментальні засновки моделювання можливостей пізнати людський організм мали неабияке значення не тільки для ЕОМ, а й для власне філософських аспектів пізнання. «З деякою мірою точності, – пише М. Амосов в середині 1960-х, – можна пізнати клітину, орган. Можна пізнати поведінку людини, але лише досить приблизно. А от зрозуміти всю систему в цілому з такою точністю, аби передбачати її поведінку й керувати нею, дуже важко. Лише через це ми досі не маємо теорії регулювання організму, не знаємо механізму виникнення (програми) багатьох захворювань» (Амосов, 1964, 30). Як бачимо, з того часу – з пів століття – мало що змінилося в указаному напрямі, хоча саме поведінкові мотиви людини з огляду на зарубіжний досвід набули найбільшого опрацювання і мають цікаві результати. Отже, повернемося до їх аналітичного огляду.

Отже, ми ствердили для себе реальність зовнішнього світу. Проте чому досі ідеалістично налаштовані мислителі вчиняють супротив такому логічному

ходу думок? Відкриття індивідуального Ego, начало рефлексії, думка про те, що людина це рефлексивна істота, що людина є дзеркалом, в якому відображається природа, – все це стало тим, що підняло наші когнітивні функції на вищий щабель інтеграції, стало передумовою принципу об'єктивації, що заклав основу для всіх наук, що мають прикладну орієнтацію. Відкриття рефлексії спричинило собою лавину сумнівів у реальності нашого світу. «Cogito ergo sum», – це лишилося вірогідним. Проте звідки ми знаємо про вірогідність світу? Як правило, філософи повертаються спиною до зовнішнього світу і копірсаються в своєму внутрішньому. Все це призвело до того, що образи реальності й сама реальність змішались, зрослися, можна навіть сказати, проросли одна крізь іншу: образи, що створювались нашим апаратом сприйняття, видавались за саму реальність, а реальні об'єкти вважались недосконалими тінями «вічних ідей». Як би це дивакувато не звучало, – для ідеаліста поняття «котячості» має більшу реальність, ніж живий кіт. Ще М. Мамардашвілі дивувався, що в нього немає об'єктивного світу, а об'єктивний світ це ті уявлення про нього, що існують у світі. «Не сам по собі світ, а ті знання, що у нас існують про світ», і ці знання не обов'язково є об'єктивними – вони можуть бути міфологічними, такими, що «вміщують мене як мислячу й усвідомлюючу істоту у міфологічний світ» (Мамардашвілі, 1993, 95). Звернемо увагу: уявлення, що існують у світі, а не в свідомості людини. Отже, «котячість» як знята якість і «живий кіт» як істота є об'єктивними даностями, з якими можливість пізнання «працює» як із зовнішніми для себе предметами.

Лоренц пояснює це через антропоморфізацію творчого процесу. Коли столяр виготовляє стіл, то ідея столу в ньому наявна ще до реалізації цього столу, тому і виникає відчуття, наче ця ідея і є щось досконаліше за фізичний витвір. У чому полягає «столовість» цього столу – питання, що виходить за межі практики створення столу, але залишається інтенцією ідейного приводу для його попереднього моделювання. Натомість кіт не є результатом людських планів. Ідея kota є абстракцією, що з'явилась за допомогою органів чуття та

нервової системи із досвіду сприйняття різних реальних котів і кішок. Ми потрапляємо в парадокс: приймаємо матеріальний об'єкт за образ того, що насправді є образом. Звідси логічно витікає результат, а саме: поділ на мистецтво (засновок гуманітарного знання) та конкретно науку, що спирається на предметний експеримент. Маємо прийняти як факт, що в даному випадку жодного відношення філософія до нової природознавчої науки не мала: нова наука обходилася без філософів, які в свою чергу ігнорували природознавство. Утім, не можна перебувати в цьому розподілі постійно.

Лоренц намітив як проблему нашої цивілізації її патологічність. Єдиний вихід з такої патологічності – зруйнування бар'єру між гуманітарним і природничим знанням, щоб ми могли надати наукове розуміння причин таких патологічних симптомів. Ключовий висновок позиції Лоренца лунає в таких рядках: «Реаліст наполегливо обстоює спрямованість дослідницького погляду зовні, не віддаючи собі звіт про те, що сам він є дзеркалом. Ідеаліст наполягає на тому, аби дивитись в саме дзеркало, відвертаючись від зовнішнього світу. Проте обидва вони не дають собі можливості зрозуміти, що у кожного дзеркала є зворотній бік. Ця зворотна сторона сама по собі нічого не відображає, тому дзеркало в цьому сенсі відноситься до тих предметів, що самі відображаються в ньому. Фізіологічний механізм, до чийх функцій входить осягнення реального світу, сам не менш реальний, ніж світ» (Lorenz, 1978, 63). Це не лише загальне міркування, а й констатація того, що будь-хто, починаючи пізнавати щось, що не є рефлексією самого себе, перетворюється до певної міри на фізіолога, який за набором фактів, узагальнюючи, починає бачити систему, причому таку саме об'єктивну і реальну, як і те, звідки вона виникає як досвід активного моделювання.

Отже, Лоренцом була запропонована важлива теорія еволюційної епістемології, що є виразником еволюційної програми в рамках дослідження епістемології. Головною тезою цієї теорії є те, що людина, завдячуючи еволюції, набула високорозвинених пізнавальних здібностей, що, по суті, представляється процесом пізнання, через те що адаптація передбачає

засвоєння певної міри інформації про зовнішню реальність. Все, що ми знаємо про матеріальний світ, в якому живемо, є похідним від наших філогенетично еволюціонованих механізмів засвоєння інформації. Органи чуття і центральна нервова система дозволяють організмам отримувати потрібну інформацію про навколишній світ і використовувати її для виживання. Тому поведінка людей і тварин тією мірою, якою вони адаптовані до свого середовища, є образом цього середовища. «Окуляри» наших способів сприйняття і мислення – категорії каузальності, субстанції, якості, простору і часу – суть функції нейросенсорної організації, що сформувалася, склалася в інтересах виживання.

Герхард Фолмер, на відміну від Лоренца, більше за інших представників еволюційного напрямку, приділив увагу проблемам істинності та об'єктивності знання, в тому числі й наукового.

У праці «Еволюційна теорія пізнання: вроджені структури пізнання в контексті психології, лінгвістики, філософії і теорії науки» Фолмер обґрунтовує універсальний характер еволюції в цілому. Він зазначає: «Так, заслуга Дарвіна, всупереч поширеній думці, полягає не в тому, що він стверджував про розвиток видів; до нього це вже робили Емпедокл, Бюффон, Ламарк, Е. Геофрой Сент-Хіларі та інші; на початку свого головного твору “Походження видів” Дарвін перераховує своїх попередників в “історичному огляді про розвиток поглядів на походження видів”. Те, чим ми зобов'язані Дарвіну, є відкриття причин еволюції. Він першим висунув значиму і по суті правильну теорію про чинники еволюції й обґрунтував її за допомогою величезного матеріалу» (Vollmer, 2016, 111). У підсумку Фолмер покаже, що принцип еволюції може бути застосований і до космосу як цілого, і до зірок та планет, до рослин, тварин та людей; він застосовний також до мови й історичних форм людського життя та діяльності, до суспільства і культури, до систем віри та науки. Зрозуміло, що чинники й закони еволюції є різними на окремих щаблях, проте ці чинники не виключають один одного, а доповнюють, що й підкреслює універсальне забарвлення принципу еволюції.

Розуміючи складність обґрунтування дефініції «пізнання», Фолмер виходить з робочої інтерпретації пізнання, намагаючись уникнути тавтології: «Пізнання дійсності – це адекватна (внутрішня) реконструкція та ідентифікація зовнішніх об'єктів» (Vollmer, 1989, 1135), себто творче моделювання. Очевидно, що ми можемо говорити і про логічне чи математичне пізнання, але Фолмер акцентує увагу саме на пізнанні дійсності, а оскільки воно є реальним, – воно обов'язково повинно відноситися до об'єктів реального світу, а також відповідати дійсності, тобто бути істинним.

У такому аспекті варто вказати на схожість думок Фолмера з Лоренцом та його гіпотетичним реалізмом, який так само розглядає пізнання як таке, що повинно відповідати реальності, і в той самий час Лоренц ані на мить не сумнівається в тому, що інформація, яка доставляється нашим когнітивним апаратом, відповідає реальній дійсності. Але, на відміну від Лоренца, Фолмер трактує сприйняття як інтерпретацію чуттєвих даних і розуміє, що ця інтерпретація може бути важкою або неможливою, не завжди однозначною та хибною. Це стосується тих випадків, коли ми бачимо певні оптичні ілюзії чи інші омани почуттів. Але і ці хибні результати не можуть приховати той факт, що наші механізми сприйняття працюють достатньо адекватно. Тобто аби зрозуміти, що наші сприйняття дають нам хибну інтерпретацію, ми повинні залучити особливу уважність, ретельне обдумування та цілеспрямовані експерименти.

Саме пізнання відбувається за допомогою конструктивної взаємодії суб'єкта, що пізнає, та об'єкта, який пізнається. Втім, ця конструктивна взаємодія можлива лише тоді, коли елементи, що конституюються, підходять один одному. Цей адаптивний характер може розумітися в інструментально-технічному сенсі. Тобто, як ключ підходить до певного замку, таким самим чином структури нашого пізнавального апарату можуть або підходити до певних об'єктів реального світу, або не підходити. Очевидно, що адаптація є мінімальною умовою пізнання, що адаптивний характер не обмежується лише розмірністю світу та просторовістю сприйняття. Ми стикаємося з такими

речами, як функціонування наших очей, вух, наших почуттів, рівноваги та мозку. Наші вуха, наприклад, пристосовані до слухання у повітрі (а не у воді, як у риб, що мають інше влаштування слухового апарату) і вловити якісь звуки можемо лише на певних частотах. Все це обмежує той спектр об'єктів, що їх ми можемо сприйняти, базуючись на наших адаптивних характеристиках. Але в який спосіб реалізується адаптація? І ось тут позиція Фолмера знову тотожна думкам Лоренца, який процес адаптація ототожнює процесу пізнання, а в основу адаптації кладе еволюційну теорію пізнання.

Наш пізнавальний апарат є результатом біологічної еволюції. Наші суб'єктивні структури пізнання підігнані «під світ», тому що вони сформувалися в ході еволюції шляхом адаптації до цього світу. І вони можуть частково збігатися з реальними структурами, бо такий збіг зробило можливим виживання. Вони індивідуально вроджені і тому є онтогенетично апіорними, але з погляду історії людського роду набуті, тобто, філогенетично апостеріорними.

Еволюційна теорія пізнання, за Фолмером, «витлумачує адаптацію наших когнітивних структур як результат процесу відбору, еволюційного пристосування» (Vollmer, 1989, 1140). Ба більше, не тільки органи чуттів, центральна нервова система та мозок є продуктами еволюції, але рівною мірою і їхні функції: зір, сприйняття, судження, пізнання тощо.

Фолмер вказує на обмеженість традиційної теорії пізнання, що мала за об'єкт дослідження пізнання кожної «кінцевої розумної істоти», тобто пізнання тільки нормального, дорослого, освіченого європейця. На відміну від неї, еволюційна теорія пізнання включає в себе численні аспекти: розрізнення людських рас, когнітивний розвиток дитини, філогенетичні джерела людських когнітивних здатностей, індивідуальні розрізнення всередині людської популяції з усім спектром генетично обумовлених ознак тощо.

Щодо ролі теорії еволюції він зазначає: вона безпосередньо є передумовою еволюційної теорії пізнання. Проте сама еволюційна теорія пізнання не залежить від кожного аспекту теорії еволюції.

Взагалі Фолмер визначає такі принципи еволюційної теорії пізнання:

- спільність походження всіх організмів на Землі;
- філогенетична спорідненість людини з тваринними предками, перш за все з приматами;
- інваріантна репродукція організованих систем;
- спадковість анатомічних, фізіологічних, поведінкових і когнітивних ознак;
- багатоманіття типів організмів через мутацію;
- диференційована репродукція на основі природного добору («виживання найбільш здібних і придатних»);
- еволюція як процес розгортання та пристосування.

Головним для Фолмера є, що, незважаючи на те, що еволюційна теорія пізнання містить у собі теорію еволюції, вона не є частиною еволюційної біології, оскільки включає в себе експлікативні й нормативні елементи, що виділяють її як метанаукову дисципліну. Взагалі, за Фолмером, еволюційна теорія пізнання містить у собі і гіпотетичний реалізм Лоренца, і теорію еволюції, і теорію тотожності та проєктивну модель пізнання.

Важливо, що еволюційна теорія пізнання не стверджує, нібито всі знання є обов'язково генетично детермінованими (тобто біологічним чином). Пізнання дійсно обумовлене біологічно, але лише в тому аспекті, який стосується сприйняття та досвіду. Наш мозок хоча і виник не як орган пізнання, а як орган виживання, проте він вартий більшого, а відтак і більшої уваги, адже він – на відміну від інших органів – здатний будувати гіпотези, теорії тощо, отже бути водночас моделювальником системи і керівником управління цими системами.

Обґрунтовуючи систему еволюційної теорії пізнання, Фолмер зазначає цікавий момент, що повністю протиставить його позицію позиції К. Поппера та Ст. Тулміна: «Хоча еволюційна теорія пізнання застосовна до історії науки, було б помилковим розглядати її як модель, що пояснює динаміку розвитку теорій. Вона займається еволюцією здатності пізнання, а не еволюцією наукового пізнання. Те, що наукові теорії висуваються та перевіряються,

підтверджуються або спростовуються, виправляються або змінюються, є проблемою не еволюційної теорії пізнання, а теорії науки» (Vollmer, 1989, 1147).

Якщо пригадати теорії К. Поппера й Ст. Тулміна, можна побачити, що вони якраз займаються розробкою еволюційного розвитку наукового знання, а не апарату пізнання цього знання. Саме через те концепція Г. Фолмера повністю несумісна, наприклад, із вченням Поппера про три світи.

Продовжувачем програми еволюційної епістемології є етолог та біолог Річард Докінз, який висвітлює свою головну концепцію у праці «Егоїстичний ген» (Докінз, 2017). У цій праці подано один із сучасних підходів до проблеми еволюції, розглянуто біологічні основи поведінки й її роль у природному відборі. Можна однозначно утвердитись у думці, що Докінз – переконаний дарвініст.

Якщо звернути увагу на лейтмотив всієї книги Докінза, можна зрозуміти, що весь «Егоїстичний ген» виводиться з ключових сентенцій Дарвіна. Чарльз Дарвін усвідомлював і ясно вказував, що, якби в будь-якого виду була знайдена ознака, корисна для іншого виду або навіть – з урахуванням внутрішньовидової боротьби – іншої особини того ж виду, це виявилось б нерозв'язною проблемою для теорії природного відбору (Дарвін, 2009, 33–34, 62–63). Але так чи інакше, велику популярність отримали саме концепції групового відбору, родинного добору, еволюції альтруїзму тощо. Саме проти таких думок і виступає Докінз, намагаючись переконати читача, що ключовим є поняття «гена-егоїста», тобто, якою би альтруїстичною не здавалась поведінка будь-якої живої істоти, в кінцевому рахунку вона призводить до наявності ознаки цього гена.

У праці «Егоїстичний ген» автор відстоює точку зору на еволюцію, згідно з якою одиницею відбору є окремий ген, а не цілий організм (і вже тим більше не популяція і не вид). Докінз намагається довести, що погляд на все живе як на «машини виживання», які постійно використовуються генами «в їх особистих цілях», більш продуктивний, ніж знайомі зі шкільних підручників біології

міркування про «благо виду», і навіть ніж «буденне» уявлення про відбір, який є чинним на рівні окремих особин. Але чому цей ген повинен бути саме егоїстичним? Кожен ген «прагне» зберегти себе і передати далі, через те він створює навколо себе машину виживання – клітину. Але він вносить в неї тільки мізерну частку, оскільки крім нього в побудові машини виживання беруть участь й інші гени. Однак у генофонді – сукупності генетичної інформації всіх організмів даної групи, популяції, – є кілька варіацій певного гена-алелі, що відбулися в результаті мутацій. Наприклад, ген, який відповідає за колір очей, має кілька конкуруючих варіацій, що дають різні кольори райдужці. І кожна така алель змагається за місце в генотипі – сукупності всієї генетичної інформації одного індивідуума. В результаті одні гени дають необхідні для життя якості своїм машинам виживання і зберігаються, тоді як інші гинуть разом з менш пристосованим організмом, який вони створили. Тому гени є егоїстами. Але звідси вже виникає питання, чи може бути організм, керований і побудований генами-егоїстами, єдиною метою яких є передати себе потомству, альтруїстом? Логіка мовить, що не може.

Такий спосіб поглянути на проблему еволюції, вважає Докінз, є більш логічним, і він показує, як з його допомогою можна пояснити багато феноменів, в тому числі і такі, як наприклад, альтруїстична і соціальна поведінка тварин. Весь альтруїзм нищівно виростає з цієї егоїстичної основи. Візьмемо за приклад материнський альтруїзм. Мати готова віддати все і навіть померти за своє дитя, але як це пояснити біологічно? Знову звертаємося до теорії егоїстичного гена. Гени в організмі матері «прагнуть» будь-яким способом зберегти свої копії генів в організмі потомства, оскільки нове потомство більш вагоме для популяції, ніж старі особини. Зі сторони складається враження, що відбувається безкорислива турбота і безглузда втрата енергії матері. Але це безкорисливо тільки для «машини виживання» матері, а для її генів це чистий егоїзм, що виражається в прагненні зберегти свої копії в іншому організмі.

У підсумку, проводиться думка, що ми повністю створені нашими генами і існуємо лише для того, аби служити їм як певними оболонками та

механізмами, що підвищують вірогідність їх виживання, але тільки-но ми перестаємо виконувати наші функції машини, одразу стаємо непотрібними і нас викидають. Все це звучить досить трагічно, але на цьому Докінз і акцентує: «Світ егоїстичного гену – це світ жорстокої конкуренції, безжальної експлуатації та обману» (Докінз, 2017, 67).

Чому Докінза не влаштовує дуже популярна до того часу теорія групового відбору? Він посилається на В. Уїнн-Едвардса та Роберта Ардрі у книзі «Соціальний контракт» (Ardrey, 1970), зазначаючи положення теорії групового відбору: в процесі боротьби за існування, де конкурують види, більше шансів уникнути вимирання буде мати така група, як вид або популяція в межах виду, окремі члени якої готові принести себе в жертву в ім'я благополуччя даної групи, в той час як переможеною буде група, окремі члени якої ставлять на перше місце власні егоїстичні інтереси. Можливо, нам приємна саме ця теорія, оскільки вона відповідає моральним і політичним ідеалам, що їх поділяє більшість з нас. Кожен з нас нерідко поводить себе егоїстично, але в найсвітліші моменти ми віддаємо належне тим, хто ставить на перше місце благо інших, і захоплюємося ними.

Проте Докінз висуває контраргумент, який містить тезу про те, що навіть в групі альтруїстів майже напевно буде якась «дисидентська» меншість, яка відмовиться приносити будь-які жертви. Якщо в групі є хоч один егоїстичний «бунтівник», готовий експлуатувати альтруїзм інших її членів, то він, за визначенням, має більше шансів вижити і залишити потомство, ніж інші. Кожен з його нащадків буде наслідувати його егоїстичні риси. Після кількох поколінь такого природного відбору «альтруїстична група» буде наповнена егоїстичними індивідуумами і стане такою ж, як і егоїстичні групи. Навіть допустивши початкове існування чисто альтруїстичних груп без єдиного бунтівника (що мало ймовірно само по собі), дуже важко уявити, яким чином можна запобігти міграції егоїстичних особин із сусідніх егоїстичних груп і «забруднення» ними – шляхом схрещувань – альтруїстичних груп. Отож, Докінз просто доходить головної тези: кожен індивідуум – це егоїстична

машина, що запрограмована на те, аби якомога краще забезпечувати свої гени в цілому.

Так, автор зауважує нашу залежність від егоїстичного гену, проте з самого початку Докінз зазначає, що наші гени можуть наказати нам бути егоїстичними, але ми зовсім не зобов'язані їм все життя підкорятися. Тобто, «гени хоч і регулюють поведінку своїх машин виживання, проте побічно, подібно упорядника програми для комп'ютера. Все, що вони можуть зробити, це заздалегідь забезпечити свої машини необхідними інструкціями; потім машини діють самостійно, а гени пасивно сидять усередині них» [Докінз 2017, с. 78]. Але все одно, можна зробити висновок, що просто навчитися альтруїзму при цьому може виявитися більш важким, ніж якщо б ми були генетично запрограмовані на альтруїзм.

Людина – єдина жива істота, на яку величезний вплив спричинює культура, яка є надбанням в результаті освіти та передачі нового знання наступним поколінням. На думку одних, роль культури настільки велика, що гени, егоїстичні вони чи ні, по суті не мають жодного значення для розуміння людської природи. Інші з ними не згодні. Все залежить від певної позиції в суперечках про те, що визначає людські якості – спадковість або середовище.

Отже, головна ідея праці Докінза полягає у тому, аби висвітлити залежність людини на біологічному рівні та ствердити думку, що лише вид *Homo sapiens* здатний підняти бунт проти засилля егоїстичного гену.

Протягом майже півстоліття картина еволюції людської поведінки складалася під впливом ідей Річарда Докінза. Проте в одному із номерів «New Scientist» (3.11.2007) еволюційні біологи Девід Слоан Вілсон і Едвард О. Вілсон кладуть кінець пануванню ідеї егоїстичного гена, – вони оголошують, що груповий відбір, який відхилявся упродовж попередніх десятиліть, є вірною теорією і що аргументи на користь групового вибору занадто сильні, аби їх ігнорувати, і що панівні ідеї щодо роботи еволюції повинні бути переглянуті. Всі колишні аргументи проти групового відбору спростовані. Він можливий теоретично, і він відбувається в дійсності, а так звані альтернативи фактично

підтримують логіку багаторівневого відбору. Отож, ми більше не можемо розглядати індивідуум як привілейований рівень біологічної ієрархії. Звичайно, гени не перебувають поза цих подій – членство індивіда в групі надає йому турботу і захист, збільшуючи імовірність відтворення цього індивіда – тим самим група покращує реплікабельність його генів. Люди – зграйні тварини. Ми живемо і помираємо в зграях. Група забезпечує індивіда засобами фізичного і психічного виживання. Ми потребуємо групи рівно настільки, наскільки група потребує нас. Це чесна торгівля, яка еволюціонувала мільйони років.

У цьому параграфі нами були розглянуті три ключових проекти еволюційної теорії пізнання К. Лоренца, Г. Фолмера та Р. Докінза. Всі вони виходять із дефініції пізнання як адекватної реконструкції зовнішнього світу, демонструють моделювання співвідношення пізнання / адаптація. Саме ж пізнання виникає як еволюційний продукт у ході адаптації із процесу взаємодії людини зі світом у момент, коли вона як жива система, що ставить питання, стикається із зовнішнім світом. Відтак, процес пізнання стає тотожним процесу адаптації, а в основу адаптації закладається еволюційна теорія пізнання.

Три проекти постають прикладами міждисциплінарних відкритих систем. Однак міждисциплінарність тут постає обмежувальним чинником, хоча сама відкритість проектів передбачає динамічний характер їх існування. Пізнання хоч і справді біологічно обумовлене в контексті сприйняття та досвіду, але не обмежується цим. Людина хоч і прилаштовується й адаптується до світу, але водночас намагається видозмінити його, а отже, обмежуватися міждисциплінарністю не варто.

2.2. «Інтелектуальна екологія» як метафора розуміння і аргументації в контексті підходу Стівена Тулміна

Експлікуючи поняття «інтелектуальна екологія», Ст. Тулмін (Тулмін, 1984, 298–303) визначає його «як взаємодію, по-перше, інтелектуальних вимог проблемних ситуацій, що є приводами для концептуальних змін, по-друге,

екологічних вимог тих «ніш», що є локусами адаптації в органічній сфері»
(Пучкова, 2021, 54).

В контексті спорідненого поняття «історичного розуміння», як зазначає Тулмін, інтелектуальна екологія допомагає дослідити характер зв'язків між дисциплінарним (розумовим) аспектом наукової ініціативи та її професійним (людським) аспектом, тобто Тулмін намагається поєднати гносеогенні особливості становлення наукового знання з його онтологічними проявами.

Спираючись на розбіжності «між “інтерналізмом” та “екстерналізмом”, тобто між зрушеннями змісту всередині наукових дисциплін та зовнішніх зв'язках цих дисциплін із суспільством, Тулмін наголошує, що внаслідок співіснування внутрішніх і зовнішніх зв'язків наукових дисциплін для розвитку науки потрібне залучення трьох аспектів ініціативи науковця: інтелектуального, індивідуального й інституційного. На цих рейках філософ розмежовує дисциплінарні стандарти (внутрішні зв'язки) і концептуальні зміни (зовнішні зв'язки), причому другі завжди знаходять раціональне виправдання в історичному контексті, натомість перші самі є продуктом історичного процесу (Toulmin, 1984, 305). Звідси випливає, що дисциплінарний і людський підходи до змін у науці мають різні цілі й призначення. Зрештою, “науково-дослідна діяльність стає релевантною не так завдяки виключно казуальній її зумовленості, як завдяки тому, що вона <...> в результаті приводить до нових досягнень у тлумаченні” (Тулмін, 1984, 309). Тобто, можна сказати, що Тулмін бачить процес науки та зростання людського знання більш глибоко, ніж Карл Поппер (1902–1994)» (Пучкова, 2021, 54)

Якщо у Поппера ключовою є теза «більш повне знання через більш істинні судження», то Тулмін акцентує увагу на більш глибокому розумінні через більш адекватні поняття. Він починає з впровадження уявлення про подвійну природу та характер людського розуміння: «Людина пізнає, але вона так само і усвідомлює те, що пізнає» (Тулмін, 1984, 23). Цікаво те, що поняття усвідомлення Тулмін використовує спеціально, адже під усвідомленням він

розуміє поведінкову процедуру, коли усвідомлення є необхідним аби побудувати адекватну (правильну) адаптивну поведінку.

Остання теза «влучно поєднується з концепцією еволюційної епістемології попередника Тулміна Конрада Лоренца (1903–1989), для якого пізнання й усвідомлення є формою адаптації до навколишнього середовища. Обґрунтовуючи образ людини, адекватний еволюційному підходу до пізнання, Лоренц вважав, що людське пізнання виникає з процесу взаємодії, в якому людина і як реальна й активна жива система, і як суб'єкт, що пізнає, стикається з фактами не менш реального зовнішнього світу, який протистоять йому як об'єкт пізнання. Людина зобов'язана своїми високорозвиненими пізнавальними здібностями еволюції, що, по суті, являє собою процес пізнання, тому що адаптація передбачає засвоєння певної міри інформації про зовнішню реальність (Toulmin & Goodfield, 1962, 34–35)» (Пучкова, 2020, 54)

Пізнання та усвідомлення Тулміна отримують буттєвість в онтологічному просторі (Тулмін 1984, 57–58). Ба більше, вони можуть виступати і як усвідомлення сказаного, тобто мати рефлексивне та логічне буття. В цьому аспекті значення усвідомлення є близьким до знання як такого.

При розгляді людського розуміння в історичному ключі, очевидним стає те, що воно розвивається двома шляхами, які доповнюють один одного: «пізнаючи світ навколо себе, людина розширює своє знання, і в той самий час, коли людина дивиться «всередину себе», рефлексуючи щодо своєї пізнавальної діяльності, вона поглиблює своє знання за рахунок не лише знання теоретичного, а й онтологічного штибу. І тим, чим керується людина під час пізнавальної діяльності, є поняття. Через те Тулмін у більшості своїх праць ставить перед собою завдання дослідити та обґрунтувати авторитет наших понять і процес їхнього засвоєння» (Пучкова, 2021, 54).

Тулмін приходять до висновку, що усвідомлення нових проблем та впровадження нових понять передуює появі нових усвідомлених понять, які дозволяють ці проблеми вирішити. Тобто, «поняття відіграють ключову практичну роль у житті людини, служать предметним людським цілям.

Відповідно, зміст понять не є статичним, він може змінюватися в залежності від уточнення даних понять і їхнього функціонування в практиці» (Пучкова, 2021, 55).

Головною сферою розмислу Тулміна є «постановка питання, яке намагається вирішити, «що» саме впливає на зміну та передачу понять крізь віки. Або точніше: завдячуючи яким соціально-історичним процесам та інтелектуальним процедурам змінюються, розвиваються і передаються із покоління в покоління популяції понять і концептуальних систем – методи та інструменти колективного розуміння?» (Пучкова, 2021, 55)

Така проблема не може бути вирішена поза соціокультурних реалій. Це дозволяє Тулміну дійти висновку, що поняття залежать від розуміння конкретної історичної ситуації або конкретного періоду. Ми бачимо «безпосередню залежність вибору понять, якими людина користується, від того осередку, в якому народжується. І це стосується не лише вибору понять, а й стандартів раціонального судження, що їх людина визнає, як взагалі вона організовує своє життя, як інтеріоризує власний досвід» (Пучкова, 2021, 55).

Усвідомлюючи мінливість понять в залежності від соціокультурних реалій, цікаво проаналізувати, які поняття користуються непохитним авторитетом. Тулмін визнає: «Проблема людського розуміння в ХХ столітті – це вже не аристотелівська проблема, в якій пізнавальна задача людини полягає в тому, аби зрозуміти незмінні природні сутності; це не гегелівська проблема, в якій історично розвивається тільки людський розум на протигагу природі, яка складає статичний фон. Скоріш за все, ця проблема потребує тепер, щоб ми прийшли до термінів взаємодій між світом людських ідей та світом природи, причому жоден з них не є інваріантним. Замість незмінного розуму, який отримує команди від незмінної природи при посередництві незмінних принципів, ми хотіли б знайти мінливі пізнавальні відношення між мінливою людиною та мінливою природою» (Тулмін, 1977, 41). Однак проблема, на нашу думку, виглядає трохи складніше: «знайти мінливі пізнавальні відношення між незмінною людиною та мінливою природою, оскільки людська сутність,

психічна природа людини лишається незмінною упродовж тисячоліть, а от здатність сприймати цивілізаційні мутації накладає на цю незмінність свої особливості, і саме вони провокують виявлення удаваної мінливості людини під пресингом суспільно-культурних обставин» (Пучкова, 2021, 55).

Тулмін стверджує: «Ми можемо ясно зрозуміти інтелектуальний авторитет наших понять лише в тому випадку, якщо ми маємо на увазі соціально-історичні процеси, завдячуючи яким вони розвиваються в житті культури або суспільства» (Тулмін, 1977, 42). Однак якщо ми погодимося з таким твердженням, одразу виникає проблема раціонального авторитету, що створюється за межами певного конкретного історичного суспільства або епохи.

Тут варто нагадати іншу «вартісну концепцію, дещо малознану, але цікаву саме з погляду розмислів Тулміна. Павло Копнін (1922–1971), представник київської філософської школи, показав, що для того, аби визначити особливості логіки будь-якого наукового дослідження, необхідно з'ясувати сутність дослідження в його відношенні до пізнання, а для того, аби зрозуміти сутність пізнання, слід його розглянути як дослідження, оскільки в останньому і виявляється характерна особливість людського пізнання, а відтак і розуміння, – рух думки до справді нових результатів (Копнін, 1965, 121–122)» (Пучкова, 2021, 55).

«Дослідження як акт пізнання відбувається на базі практичної взаємодії суб'єкта з об'єктом, являючи собою форму засвоєння суб'єктом об'єкта. В цьому акті особливо рельєфно видно суспільну природу суб'єкта» (Копнін, 1965, 122). Копнін висловлює ідею створення категорій та форм, які б дозволяли розглядати пізнання як дослідження в царині запитів суспільства, а це завжди входило до найважливіших завдань епістемології й логіки науки. Іншими словами, Копнін, незалежно від Тулміна, пропонує поєднання методів взаємодії “інтерналістських” (інтелектуальних, раціональних, наукових) та “екстерналістських” (культурних, політичних, соціальних) факторів в ході процесу еволюції колективних інтелектуальних ініціатив.

Тулмін ставить перед собою гостре питання: «Як безпристрасний форум раціональності з його безпристрасними процедурами для порівняння альтернативних систем понять та методів мислення може знайти філософський фундамент, який буде являтися загальноприйнятим у світлі останніх ідей ХХ століття?» (Тулмін, 1977, 67). В цей же момент пропонуючи ідею інтелектуального розмаїття і ідею інтелектуальної ініціативи. Раціональність цієї ідеї полягає в процедурах, що керують історичною еволюцією знання.

В наявному контексті Тулмін полемізує з теорією Томаса С. Куна (1922–1996), яка має в основі ідею, відповідно до якої знання змінюються революційним шляхом.

Тулмін «ставить під сумнів саме поняття революції і вважає, що нові ідеї не повинні входити в суспільство революційним шляхом, вони мусять проникати поступово. Замість революційного пояснення інтелектуальних змін, яке має на меті показати, як ціле – “концептуальні системи” – змінюють одна одну, він пропонує нам еволюційне пояснення, що оприявнює, в який саме спосіб поступово трансформуються різні системи понять (Тулмін, 1977, 110–114). Певні довготривалі зміни в науці не можуть бути результатом певного революційного стрибка чи поштовху, це завжди тривалий процес, в ході якого знаходяться, перевіряються та відкидаються або приживаються нові елементи. Тобто довготривалі зміни відбуваються завдяки накопиченням дрібних змін, кожна з яких збереглася в процесі відбору в будь-якій локальній або безпосередньо проблемній ситуації» (Пучкова, 2021, 56).

Отже, спадкоємність проблем, що стоять перед наукою, визначаються не зовнішнім «вічним диктатом» логіки, а минулими історичними фактами в кожній окремій проблемній ситуації. «Логічний апарат формальної логіки як знаряддя доказу виконує лиш одну необхідну функцію – перевіряє наукове знання з боку його формальної правильності» (Копнін, 1965, 116), для решти «живих» операцій потрібні інші знаряддя, «які й випрацьовуються за допомогою того, що інший представник київської філософської школи Олег Кедровський (1939–2005) назвав напівформальною системою: “це свого роду

перемінна форма, що виокремлює в розмаїтті окремих змістовних систем їхні найзагальніші властивості. Причому це не просто витяг і закріплення деяких загальних властивостей змістовних теорій, а узагальнення з елементом ідеалізації, внаслідок чого ні окремо взята змістовна система, ні їхня кінцева сукупність не вичерпують повністю змісту напівформальної системи” (Кедровський, 1977, 83). Тут важливим є усвідомлення не того аспекту, що ми потребуємо вдосконалення понять, аби в результаті отримати більш чітку та детальну понятійну картину, звісно, ідеалізовану, а того, що, не дивлячись на значущість індивідуальної ініціативи, яка може призвести до відкриття нових істин, формування нових понять є колективною справою, ба більше: практичною справою, яка прагне поєднати інтерналістичний підхід з екстерналістичним підходом» (Пучкова, 2021, 56). А це, як ми розуміємо, процес тривалий.

Перед тим як нове припущення може стати реальною можливістю, воно має отримати колективне визнання як таке, і бути визнане як те, що варте уваги, тобто повинно виявитися гідним розробки й експериментування. Таким чином, «створення нових концептуальних можливостей вимагає не лише колективної невдоволеності існуючим колом понять всередині однієї дисципліни або індивідуальної пропозиції будь-якої альтернативної процедури пояснення в межах суспільних форм, але поєднання того й іншого» (Пучкова, 2021, 56).

Розуміння як таке визначається як відповідність тверджень прийнятим стандартам, тоді як еволюція науки в системі суспільства передбачає покращення та витончення форм нашого розуміння. Останнє передбачає усунення аномалій, тобто того, що не вкладається в матрицю розуміння.

Відтак, «раціональність у свою чергу також тлумачиться як відповідність стандартам розуміння і постає як атрибут людських дій або ініціатив, особливо тих процедур, завдяки яким поняття, судження і формальні системи, значно поширені в даних ініціативах, критикуються, змінюються, розвиваються. Іншими словами, раціональність означає перш за все відповідність наукових

нововведень історично зумовленим нормативам наукового дослідження, зокрема нормативам оцінки і вибору теорій. Це свідчить про деяку релятивність стандартів раціональності, про те, що вони залежні і змінюються разом зі зміною “ідеалів природного порядку”. Але поряд з тим слід нагадати цікаве спостереження Нассіма Н. Талеба (н. 1960), що знання приростає більше відніманням, ніж додаванням: те, що ми знаємо сьогодні, може опинитися невірним завтра, але те, що сьогодні нам здається невірним, завтра навряд чи стане вірним, зокрема, просто так це не відбудеться (Талеб, 2018, 455)» (Пучкова, 2021, 56-57).

Постає питання: чи існують в системі раціонального ставлення до явищ світу (мається на увазі науковий бік, який за будь-яких історичних умов вважатиметься правильним, вірним, безперечним) такі моделі, завдяки яким несуперечність людського розуміння за всіх обставин, незалежно навіть від прагнень суспільних систем, проявляє себе як раціональна і така, що не потребує коригування?

Такою моделлю (однією з) може виступати певний аспект напівгуманітарного, напівекономічного, але цілком матеріального явища, яким є якість міського середовища, яку ми визначаємо як гармонічну врівноваженість між «малюнком соціальних взаємодій» та їхнім предметно-просторовим контекстом.

Обидві ці частини «перебувають у постійному русі, підвладні змінам – чи то ледь вловимим, то швидким і стрибкоподібним, оскільки «і як унаочнений простір, і як соціум в мініатюрі місто аж ніяк не є гомогенним цілим, воно розпадалося і розпадається на безліч частин-фрагментів: нових і старих, бідних і процвітаючих, таких, що перебувають на підйомі, і таких, що зазнають занепад». Міське середовище це, по-перше, достатньо рухоме утворення, особливо в порівнянні з рельєфом, кліматом, встановленою дорожньою мережею, по-друге, це утворення здатне до регенерації за будь-яких серйозних порушеннях (пожежі), по-третє, має високу відтворюваність (ідентичність нових житлових районів у радянських містах), тобто міське середовище має

значну міру організованості, й у цьому смислі до нього можна ставитися як до постійно відтворюваного наукового завдання, розв'язання якого й становить сферу діяльності урбаністів» (Пучкова, 2021, 57).

Ми вважаємо, що оскільки міське середовище як цілісність протиставлене абсолютно всім зовнішнім формам свого прояву – побутовій та громадській діяльності мешканців, вуличній мережі та забудові, виробничій, сукупності знаків, що притаманні місту (на відміну від села), настільки воно є такою моделлю організованості, яке тягне за собою суттєві методологічні наслідки, водночас забороняючи будь-які спроби виводити судження про себе з форм свого зовнішнього прояву. Що ми розуміємо під цим? Йдеться про чітке прокреслення межі між нормами регулювання й нормами управління, хоча й ті, й ті базуються на наукових засадах і відповідають самому поняттю про норму.

Відтак «дослідження існуючих проблем міського середовища й засади проектування змін відповідно до результатів цих досліджень, орієнтованих на визначення організаційної довершеності середовища, ставлять якісно нові завдання перед самим методологічним знанням. А воно, в свою чергу, повинно на кожному етапі розвитку міського середовища вказувати шляхи кооперування нових видів діяльності і нових потреб міста з наявною організованістю цього середовища» (Пучкова, 2021, 57).

Ми свідчимо про триєдність проєкцій науково-проєктної діяльності:

- 1) проєкція діяльності, яка накладена на ландшафт з метою його більшої адаптації до норм міського середовища;
- 2) поведінка в антропогенному ландшафті, що накладена на асиміляцію людини до нового середовища;
- 3) рефлексивне віддзеркалення відтворюваного міського середовища, тобто його зіставлення з нормою міського середовища, яка існує в свідомості науковця і проєктувальника певної доби.

З такого погляду «в рамках інтелектуальної екології Тулміна можна сказати, що на практиці випрацьовується оптимальний для організованості міського середовища механізм взаємодії між внутрішньо-науковими та соціально-економічними чинниками, поняття всередині яких можуть

«виживати» завдяки нагальній значущості внеску в поліпшення розуміння загальних завдань, що виникають перед організацією роботи цього механізму. Навіть якщо така модель здійснюється під впливом сторонніх чинників (авторитетність думки, лідерство, школи проектування, ідеологічні умови тощо), проходження нових понять, скерованих на краще розуміння завдань, відбувається за допомогою свого роду фільтрів, що постають як начебто самодієві. Наприклад, соціальні спостереження обмежують можливості і спонукальні мотиви інтелектуального новаторства, але вирішальними мають опинитися тільки інтелектуальні чинники, оскільки вони фокусують ту теоретичну діяльність, яку соціальні стимули лише уможлиблюють» (Пучкова, 2021, 57-58). Себто, якщо соціальні, інституційні та ідеологічні умови несприятливі, то контroversійні проблеми довго можуть не отримувати свого рішення, як це відбувається, наприклад, в міському середовищі, що не має «підпорядкування поточній думці регіональної громади, яка базується не лише на емоціях, а й на науковому підході інтелектуалів зі своєї спільноти. Можливо, такий приклад найяскравіше підтверджує оперативність категорії «інтелектуальна екологія», застосований Тулміним до проблеми розуміння, а відтак і до історії цивілізаційної (еволюційної) епістемології» (Пучкова, 2021, 58).

І хоча Тулмін зазначає, що дисциплінарний і людський підходи до змін науки мають зовсім різні цілі та призначення, він акцентує увагу на тому, що, по-перше, важливим є розвиток дисциплінарного змісту, що є інтелектуальним досягненням, по-друге, зміна одних пізнавальних дій іншими, що є історичним процесом (Тулмін, 1977, 307), залишається в рамках еволюційної епістемології, оскільки мовить про взаємозв'язок всіх складових будівлі науки.

Однак, центральна роль належить, звісно, «науковій еліті, яка є завжди була і є носієм наукової раціональності. Саме від неї залежить успішність штучного відбору, виведення нових продуктивних понятійних популяцій. Разом з тим Тулмін виступає проти перетворення критеріїв раціональності на

універсальні, а проблематику істини намагається розглянути з позицій прагматизму і інструменталізму» (Пучкова, 2021, 58).

Ймовірно, останню особливість можна обґрунтувати через посилення на гуманізацію науки як такої. Процес гуманізації науки, який все більше виявляє роль позалогічних компонентів у природознавчій і математичній творчості, відбувається, як нам здається, водночас зі зворотнім процесом математизації в гуманітарній (людиназнавчій) сфері там, де це можливо. Результат цих взаємозабігаючих процесів ми спробували продемонструвати на прикладі завдань перетворення міського середовища.

У цьому параграфі епістемологічний концепт «інтелектуальна екологія» Ст. Тулміна розглянутий, по-перше, як метафора розуміння, по-друге, в контексті формування урбаністичних утворень через практичні засновки середовищного підходу. Показано, що цей проєкт постає ще одним міждисциплінарним утворенням через дефініціювання пізнання як результату адаптації та через моделювання взаємовідношення людина / природа через еволюцію концептуальних схем (систем понять). Однак міждисциплінарність обмежує об'єкт дослідження неспроможністю заринути в прикладне поле. Цей проєкт відштовхується від усвідомлення складності взаємовідносин між мінливою людиною та мінливою природою, однак нам здається більш виправданим пошук мінливих пізнавальних відношень між незмінною людиною та мінливою природою. На нашу думку, психічна природа людини лишається незмінною упродовж тисячоліть, але здатність адаптуватися до навколишнього середовища та сприйняття цивілізаційних мутацій накладає на цю незмінність відповідні особливості. Ці фактори спонукають виявлення удаваної мінливості людини під жорстким впливом суспільно-культурних обставин. Важливо зауважити, що створення нових концептуальних можливостей потребує не лише колективного невдоволення існуючим колом понять всередині однієї наукової дисципліни або індивідуальних пропозицій будь-яких альтернативних процедур пояснення в межах суспільних форм, але поєднання того й іншого. Найбільш наочним способом такого поєднання може

бути звернення до концептів середовищного підходу, розроблених в теорії урбанізму. Окрім того, ми з'ясували, що саме на практиці створюється оптимальний механізм взаємодії між внутрішньо-науковими й соціально-економічними чинниками для організованості міського середовища, поняття всередині яких можуть існувати завдяки нагальній значущості внеску в покращення розуміння загальних завдань, що з'являються перед організацією роботи цього механізму. Зрештою, існування концепту «інтелектуальна екологія» в системі еволюційної епістемології свідчить про теоретичний потенціал подальшої гуманізації (о-люднення) природничих і технічних наук.

2.3. Від еволюціонізму до радикального конструктивізму та когнітивної біології: міждисциплінарна основа

У межах натуралістичного повороту й огляду проєкту еволюційної епістемології, є сенс говорити про радикальний конструктивізм Умберто Матурани та Франсиско Варели, які пропонують свій погляд на пізнання, що є певним продовження залучення біологічних ідей до фундаменту їх теорії, а отже свідчить про міждисциплінарну відкритість цього проєкту. Недарма книгу Матурани та Варели «Дерево пізнання» (Maturana & Varela, 1992) прийнято вважати «філософією біології», а саму їх концепцію – «нейрофізіологічним варіантом еволюційної епістемології».

Концепція цих дослідників є якраз розвитком еволюційної епістемології як дослідницької програми, новим відгалуженням цього проєкту, тому її можна віднести певним чином і до еволюційної епістемології.

Які спільні риси ми можемо виокремити у представників еволюційної епістемології та радикального конструктивізму?

На нашу думку, вони мають спільну методологічну позицію, що міститься у розумінні життя та пізнання з двох сторін одного і того самого процесу. Так, в книзі «Дерево пізнання» Матурана напише: «Живі системи – це

когнітивні системи, а життя як процес представляє собою процес пізнання. Це твердження дійсне для всіх організмів, як тих, що мають нервову систему, так і для тих, що її не мають» (Матурана, 1995, 103). При цьому втрачається сенс у тому, аби визначати об'єкт пізнання в межах аутопоезисного дискурсу: «Жодного об'єкту пізнання немає. Знати – означає вміти вести себе адекватним чином в ситуаціях, які пов'язані з індивідуальними актами або кооперативними взаємодіями» (Матурана, 1995, 135). Звичайно, інші версії еволюційної епістемології, що були опрацьовані та розглянуті вище, не є такими радикальними у способі розуміння природи пізнавального процесу, проте і вони мають тенденцію до того, аби виносити цей пізнавальний процес за межі людської психіки.

Наочним прикладом може слугувати поперівське порівняння амеби та Ейнштейна. Якщо виходити із способу пізнання, то, як стверджує К. Поппер, «від амеби до Ейнштейна всього лише один крок». Справді, обидва діють методом, який висуває Поппер, а саме – методом проб і помилок. У чому тоді різниця між ними? У тому, що вони мають різні способи усунення помилок.

Матурана та Варела вказують на важливість дослідження поведінки людини в ситуаціях вибору, коли індивід взаємодіє з оточуючим світом та іншими індивідами, залучаючи адаптивні практики. Так, вони розуміють під процесом пізнання процес життя. Пізнання для них – це діяльність, що є частиною самовідтворення й самозбереження аутопоезисних систем. А взаємодія живого організму (тварини, рослини, людини) з оточуючим середовищем є когнітивною взаємодією. За допомогою такого тлумачення пізнання Матурана та Варела розширюють концепцію пізнання, адже тепер, коли під пізнанням ми розуміємо процес життя, сюди включається і сприйняття, і емоційна діяльність, і поведінка, водночас виключається необхідна наявність мозку або нервової системи.

Ми використали термін «аутопоезисна система», що потребує пояснень. Аутопоезис – самовідтворення живих мереж. Аутопоезисна система – це мережа процесів трансформації і руйнування, компоненти яких взаємодіють,

аби безперервно відновлювати мережу. Аутопоезисна система зберігає свою організацію (свою ідентичність). А сам аутопоезис створює структурний зв'язок із навколишнім середовищем: структура нервової системи організму генерує патерни активності, що запускаються збуреннями з навколишнього середовища і сприяють тривалому аутопоезису організму.

Головною характеристикою аутопоезисної системи є те, що вона постійно переживає неперервні структурні зміни, при цьому зберігаючи організаційну модель у вигляді павутиння. Ця система постійно переживає певні зміни, а її компоненти породжують і перетворюють один одного двома різними шляхами.

Перший шлях – самовідновлення, коли організм – у процесі життя – продукує нові структури (приклад: тканини й органи безперервно і циклічно оновлюють свій клітинний склад). Але, незважаючи на ці оновлення, сам організм містить своє цілісне ядро, організаційний патерн.

Інший варіант структурних змін – встановлення нових зв'язків в аутопоезисній системі. Цей варіант вже не є циклічним, як попередній, а, скоріше, поступовим, і обумовлений або впливом ззовні, або внутрішньою динамікою системи.

Незважаючи на періодичні акти взаємодії з навколишнім середовищем, кожна жива система є повністю автономною, хоча вона і змінюється під впливом зовнішніх чинників (приклад: нервова система змінює характер своїх зв'язків у результаті кожного акту чуттєвого сприйняття). Жива система «відповідає» на будь-яку взаємодію з навколишнім середовищем, це спричинює структурні зміни, а самі зміни, своєю чергою, змінюють подальшу поведінку цієї живої системи. Це дає нам змогу стверджувати, що жива система може «навчатися». Через те серед характерних властивостей живої системи виокремлюють: постійне пристосування, навчання та розвиток. Але що цікаво, така система не просто фіксує певний вплив на себе і змінюється відповідно до нього, – вона береже в собі історію таких взаємодій та змін, тому ми можемо казати, що вона несе на собі пам'ять про попередні структурні зміни, а будь-яка структурна зміна впливає на майбутню поведінку організму. З цього випливає,

що поведінка живого організму диктується його структурою. Або, як скаже Матурана, кожна система є «структурно детермінованою».

Отож, є важливим зрозуміти, що живі системи, перш за все, є одиницями взаємодії. Вони існують лише в навколишньому середовищі. Їх не можна зрозуміти незалежно від їхнього середовища: «Вони виявляють екзергенний метаболізм, який забезпечує енергію для ендергенного синтезу полімерів, тобто для зростання і реплікації» (Матурана, 1995, 140). Циркулярна організація живих організмів являє собою гомеостатичну систему, функція якої полягає в тому, аби підтримувати цю саму кругову організацію. Саме така кругова організація робить живу систему одиницею взаємодії. У той же час саме ця кругова організація допомагає підтримувати ідентичність організму за допомогою його взаємодії з навколишнім середовищем. Через цю кругову організацію жива система являє собою самоутворену систему.

З позиції Матурани і Варели ми не можемо жодним чином керувати певною живою системою. Єдиний вихід якимось чином взаємодіяти з нею – це впливати на неї ззовні (нагадує концепцію монад Ляйбніца). Проте жива система сама обирає, на що вона буде реагувати і який саме вплив внесуть структурні зміни в її організацію. Відповідно, тому структурні зміни системи і репрезентують собою акти пізнання.

У такий спосіб ми підійшли до розуміння концепції «радикального конструктивізму». Адже в момент, коли система сама вирішує на що саме реагувати та відповідно до чого змінюватися, вона творить світ. У моменти вибору подразника, на який живий організм вирішує відповісти, він же обирає і відповідну поведінку (реакцію) на цей подразник. На відміну від К. Лоренца, який мовить про об'єктивно існуючий світ, незалежно від суб'єкта, що його пізнає, Матурана зазначає, що «пізнання – це не відображення певного незалежно існуючого світу, а постійне конституювання світу в процесі життєдіяльності» (Матурана, 1995, 167). Аутопоезисна система репрезентує важливі для себе зовнішні сигнали. І принциповий пункт «нейрофізіологічної епістемології» полягає не в запереченні самої репрезентації (бо це вже був би

соліпсизм), а у визнанні того, що дана система репрезентації відбувається тільки тим способом, який можливим для даної аутопоезисної системи. Тобто, система не відображає зовнішній світ, але, на основі сигналів, що поступають із нього, творить власну модель цього світу. В цьому і полягає радикальний конструктивізм.

Ще одним цікавим аспектом аутопоезисної концепції є її взаємодія з ідеями дарвінізму. Так, ця концепція, безумовно, слідує у чомусь дарвінізму, заперечуючи будь-яку цілеспрямовану напередзаданість розвитку живої системи. У рамках такої моделі немає жодного прогресу, а є лише сліпе самопідтримання системи в тому сенсі, в якому вона реально існує: «Жива система не є цілеспрямованою системою» (Матурана, 1995, 416).

Справді, головний принцип життєдіяльності живих систем є принцип самозбереження, що зовсім не передбачає жодної еволюційної ідеї. Приклад, який підтверджує цю ідею: збереження одноклітинних та інших простих організмів, які майже не змінилися з часів динозаврів. Зовнішнє середовище не давало спроб чи поштовхів для корекції їхніх параметрів і внутрішніх станів, через те вони упродовж тривалого часу здійснювали просте самовідтворення при незмінних параметрах. Але є, навпаки, складні системи, що постійно взаємодіють з навколишнім середовищем у багатьох питаннях, і саме вони потребували постійних структурних змін у межах своєї організації. Тобто, в рамках концепції Матурани та Варели визнається еволюція живої системи, яка була спричинена зовнішніми впливами на цю систему та її відповідями на ці впливи. Автори іменують це філогенетичним дрейфом, який з часів Дарвіна прийнято називати еволюцією.

Разом з тим, аутопоезисна система містить у собі певний натяк і на внутрішнє джерело розвитку, яке проявляється в тому, що ця система є повністю автономною і сама вирішує, на який саме зовнішній вплив вона буде відповідати. Це свідчить, що така система має стійкість перед стихією зовнішніх сил «відбору», ніж це есплікується класичним дарвінізмом.

Повертаючись до необхідності дослідження поведінки живих істот, Матурана наголошує, що саме пізнання є виключно біологічним продуктом. Організми не використовують жодних репрезентативних структур, але їхня інтелектуальна поведінка зумовлена постійними змінами в їх нервовій системі, що викликані сприйняттям: «Видима конгруентність між поведінкою і середовищем пояснюється припущенням, що така узгодженість є результатом адекватної роботи нервової системи на уявлення, яке вона має для середовища» (Матурана, 1995, 155). Але ми не повинні забувати про оточуюче середовище. Адже «поведінка – це не те, що жива істота робить у самій собі (оскільки в живій істоті відбуваються тільки внутрішні структурні зміни), а те, на що ми вказуємо (ззовні)» (Матурана, 1995, 157). Оскільки зміни стану організму (з нервовою системою або без неї) залежать від його структури, а ця структура залежить від історії її структурного сполучення, – зміни стану організму в навколишньому середовищі з необхідністю відповідають середовищу і добре «обізнані» про нього. Тому «адекватність поведінки як конкретної послідовності рухів залежить від середовища, в якій ми його описуємо» (Матурана, 1995, 160). Успіх чи неуспіх поведінки завжди визначається очікуваннями, що встановлюються спостерігачем.

Таким чином, поведінка живих істот не є винаходом тільки нервової системи і не пов'язана виключно з нервовою системою, оскільки спостерігач буде бачити поведінку, дивлячись на будь-яку живу істоту в її навколишньому середовищі. Стосовно ж нервової системи, то вона розширює галузь можливих варіантів поведінки, наділяючи організм надзвичайно рухомою і пластичною структурою.

Інтелект – це дія. Пам'ять – це не абстрактна сутність, а просто здатність відтворити поведінку, що найкраще поєднується з повторюваними ситуаціями в середовищі. Виходячи з такого розуміння поведінки, ми можемо вийти на теорію «поштовху» (надж-теорію) Річарда Талера та Каса Санстейна, яка дозволить нам якісно впливати на регулювання людської поведінки.

Попередній розгляд перспективи еволюційної епістемології на прикладі радикального конструктивізму У. Матурани та Ф. Варели та вихід на поведінковий аспект вказує на те, що програма еволюційної епістемології не є завершеним проектом, що поведінку людини можна і треба досліджувати лише за допомогою системного підходу. Так, розуміючи біологічні підстави формування поведінки як процесу адаптації до навколишнього середовища та процесу пізнання, ми зможемо в подальшому зробити більш ширший аналіз поведінкової економіки.

Необхідним для дослідження є усвідомлення того, що ні еволюційна епістемологія, ні радикальний конструктивізм, ні поведінкова економіка не є закритою теорією чи завершеним проектом. Відповідно, ці проекти постають не як системи знань, не як дисципліни, що сформувалися, а як дослідницькі програми міждисциплінарного характеру, – адже основа та межі їх досліджень наразі розширюються та щільно пов'язані між собою.

Показом важливості системного схоплення нашої проблематики є ще одна трансформація проектів, що були згадані вище.

Так, наразі активно в цих межах працює Інститут еволюції та когнітивних досліджень імені Конрада Лоренца (Konrad Lorenz Institute for Evolution and Cognition Research) в Альтенберзі (недалеко від Відня), де послідовники Лоренца вивчають вихід еволюційної епістемології до когнітивної біології, що є результатом синтезуючого зближення когнітивних наук ('cognitive sciences') та наук про життя ('life sciences').

В основі нової трансформованої теорії еволюційної епістемології постають ідеї та теорії біолога Пауля Альфреда Вайса та Людвіга фон Берталанфі, які запропонували термін «теоретична біологія», яка, у свою чергу, є такою величезною теорією, що включає в себе і дослідження генетичних компонентів змін, і еволюцію та розвиток, тобто – дослідження взаємозв'язку між еволюцією та розвитком, між філогенезом та онтогенезом. Цей напрям ми умовно назвемо як *evo-devo-perspective*, що вказує на інтеграцію всіх сучасних теоретичних підходів до дослідження біології пізнання: комп'ютерну біологію,

біосеміотику, когнітивні дослідження, натуралістичні зрушення в філософії науки й епістемології. Окрім того, з'являються проекти такі як біоекономіка, біоетика, біоінженерія тощо. До прикладу, біоекономіка, як зазначає С. Руденко, має на меті «сприяти розвитку сталої економіки в Європі та Європейській Зеленій Угоді, європейським стратегіям промислових інновацій, циркулярної економіки та чистої енергії» (Руденко, 2021, 166). В основі біоекономіки лежить усвідомлення пізнання через адаптацію, оскільки в переліку її стратегій є чітке усвідомлення необхідності адаптації людини до навколишнього середовища з огляду на мінливість клімату, неоднорідність ресурсів тощо. Сучасна стратегія біоекономіки має п'ять головних цілей, які виділяє С. Руденко, а саме: 1) забезпечення продовольчої безпеки в Європі, 2) раціональне використання природних ресурсів, 3) зменшення залежності від невідновлюваних і нестійких ресурсів, 4) обмеження та адаптація до зміни клімату, 5) зміцнення європейської конкурентоспроможності та створення робочих місць (Руденко, 2021, 165). Синтез декількох дисциплін до вирішення фундаментальних проблем людства (наприклад, невідновлювані ресурси та глобальне потепління) вказує на міждисциплінарність та відкритість біоекономіки.

Але недостатньо просто перерахувати цей синтез, – потрібно зазначити, що сама когнітивна наука пережила три помітні переорієнтації в рамках свого дослідження:

1. Перший етап (1950-і) характеризується біхевіоралістичним підходом; на цьому етапі активно досліджується генеза та трансформація «інформації».

2. Другий етап (1970-і) визначається увагою до матеріальних та енергетичних засад поведінкової активності, досліджується генеза мозку.

3. Третьому етапові (XXI ст.) властиве поєднання еволюційних аспектів та аспектів розвитку (evo-devo), де ключовою постає категорія «зміна» (change).

Отже, в параграфі показано, що радикальний конструктивізм є відкритим міждисциплінарним проектом, як і когнітивна біологія, яка є ще одним виходом та свого роду «апгрейдом» еволюційної епістемології через радикальний

конструктивізм, демонструючи моделювання взаємозалежності понять життя-пізнання. Вона так само містить синтез теоретичної біології та когнітивних наук, а у своїх твердженнях принципово спирається на філософію, психологію, фізіологію в їх історичному розвитку, фундуєчись на тих засадах, що були започатковані Р. Декартом і сформувався у Ч. Дарвіна (теорія еволюції). Крім того, зараз починають активно казати про когнітивну нейронауку – галузь, в якій досліджується біологічна підстава пізнання, насамперед нейронний субстрат ментальних процесів. Починають мовити про нейроетику, нейроестетику, нейрополітику, нейрофілософію. Ці проєкти стають на шлях трансдисциплінарності, оскільки виходять за межі суто міждисциплінарного підходу. Світ починає розумітися через людину, яка його видозмінює, процес пізнання стає процесом життя людини, діяльністю, яка постає частиною самовідтворення та самозбереження живих систем. З'являється певна взаємозалежність: живі системи як одиниці взаємодії існують лише в навколишньому середовищі і можуть бути зрозумілі лише залежно від нього. При цьому живі системи самі вирішують на що реагувати та відповідати, відповідно, до чого змінюватися, а отже, вони творять світ. Таке розуміння живих систем виходить за межі міждисциплінарного підходу і стає трансдисциплінарною студією. Оскільки окрім залученості критичного мислення, ми бачим залученість цих проєктів у життєсвіт людей.

Враховуючи вищезазначене, можна встановити очевидне розширення горизонтів еволюційної епістемології та радикального конструктивізму, яке торує шлях до когнітивної біології, яка відкриває перед нами можливість її подальшого розвитку та трансформації у новітні наукові проєкти, шляхом дослідження динамічних аспектів еволюції та комплексного аналізу свідомості, мозку, фізичного тіла та поведінки. Останнє, зокрема, є предметом дослідження поведінкової економіки, яку буде розглянуто в п. 3.1.

2.4. Філософсько-економічний дискурс людини ‘homo economicus’

‘Homo economicus’ (‘людина економічна’) – це характеристика людини в традиційній економіці, за якою людина раціональна та постійно тяжіє до накопичення багатств, керуючись особистою вигодою. Ця традиційна концепція людини у царині економіки є наріжним прикладом підходу інструментальної раціональності (раціональності завдань або цілей) (Lenk, 1989). Цей підхід спрацьовує у випадках, коли дієвець намагається мінімізувати зусилля та максимізувати міру досягнення цілі, відповідно, дієвець виступає раціональною прагматичною істотою, оскільки акцент робиться на об’єктивній корисності.

Визнаючи ratio засадничим, людина оминає проблеми, виходячи з раціональних обґрунтувань, які вона вибудовує. Так, багато джерел визначають першовідкривачем цього терміну у XIX столітті Джона Стюарта Мілля, який вперше запропонував дефініцію ‘homo economicus’. Для нього це поняття визначалося через економічного суб’єкта, який неминує робить те, за допомогою чого він може отримати найбільшу кількість предметів і першої необхідності, і розкоші, при цьому докладаючи якомога менше зусиль.

Адам Сміт постає відправною постаттю, яка засвідчила початок формування концепції «людини економічної», з трактатом «Багатство народів» (Сміт, 2018). Адже аби зрозуміти ідеї Мілля, необхідно звернутися до провідних економістів, які передували йому у XIX столітті.

Незважаючи на те, що і попередники Сміта (меркантилісти, філософи-моралісти та Б. Манделівль) так чи інакше торкалися створення нормативної економічної теорії, – утворення систематизованого опису економіки на засадах утвореної абстракції «людини економічної» (яка повсякчас рухома у постійному прагненні задовольнити власні інтереси) належить саме Адаму Сміту.

Цікавим є те, в який спосіб Сміт прийшов до свого концепту. Він займав посаду завідувача кафедри моральної філософії в Університеті Глазго

(Шотландія), з 1752 по 1763 рік. Може здатися дивним те, що професор моральної філософії зосередився на економіці, можливо, через припущення про радикальне розрізнення, що існує між економікою й етикою в свідомості багатьох. Але для Сміта економіка народилася як частина моральної філософії, продовжуючи попередню аристотелівську традицію спостережуваної економічної діяльності як аспекту людської діяльності в цілому – хоча в інших питаннях Сміт сильно відрізняється від Аристотеля. Так, Сміт надає власне розуміння властивостей людини. ‘*homo economicus*’ має три засадничі риси:

- постійний особистого інтересу, егоїзму (і, відповідно, прийняття рішень, на його основі);
- бажання покращити свій стан;
- схильність до обміну одних предметів на інші. Обмін виникає через егоїстичну природу людини, яка не дозволяє їй отримувати потрібні речі безкоштовно (Сміт, 2018).

Наведені три схильності людини впливають на угоджене розділення праці в суспільстві, де кожна людина прагне робити те, що вміє краще за всіх. Таке тяжіння призводить до покращення положення того, хто досягає вершин в обраній справі, в той час як мотивацією такого прагнення постає егоїзм і постійне бажання людини примножити своє багатство: особиста вигода. М. Енаф у праці «Ціна істини» каже: «гідною поваги метою стало збагачення через виробництво, збільшення прибутку народів, розвиток технічних засобів цього виробництва», але він далі додасть: «жодне ринкове рівняння неспроможне виразити ціну життя, дружби, любові чи страждання або ціну благ спільної пам’яті. Або ціну істини» (Енаф, 2019, 22).

Таке уявлення про людину як суто раціональну істоту лежить в основі неокласичних концепцій. Неокласики і адепти чиказької школи (Дж. Стіглер, Г. Беккер, С. Пельцман) розуміють раціональність як процес максимізації при певних обмеженнях. Незважаючи на всі переваги цього методу, на думку О. Вільямсона, йому притаманний і досить істотний недолік: принцип максимізації базується на логічних принципах стабільності та послідовності, які

в реальності можуть хибувати, окрім того, в такій концепції існує постійна передумова досконалої інформованості економічного суб'єкта. Але для неокласиків важливим є не те, наскільки передумови певної теорії є реалістичними, а те, що ця теорія має гарний прогноз. Загалом позиція неокласиків включає такі аспекти:

- принцип раціональності є універсальним при прийнятті будь-яких рішень, а не лише для користування матеріальними благами;
- 'homo economicus' далеко не завжди є егоїстом, модель раціонального вибору працює і для альтруїстичної поведінки;
- багато типів позаринкової поведінки можна моделювати за аналогією з ринковим обміном, використовуючи тіньові (неявні) ціни.

Вільям Меклінг і Карл Бруннер запропонували модель «економічної людини», що отримала назву REMM – «Resourceful, Evaluating, Maximizing Man» (Brunner, 1987), тобто: винахідлива людина, яка оцінює та максимізує. Під винахідливістю розуміється активність, прагнення людини до пошуку й експерименту. На галузь застосування принципу максимізації Меклінг і Бруннер накладають обмеження: недосконалість інформації, лімітованість часу тощо. Причому ці обмеження можуть в якийсь момент перетворитися із кількісних у якісні. Тоді людина перестає максимізувати, починає керуватися «правилами», що спрощують процедуру вибору, і її поведінка наближається до моделі обмеженої раціональності Г. Саймона. Ця модель цікава спробою опису динаміки і моменту якісної зміни в умовах, що призводять до зміни використовуваної описової концепції.

Оглядаючи сучасних неокласиків, очевидно, що завдячуючи А. Сміту та Дж. С. Міллю, егоїзм став практично корисним, а, отже, почав бути засадничим у багатьох економічних (і не лише) теоріях. Так, одна з теорій еволюційної епістемології виходить із розуміння егоїстичної природи людини. Для Докінза егоїстичний ген є головним чинником, що впливає на еволюцію людини та людської природи.

Таким чином, можна стверджувати, що тенденції до абсолютизації егоїстичної людини в економіці й філософії тривалий час убачалися на арені традиційного економічного й філософського світу, допоки в ХХ столітті не почала виникати всебічна критика зі сторони економічних антропологів і неокласичних економістів.

Сем Боулз у статті «‘homo economicus’ and Zoon Politikon: Behavioral Game Theory and Political Behavior» зазначає: «Людські істоти є складними психологічними істотами, наділеними різноманітними мотиваціями, що виходять далеко за межі голого особистого інтересу. Це може бути новиною для економіста, який представляє перед собою одновимірний образ “‘homo economicus’”, раціонального дієвця, який максимізує корисність, значною мірою рухомий так званою “невидимою рукою” ринку» (Bowles, 2016, 173). Боулз провів значні польові дослідження, що ілюструють: люди можуть розвиватися, послуговуючись стратегією співпраці, коли вони беруть участь в групах, які дотримуються схожих довгострокових норм, і бажають накладати санкції на тих, хто не слідує груповим угодами. Один приклад, який він регулярно наводить, пов’язаний з поведінковими експериментами, проведеними Боулзом, в яких люди мають можливість розділити значні суми грошей між собою та іншими, а також заплатити за можливість покарати тих, хто діє егоїстично. Його дослідження показують, що люди співпрацюють не тільки через егоїстичні причини, а й тому, що вони щиро дбають про благополуччя інших, оскільки намагаються підтримувати соціальні норми і цінують етичну поведінку всередині суспільства заради себе самих.

Схожі погляди висловлює і Джон Мейнард Кейнс (Keynes, 1920). Він, як і інші критиків, вважає, що звичайна людина «з вулиці» веде себе точно не як «людина економічна». Люди за своєю природою, зазначає Кейнс, ведуть себе нерационально, а під час прийняття рішень почасти керуються емоціями й імпульсами, або оперують не всією повнотою інформації. Тому для критиків традиційної економічної думки модель раціональної поведінки може виглядати

як ілюзія, недосяжна для тих, хто опиняється в реальних економічних ситуаціях «тут і зараз».

Критика моделі «людини економічної» наптовхнула на появу сучасної концепції обмеженої раціональності, перевагою якої є уявлення про істотно обмеженні можливості людини.

Концепція обмеженої раціональності ('bounded rationality'), як ми вже зазначали, була створена Г. Саймона та О. Вільямсоном і мала на меті надати більш глибоке розуміння поведінки людини в економічній реальності. На думку її прибічників, концепція дозволяє істотно та обґрунтовано дослідити ринкові та неринкових форми організації, оскільки вона трансформує класичну економічну пізнавальну передумову, стверджуючи, що суб'єкти в економіці лише «прагнуть діяти раціонально, але в дійсності так не діють або діють обмежено». Представники концепції обмеженої раціональності вивчають людину з усіма її обмеженостями, які накладаються різноманітними інституціями.

Як зауважують теоретики обмеженої раціональності, вона перш за все обмежена в часі. У результаті, люди в принципі не максимізують, а визначають рівень свого задоволення. Якщо такий рівень досягнутий, вони припиняють процес пошуку інших альтернатив. Зокрема, Г. Саймон каже про важливість не лише раціонального вибору, а й самого процесу вибору. Раціональність в його розумінні – «навчання» в формі реакції на ті наслідки, що сприймаються. Обмеженим ресурсом є інтелект людини та її увага. Інформація може перемикає нашу увагу з важливого на несуттєве, і ми не можемо собі дозволити приділяти увагу інформації тільки тому, що вона існує.

Економити на інтелекті в рамках моделі обмеженої раціональності можна двома способами: по-перше, в ході самих процесів прийняття рішення, а по-друге, вдаючись до допомоги владних структур. Ми приходимо до того, що обмеженість уваги та інтелекту обумовлює перехід від повної до обмеженої раціональності, яка виражається тільки в прагненні до максимізації.

Прихильники ж повної раціональності спростовують необхідність декларування обмеженої раціональності індивідів, оскільки ці обмеження вписуються в концепцію повної раціональності як визнання економічним дієвцем існування ціни часу, уваги й інформації. Безсумнівним досягненням теорії обмеженої раціональності є розробка процедурної раціональності, що заповнює прогалини інструментальної раціональності. Тобто, ми більше не розглядаємо суб'єкта як «чорну скриню», а враховуємо не тільки те, якими засобами досягається мета, а й як відбувається вибір.

Окрім цього, модель обмеженої раціональності дозволяє давати більш точні прогностичні значення. Дослідники доводять, що на відміну від неокласичної концепції, де людина ідеально компетентна і швидко реагує на будь-які зміни, – людина в концепції обмеженої раціональності схильна керуватися в більшості ситуацій готовими правилами і ходами, тому стає можливим передбачати її поведінку.

Окрім концепції «обмеженої раціональності» існують й інші альтернативні концепції «людини економічної», серед яких можна виділити:

1. Об'єктивістський напрям І. Фішера і Р. Девенпорта (Fisher, 1935). Вони виходять з усунення психологічних аспектів. Основним прийомом «об'єктивістів» був перехід від кардиналістської до ординалістської теорії граничної корисності і використання кривих байдужості.

2. «Косметичний ремонт» психологічних передумов маргіналістської теорії. Основний внесок у цей напрям зробив основоположник американської психологічної школи Ф. Феттер (Fetter, 1923).

3. Докорінний перегляд положень неокласичної концепції економічного суб'єкта. Його зробив основоположник інституціоналізму Т. Веблен (Veblen, 1922). У його трактуванні психологічних мотивів людини важливу роль відіграють інстинкти, які він визначив як «способи усвідомленої і цілеспрямованої людської поведінки, що формуються в певному культурному контексті і передаються з покоління в покоління».

4. Новоавстрійський підхід Людвіга фон Мізеса (von Mises, 1949). Як аксіоматичну підстави він висуває тезу, що будь-яка діяльність за визначенням є раціональною: діяльність, що не відповідає цілі, не виправдовує очікувань. Вона суперечить намірам, але, тим не менш, є раціональною, тобто результат розумного – нехай і помилкового – обмірковування і являє собою спробу – хоч і невдалу – досягти певної мети.

Отже, у цьому параграфі було досліджено концепт ‘*homo economicus*’ (‘людини раціональної’) та надано критику його засадничих положень. У ході конспективного, побіжного аналізу людської поведінки, можна стверджувати (разом із Семом Боулзом та Джоном Кейнсом), що традиційна модель людської поведінки в економічному просторі, що репрезентована як результат свідомої і цілеспрямованої і, відтак, раціональної поведінки, не відповідає дійсності. Людина вчиняє, за одними теоріями, обмежено раціонально, за іншими, ірраціонально, однак точно не раціонально. Концепція обмеженої раціональності, об’єктивістський напрям І. Фішера і Р. Девенпорта, «косметичний ремонт» психологічних передумов Ф. Фетера та інші проєкти, які були нами презентовані, моделюють взаємовідносини людина / економіка як одна із найважливіших царин життя людини. Самі ж проєкти постають трансдисциплінарними студіями, оскільки надають не просто відповіді на питання, залучаючи методи та практики з інших дисциплін та змінюючи об’єкт дослідження, а пропонують свої практично-прикладні застосовні схеми, якими може керуватися людина, яка має на меті усвідомити свою обмежену раціональність або ж позбутися ірраціональності, наскільки це взагалі можливо.

Висновки до другого розділу

У другому розділі досліджено декілька міждисциплінарних проєктів, які відштовхуються від одної й тої дефініції пізнання як продукту адаптації. Деякі з них виявилися з трансдисциплінарним виміром, що дозволяє виходити за

межі суто міждисциплінарного підходу, демонструючи практично-прикладний характер дослідження.

Було розглянуто біоепістемологію К. Лоренца, еволюційну теорію пізнання Г. Фолмера та Р. Докінза, інтелектуальну екологію Ст. Тулміна, радикальний конструктивізм У. Матурани та Ф. Варели, когнітивну біологію, класичну концепцію 'homo economicus' А. Сміта та концепцію обмеженої раціональності Г. Саймона.

Пізнання, що розуміється як адекватна реконструкція зовнішнього світу за запитом людини, з необхідністю виникає як результат еволюційного розвитку, оскільки людина як відкрита жива істота наділена такими здатностями та схильностями, які унеможливають небажання до пристосування та перетворення навколишнього світу. Відповідно до останнього, пізнання є невід'ємною частиною життя людини, а засновниками радикального конструктивізму (У. Матурана і Ф. Варела) ототожнюється із самим життям. Людина постає Творцем світу навколо себе, а сам процес пізнання стає творчим вивченням мінливого світу (Ст. Тулмін) незмінною людиною, яка має змогу зберігати недоторканою свою ідентичність, при цьому підлаштовуючись під динамічність навколишнього середовища. Відповідно людина постає багатомірною живою аутопоезисною системою, яка творить себе та за власною моделлю намагається творити світ.

У ході дослідження міждисциплінарних проєктів натуралістичної епістемології, концептів класичної економіки й аналізу проблематики людської раціональності показано обмеженість міждисциплінарного підходу та його тяжіння до постійної фрагментації знання, що є недоліком цього методу, як раніше ми зазначали, покликаючись на румунського фізика Б. Ніколеску. Окрім того, міждисциплінарна методологія тяжіє до диктату рацію та критичного мислення, що унеможливує включеність живої людини та її життєсвіту. Трансдисциплінарний ухил останніх проєктів, які ми розглядали, а саме радикального конструктивізму, концепції обмеженої раціональності тощо, демонструють на власному прикладі його переваги. Увімкненість

трансдисциплінарного підходу в життя людей, реально існуючий простір їх існування передбачає, по-перше, намагання об'єднати знання, нівелюючи наукову демаркацію дисциплін, по-друге, залучає пересічну людину до втілення й інтеграції запропонованих цими теоріями механізмів покращення життя в реальність. Останнє свідчить про вихід цих проєктів із площини теоретизування та уможлидності в практично-прикладну сферу, що дозволяє безпосередньо на практиці перевіряти запропоновані схеми дії, видозмінюючи їх залежно від отриманих результатів.

Трансдисциплінарний підхід змінює вектор усвідомлення ролі людини у світі: не людина служить світу, а світ людині. На прикладі економічної сфери пізнання виявляється, що економіка служить людині, а не навпаки. Людина більше не повинна дотягуватися до ідеалів «людини економічної». Сприйняття людини з усіма недоліками і, відповідно, створення механізмів «лагідного» покращення її життя – ось, що привнесла трансдисциплінарність. Остання постає, на відміну від міждисциплінарності, багатовимірною й багатоаспектною, однак нам ще доведеться розібратися у наступному розділі, виникнення яких ризиків може спричинити перебільшене значення і надмірне використання трансдисциплінарної стратегії.

Розділ III.

ПРАКТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПІЗНАННЯ ЯК АДАПТИВНОЇ ПРАКТИКИ

(від трансдисциплінарності до метадисциплінарності)

3.1. Філософія бізнесу і поведінкова економіка: теорія «наджу» та надж-агенти

Однією з критиків традиційної економічної теорії, що протиставляє себе розумінню людини як суто раціональної істоти, є поведінкова економіка. Як і сучасна філософія бізнесу, яка «досліджує фундаментальні принципи, які лежать в основі створення та функціонування бізнесу, його природу і сенс, роль та цінність в суспільстві» і є відкритою до розвитку (Глушко 2022, 185), поведінкова економіка є сучасним трансдисциплінарним проєктом, який характеризується відкритістю та саморозвитком, а більшість його гіпотез та теорій отримали практично-прикладне застосування по всьому світу. Ми дослідимо феномен успішності цього проєкту в сучасному світі та його критику: злети та падіння.

У певному сенсі вся дисципліна економіки та економічної теорії лежить на основі одного, здавалося б, незначного припущення, що люди є раціональними акторами. Економіка, й особливо мікроекономіка, припускає (навіть бере за аксіому), що якщо людям надати правильну інформацію, вони з необхідністю приймуть оптимальне рішення. До прикладу, тривалий час теорія ігор зосереджувалася «на логічному підході до прогнозу поведінки учасників бізнес-процесу, які були б раціональними для всіх гравців».

Однак в реальному світі ми знаємо з абсолютною впевненістю, що більшість людей раціонально не діють. Люди знали протягом багатьох десятиліть, що куріння має катастрофічні наслідки для здоров'я, включаючи рак. Уряди багатьох країн впроваджували і впроваджують різні «стимули»

проти куріння через форму податків. Раціональний áктор подивився б на наслідки для здоров'я і/або реагував би на фінансові стимули і вирішив не курити, але люди продовжують займатися курінням. Те саме стосується і споживання цукру. Ми знаємо, що його вживання має негативні наслідки для здоров'я, але продовжуємо щодня його споживати.

Тенденція до «деромантизації» людини економічної призвела до того, що «суто математична складова поступово нівелюється, а на перший план виходить психологія, тобто аналіз стилів мислення та їхнього впливу на вибір стратегічних альтернатив» (Глушко 2019, 13).

На думку поведінкових економістів Річарда Талера та Каса Санстейна, ми маємо очевидну трансформацію в межах економіки людини та філософії бізнесу з «екона» в «гумана»: «Якщо зазирнути до підручників з економіки, то можна дізнатися, що гомо економікус здатен думати, як Альберт Ейнштейн, зберігати в пам'яті стільки інформації, як “Блакитний велетень” (“Ай-бі-ем” (IMB)), і розвивати силу волі, як Махатма Ганді. Без жартів. Але люди, насправді, зовсім не такі. У дійсності вони не можуть поділити довгі числа без калькулятора, часом забувають дні народження родичів <...> Вони не гомо економікуси, а гомо сапієнси» (Талер & Санстейн, 2017, 15). Прості приклади, якими керуються Талер і Санстейн, мають на меті показати, яким чином діє звичайна людина в момент прийняття рішення, коли раціонально вона мала б зробити очевидно вигідний для себе вибір.

Кожна людина оперує двома когнітивними системами (автоматичною та рефлексивною), і в більшості випадках вона керується першою. Через власну неуважність, як свідчать Талер і Санстейн, люди не аналізують ситуації вибору, сприймаючи їх як є, без рефлексії. Умовно створена позірність раціональності, яка спричинена невиправданим оптимізмом людей, століттями представляла останніх раціонально-дієвими дієвцями.

Якщо екони існують, які вони? Стосовно основних життєвих рішень, що впливають на фінанси або здоров'я людини, екон зробить неупереджене рішення оптимізувати свій добробут, враховуючи всі наявні дані. Це не означає,

що екони завжди чинять правильно, але вони будуть приймати раціональне рішення і відповідати на стимули. Якщо ви екон, ви будете знищувати або зменшувати споживання у своєму раціоні цукру. Якщо ви екон, ви ніколи не будете купувати лотерейний квиток. Простіше кажучи, здається, що якщо ви – економіст, ви більш тісно співпадаєте з «раціональним актором», на якому будується економічна теорія.

Талер і Санстейн зауважують, що навіть економісти лише звикли вважати себе еконами, якими вони не є у більшості часу. Так, у праці «Поштовх: Як зробити правильний вибір?» (Талер & Санстейн, 2017) Талер і Санстейн наводять приклад «феномену кеш'ю», який унаочнює те, що навіть економісти, користуючись всією необхідною інформацією для правильного раціонального вибору, чинять абсолютно нераціонально в досить тривіальних ситуаціях вибору: чи їсти за годину до вечері горішки або зачекати до головного прийому їжі.

Аби допомогти нам краще зрозуміти відмінності між гуманамі (людьми, якими ми реально є) і еконами, автори вводять дві системи роботи мозку: автоматичну та рефлексивну.

Автоматична система пов'язана з найдавнішими частинами нашого мозку. Несвідомі, швидкі та легкі рішення виходять з нашої автоматичної системи. Коли ви бачите, що хтось їсть фастфуд і вирішуєте для себе, що вам теж потрібно його скуштувати, це ваша автоматична система в роботі. Автоматична система надзвичайно потужна, позаяк ми її навіть не знаємо. Якщо хтось справляє погане перше враження, його важко подолати, оскільки автоматична система цієї особи вирішила, що певний індивід їй не подобається на несвідомому рівні. Характеристики автоматичної системи: «неконтрольована, пасивна (не потребує зусиль), асоціативна, швидка, неусвідомлена, піддається навчанню».

Рефлексивна система більш свідома, особливо у порівнянні з автоматичною. Коли ви працюєте над складною математичною проблемою, ви використовуєте свою рефлексивну систему. Характеристики рефлексивної

системи: «контрольована, активна, дедуктивна, повільна, усвідомлена, діє за правилами».

Талер і Санстейн ставлять питання гостріше: подивіться на своє життя та на життя людей, що вас оточують, і скажіть: ви гуман чи екон? Аби допомогти дізнатися, на яку систему (автоматичну чи рефлексивну) ви покладаетесь більше, автори реалізують знаменитий «Тест на IQ», створений Шейном Фредеріком: «Аби побачити, як працює інтуїтивне мислення, спробуйте пройти невеличкий тест. На кожне питання спочатку запишіть першу відповідь, яка спаде на думку. Потім зупиніться й подумайте.

1. Бейсбольна бита й м'яч разом коштують 1 долар і 10 центів. Бита коштує на 1 долар дорожче від м'яча. Скільки коштує м'яч? _____ центів.

2. Якщо 5 машинам потрібно 5 хвилин, щоб виготовити 5 деталей, то скільки часу потрібно 100 машинам, щоб виготовити 100 деталей? _____ хвилин.

3. В озері є місце, що заросло лататтям. Щодня це місце збільшується вдвічі. Якщо відомо, що латаття покриє все озеро за 48 днів, то скільки часу йому потрібно, щоб покрити половину озера? _____ днів» (Талер & Санстейн 2017, с. 32).

Тест призначений для виявлення, якою системою людина користується у більшості випадків. Якщо вона використовує автоматичну, то, ймовірно, відповідь буде: 10 центів, 100 хвилин і 24 дні, що є, вочевидь, неправильними відповідями. Якщо ж було використане рефлексивне мислення, то, напевно, відповідь була правильною: 5 центів, 5 хвилин і 47 днів.

Але для Талера і Санстейна головним є не лише вказати на трансформацію людей з «еконів» у «гумани», але показати, яким чином люди можуть покладатися на «власні автоматичні системи, не потрапляючи при цьому в халепи» (Талер & Санстейн, 2017, 33), зробивши своє життя простішим, кращим і щасливішим.

Окрім Талера і Санстейна, важливими розробниками поведінкової економіки є Даніель Канеман (отримав Нобелівську премію з економіки 2002

року) та Амос Тверскі. Д. Канеман був першим, хто «включив у процес прогнозування економічної поведінки споживачів ірраціональну складову, і став, у такий спосіб, основоположником так званої поведінкової, або біхевіористської, економіки» (Глушко 2019, 13). Так, Канеман один із перших протиставляє еконів і гуманів. Він також каже про існування двох систем мислення:

– Система 1: людина діє швидко і автоматично, майже без зусиль та без добровільного контролю. Ця система демонструє вроджені навички, які ми розділяємо з тваринами. Ми народжуємося, готові сприймати навколишній світ, розпізнавати об'єкти тощо.

– Система 2: зосереджена на розумовій діяльності. Ця система вибирає і концентрується на чомусь одному, керується правилами.

Яким чином ці дві системи співпрацюють? Для Канемана вони завжди активні, на відміну від Талера і Санстейна, які залишають активність тільки за рефлексивною системою, оскільки саме вона докладає зусиль до дії. Канеман показує взаємозалежність двох систем. Так, система 1 постійно робить безперервні пропозиції до системи 2 через враження, почуття, думки. У той час як система 2 може їх відбирати, приймати, керуючись логікою та правилами. Система 2 активізується при появі події, що змінюють автоматичний світ, несподіванки та сюрпризи змушують привертати увагу до чогось, відповідно, починає працювати рефлексивне мислення. Окрім того, система 2 здатна постійно контролювати нашу поведінку. Розподіл праці між двома системами достатній для мінімізації зусиль й оптимізації виконання чого-небудь.

Таке розділення мислення закладає фундамент для «нової людини» Талера і Санстейна, яку вони називають «гуманом». У книзі «Поштовх» Талер і Санстейн поступово розгортають та презентують історію реального життя – як кілька психологічних та поведінкових тенденцій знайшли свій шлях у визнаній області економіки, перетворивши останню на поведінкову. Талер порівнює те, що робить «гуман», коли стикається з вибором реального світу, і що робить «екон» з виборами, заснованими на теоретичних принципах, акцентуючи увагу

на тому, що 'homo economicus' не треба відкидати як застарілу теорію, її потрібно використовувати як відправну точку для сучасних економічних теорій, що більш комплексно досліджують феномен людської поведінки.

В ході концептно-теоретичного формування поведінкової економіки, Талер та Санстейн оприявнюють не тільки неспроможність людини діяти раціонально, вони накладають на себе зобов'язання надати шляхи мінімізації цієї ірраціональності або її «виправлення». Ця мотивація робить із проєктом поведінкової економіки дещо неймовірне. Стаючи трансдисциплінарним, він вкладається в руки тих самих звичайних ірраціональних гуманів, які, заручившись підтримкою теорії «наджу», роблять перші кроки по покращенню якості свого життя та життя оточуючих.

Теорію «наджу» (Nudge theory) приписують в основному американським вченим Річарду Талеру та Касу Санстейну. Вони побудували більшу частину цієї теорії на «евристичній» роботі ізраїльсько-американських психологів Даніеля Канемана і Амоса Тверскі, які вперше з'явилися в 1970-х роках в психологічних журналах. Назва концепції була популяризована книгою Талера і Санстейна «Поштовх» (Талер & Санстейн, 2017), що перетворилася з наукового трактату на міжнародний бестселер. Книга Канемана, що також є бестселером, «Мислення, швидке і повільне» (Канеман, 2011) містить велику частину фундаментальної теорії Канемана і Тверскі, що лежить в основі концепції Талера і Санстейна.

Аби зрозуміти, яким значенням Талер і Санстейн наділяють поняття «надж», необхідним є звернення до словникового визначення (OED – Oxford English Dictionary) слова 'nudge' в його традиційному сенсі. Nudge сенсово перекладається як дещо, що: а) торкаючись, обережно та поступово натискають; б) привертає увагу до чогось; в) заохочує обережно (когось) щось робити. А іменник 'nudge' перекладається як «легкий дотик або поштовх». Саме походження слова 'nudge' є невизначеним. Воно порівнюється з норвезькими 'nugga' і 'nyggja', що перекладається як «проштовхнути» або

«втирати», що наводить на думку, що слово може мати португальське або вікінське походження.

Окрім того, ‘Nudge theory’ розуміють ще у двох позиціях:

– теорія «поштовху» може застосовуватися набагато ширше меж поведінкової економіки практично до будь-якого типу людських відносин, де зміна мислення людей і прийняття рішень може бути корисними для цих людей, і для широкого суспільства, і планети в цілому;

– теорія «поштовху» також є основою для виявлення та оцінки багатьох і різноманітних існуючих впливів на мислення людей і прийняття рішень – або випадкових, або навмисних – особливо впливів, що призводять до «неблагополучного» мислення і рішень для зацікавлених людей і ширшого суспільства і планети.

Самі Талер і Санстейн визначають ‘nudge’ в такий спосіб: «Поштовх, або надж, – далі ми будемо послуговуватися цими словами, – це будь-який аспект архітектури вибору, який змінює поведінку людей у передбачуваний спосіб, не забороняючи жодних варіантів і жодним чином не змінюючи їхніх економічних стимулів. Поштовхом вважається таке втручання, якого можна легко і дешево уникнути. Наджі – не накази. Поставити фрукти на рівні очей – це поштовх, а забороняти нездорову їжу – не поштовх» (Талер & Санстейн, 2017, 16).

Теорія «наджу» головним чином стосується розробки вибору, що впливає на прийняті нами рішення. Ця теорія передбачає, що розробка вибору повинна базуватися на тому, як люди насправді думають і чинять (інстинктивно і досить ірраціонально), відкидаючи при цьому позицію, що всі люди є логічними та раціональними економічними суб’єктами.

У цьому відношенні теорія «наджу» (поштовху) є радикально іншим і більш складним підходом до досягнення змін у людях, ніж традиційні методи прямого навчання, виконання та покарання тощо. Так, використання теорії «поштовху» базується на непрямому заохоченні та втіленні, що дозволяє уникнути прямих інструкцій та вказівок. Теорія «наджу» ґрунтується на розумінні і врахуванні реальності ситуацій, в які люди можуть потрапити, та

реальних людських тенденцій (на відміну від традиційних примусових інструкцій, що часто-густо ігнорують реальний стан справ).

Теорія спочатку була розроблена як етична концепція для поліпшення суспільства, а не як механізм для комерційної експлуатації або маніпулювання урядом. Центральне місце в концепції «поштовху» посідає спроможність допомоги людям: а) думати належним чином; б) приймати кращі рішення, пропонуючи вибір, що був розроблений для забезпечення позитивних результатів.

Мабуть, найбільш переконливим доказом того, що теорія «поштовху» трансформувалась з етичної концепції у прикладну та стала дуже важливою теорією для управління змінами, людьми та суспільствами, є те, що уряди, особливо США та Великобританії, дуже швидко розробили спеціалізовані урядові «підрозділи» для використання методів поштовху, які допомагають змінити поведінку суспільства в дуже великих масштабах.

Ефективність цих методів така, що у Великобританії, наприклад, почали практикувати особливий підхід до проблеми здоров'я населення. Частково це пояснюється двома причинами. З одного боку, в цей час відбулася зміна уряду, що змінило урядовий склад країни, що у свою чергу призвело до зміни інструментарію, яким керується уряд. По-друге, економічна криза змусила шукати нетрадиційні шляхи вирішення традиційних проблем. Наприклад, як виявилось, 50% грошей, призначених для охорони здоров'я, йде на хвороби, пов'язані з неправильною поведінкою (куріння, ожиріння тощо), і тільки 5% – на інформування про те, що це погано. У Великобританії 61% дорослих мають зайву вагу і 21% курить.

Так, книга Талера і Санстейна, потрапивши до рук прем'єр-міністра Великобританії, стала новим інструментарієм державної політики. Це свідчить не тільки про книгу, а й про досить інноваційний підхід самого уряду до проблем суспільства. В результаті просування ідеї підштовхування 2010 року Девід Камерон створює окремий підрозділ уряду із біхевіористського інсайту. З плином часу найбільш сильним досягненням цього підрозділу була робота

у сфері збору податків. Вони надсилали забудькуватим боржникам кілька варіантів листів-нагадувань. У одному листі підштовхуванням стала пропозиція про те, що більшість людей в їх співтоваристві вже заплатило податки. В іншому – що більшість з таким рівнем податків вже заплатило. Комбінація цих двох текстів привела до того, що в казну надійшло 210 мільйонів фунтів стерлінгів.

Самі автори, Талер і Санстейн, наголошують на тому, що вони не є першовідкривачами терміну «наджу», позаяк люди протягом всього життя користуються ним, підштовхуючи людей, що їх оточують до певних рішень, навіть не усвідомлюючи цього. Механізми, які працюють без усвідомлення, отримавши усвідомлений принцип застосування, можуть принести позитивні результати для багатьох суспільств, якщо вони будуть знаходитися у правильних руках.

Хоча у фокусі Талера і Санстейна більш конкретно йшлося про взаємодію між американськими громадянами та американськими фінансовими системами, що стосуються заощаджень, пенсій, боргів / кредитів та надання медичних послуг, автори вказують на те, що саму концепцію можна застосовувати у будь-якому суспільстві у будь-якій сфері життя.

Так, приміром, у розділі 14 книги «Поштовх» вони надають «золотий» набір поштовхів, серед яких є перевірка ввічливості, яка є цікавою пропозицією для соціальної та комунікативної сфери життя будь-якого суспільства: «Сучасний світ страждає від недостатньої ввічливості. Щогодини кожного дня люди надсилають гнівні листи, проклинаючи тих, кого ледь знають, проте невдовзі про такі листи вони шкодують. Дехто з нас переконався в дієвості простого правила: не надсилай гнівного електронного листа зопалу. Збережи його у чернетках і перечекай день» (Талер & Санстейн, 2017, 250). Для екона такі речі є зрозумілими й очевидними, проте варто лише нам згадати, що не всі ми є еконами (можливо, еконів взагалі не існує), ми починаємо потребувати таких унікальних опцій як, наприклад, «перевірка ввічливості», яка буде нас попереджати щоразу, коли ми захочемо надіслати гнівливого листа,

перепитуючи декілька разів, чи впевнені ми у своїх діях. Такі, і багато інших, опцій можуть зробити наше життя простішим і кращим.

Головне розуміти, що жоден з запропонованих авторами наджив не є обов'язковим та примусовим до виконання. Будь-яка людина може відмовитися від програми, зателефонувавши або надіславши повідомлення організаторам наджу. Серед золотого списку поштовхів Талер і Санстейн мають:

1) «Пожертвуй більше завтра»: пропозиція, що має на меті запропонувати людям зробити невеликий внесок у вибраний ними благодійний фонд, а потім щороку збільшувати суму (Талер & Санстейн, 2017).

2) «Благодійна дебетова картка та податкові відрахування»: опція дає можливість людям у спрощеному вигляді займатися благодійністю без «відстежування пожертв та внесення їх у податкову декларацію, що є дуже обтяжливим» (Талер & Санстейн, 2017, 244).

3) «Автоматична податкова декларація»: «ті, хто не склав перелік відрахувань і не має не повідомлених ФСП доходів (скажімо, чайових), отримає вже заповнену податкову декларацію» (Талер & Санстейн, 2017, 245). Все, що потрібно буде зробити людині – це підписати вже запропоновану декларацію (у разі згоди з тим, що там буде написано) та надіслати її поштою.

4) «Stickk.com»: інколи дуже важко взяти себе в руки та відмовитися у чомусь, через те людина потребує зовнішнього контролю, аби чинити так, як вона сама розуміє, що буде краще. Ден Карлан та його колега Ян Айрес створили сайт, що робить зобов'язання двох типів: фінансові та не фінансові. Людина, яка хоче змотивувати себе фінансово, вкладає гроші і погоджується досягнути певної мети до певної дати, окрім того, він визначає способи перевірки того, чи досягла людина певної мети. Якщо така людина програє, її гроші йдуть на благодійність. Інший варіант – не фінансове зобов'язання, що може бути подано у вигляді моніторингу власної мети за допомогою, наприклад, групового блогу, де кілька людей можуть слідкувати за тим, чи виконуєте ви дане собі слово. Такі проєкти дають змогу людям зробити себе

краще за допомогою суспільної підтримки, адже ми всі пам'ятаємо, що більшість з нас, як зазначають Талер і Санстейн, «гомери».

5) «Захисні шоломи для мотоциклістів»: наразі існують певні баталії між лібератріанцями, які хочуть надати людям робити все, що їм заманеться, навіть якщо це буде приносити певний ризик, і патерналістами, які «наголошують на небезпеці та підтримують заборони» їзди на мотоциклах без шоломів. Був винайдений надж-вихід Джоном Тірні – якщо людина хоче їздити без шолома, вона повина отримати додаткову ліцензію на таку можливість (Талер & Санстейн, 2017).

6) «Самозаборона на гру в азартні ігри»: кожен ігрома, який хоче покінчити зі своїм грайливим життям (поставити свою автоматичну систему під контроль рефлексивної системи), може записати себе у списки тих, кому заборонений вхід у казино (Талер & Санстейн, 2017).

7) «Доленосний план здоров'я»: людям дуже важко у стрімкому ритмі життя слідкувати за власним здоров'ям, тому проєкт «Destiny Health Plan» заохочує людей регулярно відвідувати фітнес-зали та лікарів своєрідними очками ('vitality bucks'), що можна використовувати підчас покупки авіаквитків, оплаті готельних номерів тощо (Талер & Санстейн, 2017).

Такі «надж-проєкти» можуть зробити життя більшості населення краще, навіть не тиснучи на них. А проста мова книги «Поштовх» надзвичайно приваблива для нетехнічної частини аудиторій, яка зацікавлена в технічних аспектах індивідуального / групового мислення та прийняття рішень.

Автори використовують зрозумілі для великої аудиторії терміни, такі як «архітектор вибору». «Архітектор вибору» – це термін Талера і Санстейна для людини (або органу), який займається впровадження наджів. Автори використовують термін «архітектор вибору» у посиланні на лідера або менеджера (або іншу особу з такою відповідальністю, а також на керівну організацію), який використовує механізм наджів для зміни поведінки людини або певної групи людей. Термінологія «архітектор вибору» підкреслює, що зміни можна впроваджували лише шляхом розробки вибору для людей, який

заохочує їх до прийняття рішень, що, в ідеалі, мають привести до позитивних, корисних результатів.

І тут треба окреслити головний момент: будь-які судження про «позитивні результати» мають бути зроблені людьми, які зазнають змін. Тобто, керівництво не є остаточним суддею щодо того, чи є зміна в людях корисною і доброю: люди самі повинні судити про це.

Зрозуміло, що «архітектор вибору» повинен діяти з великою відповідальністю і стриманістю, але це не означає, що він обов'язково чинить правильно в усіх спробах щось змінити. Саме таке розуміння архітектора вибору дає змогу уникнути засудів теорії наджів, адже архітекторами є такі самі люди, як і ті, яких «потрібно змінити». Відповідно, постає питання про те, які люди можуть ставати архітекторами вибору та впливати позитивно (або негативно) на наші кроки та дії. В цьому спостерігається певна не розробленість концепції Талера і Санстейна, які не звертають особливу увагу на необхідність розробки певних характеристик, що ними повинна володіти людина, аби її можна було призначити «архітектором вибору». Для них головними поведінковими атрибутами такої людини є проста етичність і контроль.

У багатьох ситуаціях, де використовується або може бути використана теорія наджів, люди, яких «підштовхують», формуватимуть певне ставлення до «архітектора вибору» (людини або відповідного органу). Це ставлення впливає на відкритість людей до співпраці, адже саме «архітектори вибору можуть значно покращити життя інших людей, створивши для них зручне середовище» (Талер & Санстейн, 2017, 20). Ключовим принципом для «архітекторів вибору» є принцип найменшого примусу.

Санстейн і Талер стверджують, що зусилля, що буде застосовувати «архітектор вибору» аби вплинути на поведінку людей, повинні спочатку вичерпати всі способи збереження свободи, перш ніж застосовувати більш «жорсткі варіанти». Цей принцип є особливо важливий і корисний з трьох причин:

1) Він має етичний характер. Ми не повинні обмежувати людське самоврядування, якщо віримо в свободу як фундаментальну людську цінність. Такий принцип бере за основу збереження свободи людини.

2) Він є ефективним. Посилаючись на численні дослідження, автори демонструють, що підштовхування є найдешевшим способом досягнення певних змін, який може привести до генерування значного доходу.

3) Дослідження людської мотивації демонструють, що важкі методи впливу можуть зменшити внутрішню мотивацію людини вести себе бажаними способами або навіть призвести до опозиційного нехтування (Талер & Санстейн, 2017).

Отже, філософія бізнесу та поведінкова економіка є прикладами відкритого трансдисциплінарного проекту, оскільки виростають з прикладного характеру механізмів підштовхування, які суттєво впливають на вибір людини. Сукупний вплив спільно орієнтованих надзів, спрямованих на трансформацію поведінки в певне русло, можуть нахилити сфери дії надзів таким чином, щоб зміни відбувалися природно, а не примусово. Принаймні так виглядали.

Поведінкова економіка нагадує, що тонкі аспекти організаційної системи постійно впливають на нашу поведінку. Працівників постійно підштовхують. Розробка стандартних методів управління людьми, таких як моделі компетентності, розвиток лідерства, системи винагород або управління ефективністю, так чи так керують поведінкою людини. Якщо ваша мета – створити адаптивну організацію, то гарною відправною точкою є розгортання цих практик для людей, викорінення аспектів, які стримують зміни (наприклад, бюрократичні тяганини, непотрібні ієрархії тощо) та імплантація заходів, що підтримують поведінку, яка сприяє змінам. У такому контексті моделювання метадисциплінарного підходу до організаційних механізмів у колективі (наприклад: не офіс, а «клуб за інтересами») має значний не тільки інформаційний потенціал, а й оперативний.

3.2. Критика поведінкової економіки та її недоліки: аргументація лібертаріанського патерналізму

Річард Талер і Кас Санстейн залучують термін «лібертаріанський патерналізм» (Талер & Санстейн, 2017) як назву для фундаментальної філософії, яку вони використовують при розгляді і застосуванні теорії поштовху.

Автори книги «Поштовх» виступають за використання наджив для блага людського суспільства і світу, в якому ми живемо. Вони визнають, що теорія наджив неминуче тягне за собою, певним чином, патерналізм. Але Талер і Санстейн також наголошують на необхідності керуватися методами відкидання будь-яких поштовхів, захищаючи свободи вибору людей. Так, автори додають до патерналізму лібертаріанську складову, аби посилили свій акцент на вільному виборі таким чином: «Лібертаріанський патерналізм є відносно слабким, м'яким і ненав'язливим типом патерналізму, бо вибір не блокується, не приховується і надто не обтяжується» (Талер & Санстейн, 2017, 14). Тобто в очах авторів такий патерналізм не прагне певним чином нав'язливо вплинути на вибір людей: «якщо люди бажають курити цигарки, об'їдатися цукерками, обирати непридатний план охорони здоров'я або не здатні відкласти гроші на пенсію, лібертаріанські патерналісти не примушуватимуть робити їх навпаки, навіть не заважатимуть їм» (Талер & Санстейн, 2017, 13).

Остання теза є важливою з огляду на те, що теорія поштовхів є впливовою і потужною концепцією. Вона не була розроблена для використання в неетичних цілях або для досягнення цілей, що експлуатують людей або завдають шкоди, – позаяк вона була покликана допомогти суспільству, а не збагатити вже могутніх і багатих, саме через те є необхідним запровадження певних механізмів роботи з цією теорією.

Талер і Санстейн поставили собі, здавалося б, неможливе завдання.

Патерналісти стверджують, що іноді є виправданим втручатися в чийсь свободу, якщо це сприятиме суспільному благу або благу однієї людини. Так,

курці, відкладаючи питання про надмірний дим від цигарок, не порушують права інших: вони шкодять лише собі. Тим не менш, патерналіст може вважати виправданим примусове запобігання курінню людей. Лібертаріанці ж будуть стверджувати, що таке втручання є неприйнятним. Силу можна використовувати лиш у відповідь на агресію.

З урахуванням цих непереборних характеристик двох позицій чи не є очевидним, що вони не можуть поєднуватися одна з одною? Створювати лібертаріанський патерналізм не видається більш перспективним, ніж побудувати квадратне коло. Про що свідчать і самі автори: «Обидва слова трохи відразливі, обтяжені стереотипами масової культури та політики, що й робить їх для багатьох малоприємними. Навіть ще гірше: вони наче суперечать одне одному. Тож навіщо поєднувати два знеславлені та суперечливі поняття?» (Талер & Санстейн, 2017, 13). І відповідають: «Ми вважаємо, що при правильному розумінні вони обидва відповідають здоровому глузду і разом становлять значно більший інтерес, ніж окремо. Проблема з цими термінами в тому, що їх узяти на озброєння догматики» (Талер & Санстейн, 2017, 13).

Їх втеча від явного протиріччя проста. Це дійсно не «по-лібертаріанські», кажуть вони, – використовувати силу, щоб змусити кого-небудь діяти для власного блага. Вони не підтримують такої позиції, але залишаються відкритими для підтримки менш вимогливого різноманіття патерналізму. Таким чином, «гумани» можуть бути піддані патерналістським «підштовхуванням», доки ці підштовхування не примушують їх. Відповідно, Талер і Санстейн поєднують лібертаріанську складову, яка базується на розумінні свободи всіх людей, та патерналістську складову, яка «визнає законним намагання архітекторів вибору впливати на поведінку людей таким чином, щоб оздоровити їх, продовжити й поліпшити їхнє життя» (Талер & Санстейн, 2017, 13).

Вони продовжують думку далі. Також виправданим є підштовхнути людей до того, щоб діяти «добре», навіть якщо це не для їх власного блага.

Згідно з чинним американським законодавством, люди можуть вільно направляти свої органи для трансплантації після їх смерті. Якщо, однак, вони не заповнили донорську карту, лікарі, які бажають трансплантації органів, повинні отримати згоду того, хто має юридичну опіку над тілом. Талер і Санстейн припускають, що відбувається підміна понять. Чому б не дозволити трансплантації, якщо хтось не підписав декларацію, що забороняє використовувати його тіло для цієї процедури? Вони вважають, що в рамках теорії наджив ми маємо змогу таким чином отримати більше тіл на донорство.

Таку тезу можуть підтримати і лібертаріанці, позаяк вона не змушує нікого дарувати / віддавати своє тіло після смерті, і патерналістів. У разі, якщо людина є активним противником донорства і не хоче, аби її тіло після смерті використовувалося для рятування життя іншої людини, вона може лише написати заяву і відмовитися від цього. Цей приклад показує, яким чином «працює» лібертаріанський патерналізм. Більшість людей взагалі не думають про своє «життя після смерті», не підписують декларації про пожертву власного тіла на рятунок інших людей лише через лінь, тому такий надж-вихід реально може «спрацювати». А люди ж, які повністю проти такого «використання» власного тіла, вочевидь, точно не полінуються прийти і написати відповідну заяву.

Лібертаріанський патерналізм є філософською течією, яка продовжує тезу про те, що більшість людей є «гомерами», звичайними людьми, які не можуть діяти в усіх випадках раціонально. Саме тому більшість курців вживають величезні дози цукру кожен день, страждають на ожиріння та мають й інші погані звички. Розуміння того, наскільки ці речі можуть зіпсувати життя людям, не рятує їх від постійного зловживання своїми можливостями отримання всього в легкому доступі. Отож, все, що ми маємо, – це нереалістичний погляд на вибір.

Підручники з економіки припускають, що люди діють за своїми перевагами раціонально, на основі повної інформації. Незалежно від того, чи вивчали люди економіку, чи ні, чимало людей, принаймні імпліцитно, є

прихильниками ідеї 'homo economicus', або людини економічної (навіть, якщо вони не знаються на самому концепті) – уявлення про те, що кожен з нас мислить і вибирає незмінно добре для себе і для всіх людей.

Але багато досліджень як економістів, так і психологів, показують, що люди часто роблять помилки. Крім того, вони часто роблять щось проти самих себе: імпульсивне рішення (автоматична система) бореться проти іншого себе, який більше враховує довгострокову перспективу (рефлексивна система). Ми можемо навіть піти далі, і сказати, що раціональні рішення народжуються у більшості випадків через придушення імпульсивності.

Але тут Талер і Санстейн, вважаючи, що стандартна модель людини економічної є недосконалою, самі залишаються її в'язнями. Оскільки для них людина, яка не відповідає критеріям підручника, що стосуються цілковито раціональної людини, насправді не обирає в повному сенсі. Адже те, чого людина насправді хоче, це – реалізації своїх уподобань, що майже ніколи не є достеменно «правильними». З іншої ж сторони, помилкові міркування людини не можуть вважатися частиною її вільного вибору.

Крім того, кінцеві цілі людей часто не є конкретними об'єктами, що їх вони прагнуть отримати: це лише засоби для досягнення інших цілей. Курець не хоче, щоб пачка сигарет була його самоціллю. Навпаки, він хоче певних почуттів, наприклад, приємних відчуттів або полегшення від неприємних спогадів чи переживань, які, як він вважає, сигарети йому забезпечать. В цьому аспекті Талер і Санстейн мають ще одну можливість поставити під сумнів вибір людей: можливо, люди вибрали поганий спосіб досягнення того, чого вони «справді» хочуть.

Аби кристалізувати тезу Талера і Санстейна, наведемо ще один приклад.

Для авторів лише дії, що відповідають жорстким вимогам, вважаються повним вибором. Курці, як показали дослідження, не повністю розуміють та приймають всі ризики куріння. Таким чином, ми не можемо стверджувати, що курці насправді «справді» розуміють і, відповідно, хочуть курити. Позаяк, в більшості випадках, люди просто не є повністю проінформованими. Крім того,

люди часто піддаються так званим «обрамленим» ефектам: вони будуть «вибирати» по-різному, коли стикатимуться з ідентичними варіантами, залежно від того, як будуть представлені варіанти. Вибір у цих обставинах, за Талером і Санстейном, є проблематичним: як можна казати, що люди, які в захваті концептуальних ілюзій, вільно вибирають? (Талер & Санстейн, 2017)

Так, критики лібертаріанського патерналізму називають цю м'яку доктрину «слизьким шляхом униз». Незважаючи на те, що головною «силою» доктрини є якраз не сила, а легкі поступові підштовхування, не маніпуляція та докори, а поради, їм бракує раціональної основи для впровадження надзвичайних: «Скептики скажуть, щойно ми допустимо хоч якусь подобу патерналізму стосовно заощаджень, ідалень або охорони довкілля, як у відповідь негайно отримаємо ще більше втручання. Вони навіть не сумніваються в тому, що тільки-но ми вдамося до інформаційних кампаній, котрі заохотять людей економити енергію, як у відповідь державна пропагандистська машина негайно перейде від виховних заходів до відвертого маніпулювання, а далі – примусу та заборон» (Талер & Санстейн, 2017, 252).

Автори розглядають відповідне заперечення, але вони не повністю розуміють ключовий момент. Вони відповідають, що лібертаріанський патерналізм призведе до більш суворих обмежень, розглядаючи цю скаргу як звичайний аргумент «слизький шлях униз». Чому, запитують вони, потрібно обирати? Їхня пропозиція прагне бути як лібертаріанською, так і патерналістською: навіщо припускати, що патерналістські аспекти повинні витіснити лібертаріанські?

Вважаємо доречним згадати тезу А. Лактіонової: «Можна не знати про примус, а можна ігнорувати (не усвідомлювати) те, що вона (людина) ззовні зобов'язана не знати про свої дії. Такі дії мимовільні. Таким чином, здається, що дієвець може втратити свою волю, силу воліти і діяти, але все одно діяти» (Лактіонова, 2021, 154). Таким чином, людина може навіть не усвідомлювати і не погоджуватися на «штовхання» ззовні, але діяти відповідно до них.

Талер і Санстейн ототожнюють лібертаріанський патерналізм із ковзанкою: «м'які роз'яснювальні заходи держави можуть закінчитися жорсткими штрафами або ув'язненнями. Узяти хоча б історію із цигарками. Деякі країни перейшли від умовлять та попереджувальних написів до відчутно агресивніших інформаційних кампаній, до високих податків... І ось курець вже вкривається холодним потом, передбачаючи наближення того дня, коли та чи інша країна розпочне безжальну війну з курінням» (Талер & Санстейн, 2017, 253). І далі продовжують розгортати думку: «Не можна є увесь час ковзати з гори <...> Краще взагалі не підходити до “ковзанки”» (Талер & Санстейн, 2017, 253). Але реальна проблема полягає не в неминучому прогресі слизького схилу, а в раціональному підґрунті для легких обмежень, надж-кампаній.

Критики зауважують, що ті, хто бажає зберегти свободу, повинні приймати дії людей такими, якими вони є, а не замінювати їх «кращими» або більш «раціональними» діями, заснованими на оцінці того, що люди «справді» хочуть.

Повертаючись до прикладу про трансплантацію, якщо держава каже людям, що їхні органи будуть після смерті цих людей використані для рятування життя інших, якщо люди не напишуть завідома заяву на відмову, вона претендує на те, що необхідно буде висунути умови, за яких люди можуть зберігати контроль над власними органами. Це навряд чи по-лібертаріанські. Натомість держава повинна повністю відійти і дозволити людям розпоряджатися своїми органами, якщо ми хочемо зберегти лібертаріанство. Чому б не покладатися на вільний ринок органів, а не збирати схеми, що обмежують свободу під виглядом її збереження?

Талер і Санстейн могли б відповісти у такий спосіб: хіба це не очевидно, що люди часто діють імпульсивно або нелогічно, тобто, таким чином, що пізніше вони шкодують про свій вибір та свої дії? Чи наведена тут повністю лібертаріанська політика не призведе до великого зайвого нещастя?

Лібертаріанцям не потрібно заперечувати очевидні факти. Люди часто шкодують про свій вибір. Ті, хто знаходить переконливі пояснення поганих

виборів, висунуті Талером і Санстейном, можуть вільно домовлятися з іншими, полегшуючи свої проблеми або видаляючи їх з власного життя. Якщо людина може покращити своє життя і зробити його кращим, чому вона не повинна цього робити? Тривіальний приклад з книги «Поштовх» показує, яким чином ми можемо за допомогою надж-впливу поліпшити своє життя: у разі, якщо ви думаєте, що раптові харчові імпульси не дозволяють вам схуднути та позбавити себе зайвої ваги, ви можете укласти договір з другом, побитися об заклад на ті ж гроші або інші умови, які ви повинні будете виконати у разі вашого програшу. Така мотивація збільшує ваші шанси не піддатися спокусі.

Спокуса є окремою темою обговорень у книзі «Поштовх». Так, на «феномені кеш'ю» автори демонструють, що у більшості випадків під впливом автоматичної системи, людина чинить легковажно, показуючи динамічно непослідовну поведінку. Так, проблему самоконтролю можна висвітлити, якщо уявити, що людина складається з двох напіваавтономних частинок, як їх називають Талер і Санстейн, – далекоглядного Планувальника та короткозорого Виконавця. Спокусі якраз піддається останній, оскільки постійно вражається різноманітними імпульсами, відповідаючи на зовнішні подразники швидко, легко та бездумно.

У вільному суспільстві, де все залежить тільки від вас, держава не може підштовхнути вас до такого роду контракту, як «домовленість із сусідом на гроші, що ви схуднете до наступного понеділка». Відповідно, в більшості випадків людина перебуває під впливом спокус, на які відповідає її автоматична система, «такий собі Гомер Сімпсон, який “живе у кожному”» (Талер & Санстейн, 2017, 55).

Отож, так чи інакше, людина повсякчас оточена певними виборами і може або підштовхнути іншу людину або групу людей до правильного вибору, або уникнути власної залученості взагалі, але така бездіяльність не означає, що ви цим робите комусь «добре».

Проект поведінкової економіки Річарда Талера та Каса Санстейна (Талер & Санстейн, 2017) чимало критикується. Головна критика відбувається, з

одного боку, лібертаріанцями, з іншого – патерналістами, і може бути представлена у такому переліку: а) слизький шлях униз; б) зловмисні надж-агенти та шкідливі поштовхи; в) право на помилку; г) розмежування та принцип гласності.

Спробуємо розглянути перелічені позиції.

У попередньому огляді лібертаріанського патерналізму ми вже мали змогу торкнутися питань про обмежені підстави раціональності цієї філософської доктрини, вийшли на одну із головних критик: слизький шлях униз. Останнє потребує більш розгорнутої відповіді.

Як зазначають Талер і Санстейн у 15 розділі книги «Поштовх», докори щодо слизького шляху є простим відходом від питання про те, чи має сенс їх пропозиція, що орієнтується на покращення життя взагалі.

Зрозуміло, що «архітекторами вибору» є самі люди, що ми не можемо виключати з цієї схеми можливість помилки у будь-який момент, але якщо ми маємо хоча б невелику імовірність покращити наше життя, «більше заощаджувати, краще харчуватися, розумніше інвестувати, обирати кращі страхові плани» (Талер & Санстейн, 2017, 253), чому ми повинні собі у цьому відмовляти? Якщо існують очевидні речі, які (було доведено) можуть справді зробити наше життя кращим і простішим, навіщо нам від цього відмовлятися? Наразі ми живемо у настільки вільному світі, що більшість скаже: «все у твоїх руках, тому дій!» У разі, якщо людина потерпає від невдач і неспроможна взяти все у свої руки, більшість відповідає: «це її проблеми, це її вина, хай сама виплутується!» Але не дарма егоїстичний ген Річарда Докінза потерпає наразі від критики, концепт ‘homo economicus’, який був Міллем і Смітом вибудований на засадах егоїзму, «не працює».

Ми живемо у світі, що просякнутий комунікацією різних рівнів, тому якщо пропозиція Талера і Санстейна реально має сенс (якщо існує принаймні невелика імовірність змін, що приведуть до позитивних наслідків), тоді «працюймо для їхнього успішного втілення і зробімо все можливе, щоб нарешті засипати піском оту осоружну «ковзанку» (Талер & Санстейн, 2017, 253).

Таммі Бойс (Фонду громадського здоров'я Королівського фонду) заявила, що нам потрібно відійти від короткострокових, політично мотивованих ініціатив, таких як ідея «підштовхування людей», що не ґрунтується на жодних доказах і не допомагає людям робити довгострокові зміни в поведінці (Талер & Сантсейн, 2017). Добре, тоді інше питання: а чи повинна ця теорія взагалі «робити» (змушувати) довгострокові зміни у поведінці?

Саме лібертаріанська спрямованість цієї філософської доктрини відмовляється від будь-яких примусів, вона лише надає певний спектр можливих проєктів, покращень життя для людини. Людина, у свою чергу, сама обирає та визначає необхідність цього проєкту в своєму житті. Ніхто не буде по-патерналістському змушувати людину жити так, як того хоче «архітектор вибору». Мало того, що ці проєкти надають можливість простого та легкого виходу з гри в будь-який момент, вони ще залишають всю оцінку проєкту та його результатів на людину, яка брала в ньому участь.

Лібертаріанський патерналізм і теорія наджив відіграють роль помічника для людини, через те від них не потрібно очікувати чогось більшого. Недолік найзавзятіших лібертаріанців у тому, що «вони переймаються свободою і вільним вибором більше, ніж добробутом» (Талер & Санстейн, 2017, 259), у той час як лібертаріанський патерналізм поєднує у собі обидва компоненти: свободу і добробут.

Критики вважають, що з появою лібертаріанського патерналізму хтось ззовні почне «нападати» на їхню свободу вибору, незалежність у прийнятті рішень, але, самі того не розуміючи, вони усе життя постійно перебувають у ситуаціях, де архітектура вибору неминуча, а через те певної форми патерналізму не можна уникнути взагалі (приклад: будь-яка робота, де потрібно постійно підлаштовуватися).

Наступний блок критики можна візуалізувати запитанням: «Хто знає, що найкраще?» Талер і Санстейн описали поштовхи як лібертаріанський патерналізм, що означає, що він допомагає людям приймати кращі рішення, не втручаючись у їхню свободу вибору. Але хто може сказати, що це за таке

«краще рішення», – запитує професор філософії Марк Уайт з Коледжу Стейтен-Айленда, Нью-Йоркського університету (White, 2014). Програма «Save More Tomorrow» підвищує пенсійні заощадження, але це не обов'язково є наймудрішим вибором для кожного працівника. Дехто міг би мати інші фінансові цілі, що конфліктують з пенсійними заощадженнями, наприклад, накопичення грошей на нову дитину або будинок.

Можна зробити висновок, що хоча поштовхи народжуються від добрих намірів і розумних ідей, але, на жаль, цього недостатньо. Так, впливова книга «Поштовх» Талера і Санстейна створює враження, що майже кожен може зробити свій поштовх, кожен може стати «архітектором вибору». Все, що вам потрібно, це базове розуміння того, як зробити життя краще. Але останнє дуже вводить в оману. Поштовхи зазвичай розробляються на припущенні, що кожен має однакові когнітивні упередження. Але це справедливо лише в деяких ситуаціях. З цього випливає те, що можливі зловмисні надж-агенти та шкідливі поштовхи. Питання «Хто знає, що краще?» знову постає, адже не є зрозумілим, кому ми можемо вірити.

Талер і Санстейн пропонують різні RECAP, які розроблені для того, щоб людям було легше розуміти, скільки і які саме послуги вони використовують, а також скільки вони за це сплачують. Але все одно лишається недопрацьованим те, яким чином надж-проекти можуть відкрито і прозоро функціонувати. Тут хочеться зазначити, що така критика є односторонньою, адже якщо ми підемо далі і гіперболізуємо її, то вимушено дійдемо до того, що життя – сповнене страждань і неминучих невдач, тому краще взагалі нічого не робити і нічого не пробувати змінити, оскільки нікому не можна довіряти. Навпаки, потрібно мати голову на плечах і користуватися надж-проектами у тих сферах, які цікавлять людину в першу чергу і яких вона сама потребує (приклад: важко схуднути, задля мотивації користуєтеся сервісом Stickk.com).

Український філософ і хірург М. Амосов у останній прижиттєвій книзі «Енциклопедія Амосова. Алгоритм здоров'я» сформулював декілька позицій, які він назвав «найголовнішими ідеями», і серед них перша це – твердження,

що у більшості хвороб винні не природа, не суспільство, а лише сама людина. «Частіше за все вона хворіє від лінощів і жадібності, але іноді й від нерозумності». І далі: «Для здоров'я є необхідними чотири умови: фізичні навантаження, обмеження у харчуванні, закалювання й уміння відпочивати. І ще п'яте – щасливе життя! На жаль, без перших умов воно здоров'я не забезпечує. Але якщо немає щастя у житті, то де знайти стимули для зусиль, аби напружуватися і голодувати? На жаль!» (Амосов, 2001, 19). Ці міркування тут наведені не для того, аби показати, що ідеї, запропоновані й розроблені Талером і Санстейном хоч і в іншій інтерпретації вже колись побутували в історії (зокрема, в українській ментальній практиці), а для того, аби підкреслити загальнозживаність мотиваційних важелів, що потрібні, аби людина мала принаймні якщо не саму волю, то зовнішню можливість здійснити вольове зусилля, спрямоване на покращення свого життя, тобто модель того надж-проекту, в реалізації якого вона може бути зацікавлена.

У теорії наджів знаходять також етичні проблеми. Філософ Лук Бовенс (Лондонська школа економіки) стверджує, що підштовхування може бути інфантильним, через неявне припущення, що люди не знають, що для них добре. Кому потрібно надавати можливість бути «архітектором вибору»? (Bovens, 2019) Таке питання викликало гучні дебати щодо невдалої спроби міського голови Нью-Йорка Майкла Блумберга заборонити продаж содових солодких газованих напоїв.

Тож, тут виникають обмеження етичного характеру. Теорію підштовхування якоюсь мірою можна прирівняти до маніпулювання волею людей, оскільки держава або бізнес, по суті, змушують людину приймати потрібні їм рішення. Маркетологи давно використовують м'яке підштовхування для того, аби переконати споживачів купувати все більше і більше, не замислюючись про своє здоров'я і фінансовий стан. Це нормальне явище в суспільстві споживання. В умовах великої кількості товарів і послуг, коли прийняти раціональне рішення на основі ретельного аналізу вигод благ досить складно, завданням маркетингу є якраз підштовхнути споживача до

потрібного вибору, не завжди дбаючи про етичну сторону такого вибору. В цьому випадку у держави виникає дилема: надати людині свободу самостійного вибору і м'яко підштовхнути її до потрібного варіанту або ж заборонити товари або послуги, що можуть завдати шкоди. Причому оскільки йдеться про регулювання в масштабах суспільства, контроль за етичною стороною такого підштовхування повинен бути в рази суворіше, ніж в бізнесі. Наприклад, у сфері вищої освіти держава може або закрити якісь освітні установи, пославшись на низьку якість одержуваної в них освіти, або надати споживачеві право самостійно вибирати ЗВО, при цьому демонструючи переваги навчання в кращих державних вузах і через те м'яко підштовхуючи людину до потрібного вибору. Але заборону щось робити (патерналізм) не потрібно плутати із доктриною лібертаріанського патерналізму, яка, скоріше за все, обрала би шлях інформаційної кампанії.

Дію моделі суспільства споживання описали у повчальному романі «Квота, або “Прихильники достатку”» французькі письменники Веркор і Коронель майже в середині ХХ сторіччя (Веркор & Коронель, 1970). Один з персонажів пояснює природу бажання придбати речі через розуміння поняття «потреби». Нагальні потреби – то, без чого не можна прожити, – справді незначні: мати дах над головою, ліжко, хліб. Все, що понад це, – вже не потреби. Це комфорт. Надмірність. Розкіш, розвага, коротше кажучи – наші апетити. Тут потреба – це бажання, що прийняло хронічний характер. А що робитимуть люди, коли придбають у десять, у сто разів більше улюблених їм речей. Відтак, ми будемо винаходити потреби, ось і все! Звісно, за таких умов, що навіть у середині ХХ століття вже були прикладом для сатиричного знуцання і висміювання, людина повинна здійснювати помилки у свої діях і вчинках, реагувати на тодішні речові наджі у штучний спосіб. «На помилках вчаться!» – кажуть люди літнього віку. «Та чи маємо ми право забирати в людини право на помилку?» – питаються критики лібертаріанського патерналізму. Але хто це право в них забирає?

Певно, що не до кінця утворений механізм роботи теорії наджив спричинює багато зайвої критики, яка вирішується повтором одного і того самого твердження: лібертаріанський патерналізм не змушує когось вчиняти тільки конкретним певним способом. Ба більше, ця філософська доктрина має на меті інформувати людей – заради правильного для них самих вибору – надавати можливі проєкти спрощення життя, але не змушувати їм слідувати: «Скептики можуть сказати, що у вільному суспільстві люди мають право на помилку й інколи буває корисно робити помилки, оскільки це гарний спосіб навчання. З першим пунктом ми абсолютно згодні, тому наполягаємо на праві вийти з гри в будь-який момент. Якщо люди справді хочуть вкласти весь свій портфель пенсійних накопичень у високотехнологічні румунські акції, – це їхнє право. Але недосвідченим інвесторам не завадять попереджувальні знаки вздовж шляху» (Талер & Санстейн, 2017, 257). На жаль, люди не є – і не можуть бути – експертами в усіх галузях зовнішніх форм життя, через те є дуже інфантильним покладання лише на себе. Ми не лікуємо самі свої зуби, оскільки не дантисти. Навіть сам дантист не лікує свої зуби, хоча і знається на цій справі. Для кожної людини залишається в силі багато чого неможливого.

Як зазначають автори, принцип гласності Джона Ролза може допомогти вийти з проблеми маніпуляції поштовхами та вибору «архітектора виборів». Санстейн показує роботу цього принципу на такому прикладі: він повів свою доньку на концерт літом у Чикаго, де на той час була аномальна спека. На великих табло час від часу з'являлися написи великими літерами «Пийте більше води!» Не помітити було неможливо. На контрасті Санстейн каже, якби цей напис був не таким великим, займав мало часу на табло, постійно зникав, його б не помітили і результату з нього не було.

Отже, принцип гласності, що виступає за прозорість та відкритість інформації, при екстраполюванні на доктрину лібертаріанського патерналізму, може допомогти уникнути будь-яких маніпуляцій і зловживань наджами: «Нам подобається цей принцип з двох причин. Перша – практичність. Якщо держава приймає політику, яку вона не може захистити публічно, вона матиме великі

труднощі, й, можливо, буде ще гірше, якщо ця політика та її цілі будуть розкриті <...> Друга і важливіша причина – повага. Держава повинна поважати населення, яким вона керує, і якщо вона схвалює політику, яку не може захистити публічно, то не зможе виказати свою повагу» (Талер & Санстейн, 2017, 262). Таким чином, принцип гласності може допомогти, принаймні частково, зменшити можливість маніпуляцій державою або іншими органами людьми та їхнім вибором.

Окрім того, критики зазначають певні обмеження використання теорії поштовху в сфері державного управління.

По-перше, застосування теорії поштовху засноване на передумові про ірраціональну поведінку людини. Однак спостереження за людською поведінкою не можуть дати однозначної відповіді про раціональність або ірраціональності її дій і вчинків, що в рамках класичної економічної теорії оцінюються з позиції максимізації корисності. Наприклад, можна виділяти короткострокову і довгострокову корисність. Якщо людина вважає за краще витратити свої доходи повністю зараз, насолоджуючись усіма можливими благами, вона максимізує свою поточну потребу. В даному випадку неможливо стверджувати однозначно, що ця людина поводить себе ірраціонально. Якщо держава «підштовхує» її до збільшення заощаджень на шкоду поточного споживання, воно позбавляє даної людини можливості задовольнити якісь потреби зараз, тобто знижує її поточну корисність. Іншими словами, виходить, що держава вирішує за людину, як її розпоряджатися заробленими грошима. Таким чином, незважаючи на те, що безліч досліджень доводять ірраціональність поведінки людини в цілому, в одній і тій же ситуації вона може розглядатися з погляду теорії корисності як раціональна або ірраціональна. Це означає, що спроби змінити поведінку окремої людини можуть йти в розріз з її цілями і цінностями.

Описана ситуація так само не бере до уваги головну позицію лібертаріанського патерналізму, оскільки ця доктрина, по-перше, не впливає на людину і нічого за неї не вирішує. Кожна людина обирає сама для себе ті надж-

проекти, в яких вона хоче брати участь, а в яких – ні. Все, що надає лібертаріанський патерналізм людям, це достатня проінформованість щодо того, які наслідки повинна очікувати людина при виборі будь-якого варіанту.

Теорія Талера і Санстейна не стверджує, що люди абсолютно не керуються раціональними чинниками при вільному виборі. На підтвердження цього вони визначають дві когнітивні системи, що ними керується людина упродовж життя. Це автоматична система та рефлексивна система. Вказуючи на трансформацію «екона» в «гумана», Талер і Санстейн виказують лише позицію того, що люди не стовідсотково завжди слідують раціональним шляхом, тому задля того, аби збільшити імовірність раціональних рішень, автори і пропонують теорію наджів.

Будь-яке державне регулювання, якими б методами воно не здійснювалося, спрямовано на все суспільство, а не тільки на зміну поведінки окремої людини. У зв'язку з цим використання м'яких поштовхів доцільно, перш за все, для первинних соціальних благ, тобто благ, до яких, за визначенням Дж. Ролза, відносяться «речі, які кожен раціональний людина хотіла б мати».

Здоров'я є основою добробуту людини і всього суспільства, і досить складно знайти людину, яка свідомо робила би вибір на користь хвороби. Тому державна політика, яка використовує інструменти підштовхування з метою поліпшення здоров'я людини, є цілком виправданою. Інакше кажучи, якщо свобода вибору передбачає варіант, здатний завдати шкоди здоров'ю або життю людини, – доцільно або повністю заборонити такий вибір, або за допомогою підштовхування спрямувати людину на вибір корисного варіанту.

По-друге, теорія підштовхування спрямована на зміну поведінки людини, а не на усунення причин, що викликали таку поведінку. Наприклад, якщо йдеться про здорове харчування, – інструменти підштовхування, використовувані державою, можуть бути спрямовані не на корекцію поведінки людини, тобто на те, щоб підштовхнути її до прийняття оптимального рішення харчуватися правильно, а на причину, що заважає прийняти таке рішення.

Державі доцільно за допомогою теорії поштовхів вплинути на підприємства, які виробляють продукти харчування, здатні нашкодити здоров'ю людини. Наприклад, у багатьох країнах існує обов'язок виробника вказувати на упаковці склад даного продукту. Однак, звичайна людина не завжди здатна швидко розібратися в перерахованих дрібним шрифтом інгредієнтах і зробити висновок про їхню користь чи шкоду. Тому держава може зобов'язати виробників вказувати тільки найважливіші компоненти або такі, що реально можуть відбитися на здоров'ї людини (наприклад, привести до збільшення ваги). В даному випадку держава за допомогою теорії поштовхів допомагає людині прийняти раціональне рішення, і через те коригує її поведінку. Іншими словами, в ряді випадків державі доцільно впливати на комунікативну політику підприємств з тим, аби усунути можливі «підштовхування» до прийняття негативних для здоров'я рішень.

Часто поведінка людини, можливо, ірраціональна з погляду економічної теорії, виявляється під впливом соціальної й економічної сфери тієї місцевості, де мешкає дана людина. Наприклад, високий рівень правопорушень серед молоді в окремих районах міста або в невеликих містах з низьким рівнем розвитку може бути викликаний ефектом наслідування, і відмова від такої, на перший погляд ірраціональної поведінки, може означати ризик бути відкинутим своєю спільнотою.

Про це пишуть у третьому розділі книги «Поштовх» Талер і Санстейн, коли аналізують два основні види соціальних впливів. До першого належить інформація, тобто, якщо багато людей щось роблять або про щось думають, то їхні дії й думки передають інформацію, яка спонукає людину на певні дії та певні думки. Другий вид – це груповий тиск. Коли людина переймається тим, що про неї подумують інші, вона змушена йти услід за оторою. Але проблема тут полягає у тому, що люди багато думають про те, що вони «у всіх на очах». Талер і Санстейн називають це ефектом прожектора: «Люди думають, начебто усі прискіпливо стежать за тим, що вони роблять <...> Мораль така: люди приділяють вам менше уваги, ніж здається. Якщо у вас пляма на сорочці, не

хвилюйтеся, можливо, її не помітять. Але почати через думки про те, наче всі просто не зводять з вас очей, ви й пристосовуєтеся до “очікувань” більшості» (Талер & Санстейн. 2017, 76). Втім, уявіть, що ви самі є «архітекторами вибору», – тоді ефект прожектору буде здаватися вам комфортною зоною, якої люди просто не прагнуть позбавитися. Зрозуміло, що – в ідеалі – м’яке підштовхування людини до прийняття раціональних рішень повинно супроводжуватися цілком конкретними заходами щодо вирішення соціально-економічних проблем даної території, а саме використання теорії підштовхування потребує певної обережності, розуміння причин ірраціональної поведінки, і повинне бути спрямоване, скоріше, на усунення причини, а не на просту корекцію поведінки людини.

Отже, в цьому параграфі показано, що відмітною рисою всіх трансдисциплінарних проєктів є їхня відкритість та відсутність страху перед критикою, їхня критичність і рефлексивність, сприйняті через рекурсивність. Як ми зазначили в п. 1.2, швейцарські автори К. Пол та Г. Хадорн виокремили чотири методологічні принципи трансдисциплінарного дослідження, серед яких є рефлексивність. Циклічний характер, що характеризує трансдисциплінарні дослідження у вигляді повторюваних рекурсивно-рефлексивних і критичних процесів, сприяє вдосконаленню дослідницьких засад таких досліджень. Відповідно, критика поведінкової економіки допомагає цьому проєкту розвиватися, а трансдисциплінарність дослідження – втілювати його здобутки в реальний життєвий простір людей. Але ж є очевидним, що з практичним ускладненням, із надміром гаджетелізації сучасного світу дедалі більше стає наочною і важливою людиномірна, а відтак і людиновимірна, людиновідповідальна модель формування методології ставлення до пізнання світу, що має, на нашу думку, спиратися не так на ускладнені мисленнєві конструкції такого пізнання, як на виявлення дієвого потенціалу метадисциплінарності. Оскільки трансдисциплінарність з її надмірною залученістю у життєсвіт та виправданням диктату емоційного інтелекту над

рацію (ірраціональності людей) спричинює створення нових ризиків для людини через плюралізацію ситуацій невизначеності.

3.3. Концепція обмеженої раціональності та теорія потенційних несподіванок як спроба виходу з моделі ‘homo economicus’

Концепція обмеженої раціональності є однією з ключових сучасних економічних концепцій, мета якої показати як працює «справжня раціональність» людських рішень та відповісти на питання «чому» класична економічна модель ‘homo economicus’ не відображає справжню поведінку людини. Остання передбачає, що люди приймають рішення на основі максимізації своєї користі виключно на раціональних засадах, без впливу психологічних, соціальних чи будь-яких інших факторів. Ця модель доволі абстрактна, не враховує багато аспектів людської поведінки та не витримує критики з боку сучасних економістів. Ми побічно згадували в п. 2.4. цю концепцію, тепер спробуємо детальніше пройтися по критиці двох засновників концепції обмеженої раціональності концепції ‘homo economicus’.

Герберт Саймон, економіст, засновник концепції обмеженої раціональності, вважав, що модель ‘homo economicus’ надто спрощена та не відображає всю складність та різноманітність людської поведінки та прийняття рішень. Його концепція обмеженої раціональності була спрямована на те, щоб більш точно описати реальний спосіб, яким люди приймають рішення в умовах обмеженої інформації та когнітивних здібностей.

Ось декілька недоліків, які виділяє Саймон в класичній економічній моделі:

1. Обмеженість раціональності. Модель ‘homo economicus’ передбачає максимальну раціональність та здатність до оптимального прийняття рішень. Саймон вважав, що в реальності люди мають обмежені когнітивні ресурси та інформацію, що робить їхні рішення менш раціональними та оптимальними;

2. Спрощена модель поведінки. Модель 'homo economicus' передбачає, що люди завжди діють з метою максимізації своєї користі, ігноруючи інші фактори, такі як соціальні мотивації, емоції та інше. Саймон підкреслював, що люди мають різноманітні мотивації, які не завжди враховуються в цій моделі;

3. Нелогічна поведінка. Модель 'homo economicus' передбачає логічне та передбачуване рішення, але в реальності люди можуть допускати ірраціональні рішення під впливом емоцій та інших факторів;

4. Суперечності в прийнятті рішень. Модель 'homo economicus' передбачає, що люди здатні одразу взяти до уваги всі можливі альтернативи та їх наслідки, що рідко відбувається на практиці. Люди часто обмежуються декількома альтернативами і не розглядають всі можливі варіанти;

5. Зміна умов прийняття рішень. У реальних ситуаціях умови прийняття рішень можуть змінюватися, але модель 'homo economicus' передбачає, що умови залишаються сталими. Це призводить до віддаленості моделі від реальності.

Джон Мейнард Кейнс (1883–1946), відомий економіст і засновник кейнсіанської економіки, один із критиків моделі 'homo economicus', продемонстрував необхідність відхилення від класичної економічної теорії та наголосив на ролі дієвців та психологічних факторів в економічних процесах.

Детальне дослідження його праць може ввести спочатку в оману, оскільки Кейнс в різний період свого життя демонстрував, здавалося б, протилежні думки щодо того, чи є людина як суб'єкт раціональною. У «Трактаті про імовірність» (Keynes, 1921) Кейнс стверджує, що економічні суб'єкти повністю раціональні. Люди використовують всю доступну інформацію для формування точних імовірностей про світ і, таким чином, приймають раціональні рішення. Навпаки, у «Загальній теорії зайнятості, відсотка та грошей» (Keynes, 1936) Кейнс описує економічних суб'єктів як принципово ірраціональних. Замість того, щоб використовувати добре обґрунтовані ймовірності, вони покладаються на конвенції, встановлені іншими людьми, щоб приймати рішення, і дуже сприйнятливі до дестабілізуючих

психологічних сил. Економічна людина не є надійним дієвцем, вона схильна бути погано поінформованою, дивакуватою та відверто непостійною.

Складається враження, що Кейнс непослідовний, хоча фактично він прийняв більш цілісний погляд на те, як люди фільтрують інформацію в процесі прийняття рішень. Економічна теорія Кейнса припускають, що економічні суб'єкти реагують на обставини та доступну інформацію, щоб продемонструвати певний діапазон раціональності, відповідно до якого люди можуть бути водночас більш і менш раціональними, ніж це прийнято вважати в економічній теорії.

Серед головних аспектів критики Кейнса теорії 'homo economicus' виділяємо наступні:

1. Неявна природа економічної дії. Кейнс наголошував на тому, що у реальному світі рішення щодо споживання, інвестицій та інших економічних дій здійснюються на основі неявних очікувань, невизначеності та невпевненості. Ці аспекти не враховуються в класичній моделі 'homo economicus', яка передбачає чітку передбачуваність та оптимальність рішень;

Дозволимо собі невеликий відступ. Гарним прикладом ситуацій невизначеності може слугувати сфера бізнесу. Більшість рішень, які ми називаємо «ризиком», де ми сподіваємося на вдачу, гадаючи, чи виправдають себе ті чи інші фінансові вкладення в бізнес – слугують прикладом ситуацій невизначеності, де в людини, що приймає рішення недостатньо наявної інформації з приводу того чи іншого питання. Це може відбуватися з декількох причин: 1) відсутність взагалі конкретної інформації (наприклад, спроба вгадати, яке число наступним випадє в лотереї – ситуація невизначеної випадковості), 2) неспроможність людини дістати всю необхідну інформацію. Однак розуміння того, що рішення окремих людей раціональні лише в межах доступної їм інформації, не може бути виправданням недалекоглядних рішень. Це лише демонструє, чому людина вчиняє обмежено раціонально.

2. Роль психологічних факторів. Кейнс вважав, що економічні рішення сильно підпорядковуються психологічним факторам, таким як настрої. Це може

привести до нестабільності та коливань в економічних процесах, що не враховується в моделі 'homo economicus';

3. Сприйняття ризику та невизначеності. Кейнс вказував на те, що люди можуть бути консервативними та уникати ризику в умовах невизначеності. Це може привести до низького рівня інвестування та ефективного попиту, що не відображається в моделі 'homo economicus'.

Останнє є сферою наших зацікавлень, оскільки ми хочемо продемонструвати те, як можна феномени «ризик» та «невизначеності» за допомогою трансдисциплінарного підходу трансформувати у дещо радше позитивне, а не негативне.

Що пропонує концепція обмеженої раціональності? Так, люди, вочевидь, не діють максимально раціонально, вони враховують свої обмежені когнітивні здібності, обмежену інформацію та психологічні фактори. Відповідно, наявність обмеженої інформації призводить до того, що люди використовують доступні дані та спрощені моделі для прийняття рішень. Вони використовують, в силу своїх обмежених когнітивних здібностей, спрощені стратегії. Окрім того, ми не можемо уникати психологічних факторів, такі як емоції, стереотипи, соціальний контекст тощо. Люди, як ми вже визначили, завжди адаптуються і через адаптацію пізнають навколишній світ. Відповідно, замість того, щоб завжди шукати найкращий варіант, люди часто шукають прийнятний, «достатньо хороший» варіант, який задовольняє їхні потреби без надмірних зусиль. Людина як істота соціальна, може мати окрім матеріальної користі в якості кінцевої мети, ще і соціальну, політичну, психологічну, етичну користь тощо. І ми не маємо забувати про важливість позитивних та негативних зворотних зв'язків у прийнятті рішень. Рішення можуть призводити до зміни умов, які впливають на наступні рішення.

Прикладами таких рішень обмеженої раціональності є:

1. Фінансові рішення та покупки. Люди часто відхиляються від раціональності в класичному економічному розумінні, коли приймають фінансові рішення. Вони можуть інвестувати на основі популярних трендів,

емоційних реакцій чи звичок, замість того, щоб докладно аналізувати ризики та можливості. Окрім того, при виборі товарів і послуг, люди можуть враховувати підсвідомі мотиви, бренди, соціальний статус та інші суб'єктивні аспекти, які не завжди відповідають раціональному рішення;

2. Здоров'я. Вибір дієти, фізичної активності та інших здорових звичок може бути ускладнений психологічними факторами, які впливають на рішення;

3. Кар'єра та освіта. При виборі кар'єрного шляху, люди можуть враховувати не тільки фінансову вигідність, але й особисті схильності, соціальний статус, рівень комфорту та інші аспекти, які не завжди піддаються об'єктивному аналізу. При виборі навчальної програми, університету чи спеціальності, люди можуть враховувати не тільки майбутні можливості, але й особисті інтереси та схильності;

4. Споживання медіа та медіа-пропаганди. Люди можуть відбирати новини та інформацію, яка відповідає їхнім вже існуючим переконанням, ігноруючи об'єктивні дані. Яскравим унаочненням є сьогоденні реалії, в яких ми живемо;

5. Взаємодія з технологією. Вибір програм, аплікацій, продуктів та послуг може базуватися на зручності, популярності та інших факторах, незважаючи на те, що інші можливі варіанти можуть бути більш вигідними.

Ці приклади демонструють, як концепція обмеженої раціональності допомагає пояснити поведінку людей в реальному житті, де прийняття рішень відбувається за участю обмежених когнітивних ресурсів, психологічних факторів та інших впливів.

Як і всі концепції та проєкти, концепцію обмеженої раціональності також є за що покритикувати. Навіть на перший погляд ознайомившись з нею, ми одразу хочемо спитати, що робити із суб'єктивністю оцінки обмеженості раціональності людей? Є ситуації, в якій обмеженість є очевидною, але також є випадки, коли рішення не є очевидно прийнятим з певною обмеженістю. Так, як в поведінковій економіці не зовсім зрозуміло, хто має бути архітектором вибору, який буде надавати людям механізми жити краще і щасливіше, так і в

концепції обмеженої раціональності не є очевидним, хто буде людиною чи колом людей, які будуть надавати свою оцінку прийнятим людьми рішенням. Останнє свідчить про те, що в цій концепції відсутнє загальне теоретичне підґрунтя, яке б надавало конкретні механізми оцінки рішень, нівелювання необізнаності та невизначеності в ситуаціях, де вони не обов'язкові. Також, всі люди мають неоднорідну поведінку, неоднакову обізнаність в тих чи інших сферах. У підсумку, люди можуть виявляти обмежену раціональність у різних ситуаціях та контекстах, а їхня поведінка може бути непередбачуваною та різноманітною.

Ознайомившись із працями засновників концепції обмеженої раціональності, для нас також є недоопрацьованим питання того, які конкретно обмеження можуть впливати на прийняття рішень, оскільки не існує своєрідного універсального стандарту обмежень. Різні дослідники по-різному аналізують обмеженість раціональності у прийнятті рішень і надають перелік різних чинників, що впливають на це. Так, ми з очевидністю виокремлюємо та простежуємо тотожні елементи, однак одного уніфікованого переліку немає.

Незважаючи на це, теорія обмеженої раціональності як відкритий міждисциплінарний проєкт (із трансдисциплінарним ухилом) може бути закладений в основу трансдисциплінарного проєкту сценарного планування та теорії потенційних несподіванок. Особливо, коли ми говоримо про обмежену раціональність у прийнятті рішень людьми тоді, коли вони знаходяться у стані невизначеності або ризику, і як люди можуть використати ці стани заради власного ж блага.

Теорії сценарного планування та потенційних несподіванок широко використовуються бізнесом та урядом країн, вони мають суто прикладний характер, позаяк наявна обмеженість теоретичної бази. Чермак (Chermack) у своїй роботі зазначає: «стан розвитку теорії в галузі сценарного планування є жалюгідним» (Chermack, 2002, 25). Ми бачимо можливість перетину концепції обмеженої раціональності та теорії потенційних несподіванок, що буде показом

того, як трансдисциплінарні та міждисциплінарні дослідження перетинаються та збагачують один одного.

Вже згаданий раніше С. Боумен також тяжіє до думки про «відсутність базового теоретичного обґрунтування» для теорій сценарного планування та потенційних несподіванок: ««Відсутність теоретичного обґрунтування призвело до того, що підходи, засновані на сценаріях, дрейфують між безліччю каркасів» (Bowman, 2015, 79).

Наша гіпотеза – концепція обмеженої раціональності та антихрупкість Талеба з певними допрацюваннями може лягти в основу теоретичного обґрунтування цих двох зазначених прикладних теорій. Концепція обмеженої раціональності може надати базу для розуміння поведінки людини в ситуаціях невизначеності, тоді як концепція антикрихкості Талеба може доповнити вже існуючі в цій теорії механізми потенційного реагування на ризики та невизначеності.

Центральним для теорії потенційних несподіванок (те, як її бачив Шекл у другій половині ХХ ст.) є її відмова від імовірності як способу розгляду майбутнього, оскільки, як зазначав Шекл, «важливі рішення» не піддаються аналізу за допомогою імовірнісних методів, на відміну від «послідовних експериментів», які піддаються імовірнісному аналізу. Важливі рішення складають основу сфери фундаментальної невизначеності, тоді як послідовні експерименти – сфери ризику, до якої застосовуються методи прогнозування, які є більш традиційними.

Цікаво засвідчити, що до початку 1970-х Дж. Шекл був чи не єдиним критиком імовірнісного підходу, оскільки Дж. Шекл визначав домінуючим у прийнятті будь-яких рішень саме розумової діяльності людини, яка ці рішення приймає, адже, на його думку, «кожна людина уявляє майбутнє для себе, і цей процес уяви є важливою частиною процесу прийняття рішень» (Shackle, 1972, 3). Його теорія потенційних несподіванок, на противагу імовірнісної теорії Севіджа, дала поштовх створенню концепцій, які спрямували свою увагу на обмежену раціональність людей. Усвідомлення того, що особам, які приймають

економічні рішення, не вистачає знань, необхідних для імовірнісного аналізу, призвело до розуміння того, що будувати раціональні очікування на основі таких даних є просто неможливим.

Уявімо ідеалізований стан, де імовірнісний аналіз повністю визнаний як правильний для більшості економічних рішень. В такому випадку, більшість сучасних економік, ймовірно, не існували б. Це був би світ, де можна було б передбачати раціональні очікування, відповідно, ідея підприємництва втратила б своє значення. Підприємництво в такому світі могло б виглядати імовірнісно ірраціональним, оскільки вибір економічних рішень був би залежний від мільйонів інших випадкових осіб і їхніх суб'єктивних потреб і вподобань. Аналіз імовірності в такій ситуації виглядав би так, начебто підприємництво не має сенсу, і економічні статистики, мабуть, відмовилися б від участі у цьому процесі через надзвичайно малий шанс на успіх. Це призвело б до того, що в світі, де люди оцінювали імовірність перед власними економічними рішеннями, більшість індивідів утримувалася від підприємницької діяльності, оскільки це було б дуже ризикованою спробою, де результат залежить від суб'єктивних вподобань якихось осіб. Таким чином, в цьому ідеальному світі підприємці дійсно виглядали б ірраціональними в контексті імовірнісного оцінювання економічних рішень.

Теорія потенційних несподіванок Дж. Шекла розуміє вади імовірнісного аналізу, тому замість того, щоб аналізувати всі можливі результати при прийнятті того чи іншого рішення, Дж. Шекл пропонує аналізувати лише декілька можливих результатів при прийнятті економічних рішень. Сама ж ситуація невизначеності в момент вибору розглядається через призму уяви, яка грає для Шекла важливу роль, оскільки саме уява, при відсутності повноти інформації в момент вибору, дозволяє підприємцям долати прірву незнання за рахунок уявного моделювання та прогнозування майбутніх результатів їх рішень. Себто, розглядаються тільки ті результати, які люди можуть або уявити, або вважають можливими.

Ми можемо ствердити унікальність теорії потенційних несподіванок Дж. Шекла через те, що він зміщує ракурс обробки людиною вибору, сама ж теорія постає не теорією імовірності та знання, а теорією уяви та можливості.

Що стосується ситуацій невизначеності, то для боротьби з нею та з, очевидною, обмеженою раціональністю індивіда у прийнятті рішень, дослідники Дж. Дербішир та Г. Урайт (Derbyshire & Wright, 2014) запропонували новий підхід сценарного планування, який пов'язує теорію потенційних несподіванок Дж. Шекла з теорією антикрихкості Н. Талеба. Ця нова теорія пропонує концентруватися не на тому, що люди обмежено раціональні, а отже, приймають невірні рішення, а зосередитися на потенційних результатах, які люди можуть отримати без розгляду причини цих результатів. Адже, як зазначає Талеб: «Деякі речі виграють від потрясінь; вони процвітають і розвиваються під впливом нестабільності, випадковості, безладу та стресових факторів і люблять пригоди, ризик і невизначеність. Проте, незважаючи на всюдишність цього явища, немає слова, яке б означало повну протилежність крихкому. Назвемо це антикрихким. Антикрихкість виходить за межі пружності та міцності. Еластичність протистоїть ударам і залишається незмінною; захист від крихкості стає кращим» (Талеб, 2018, 72).

Відповідно, ми маємо зробити людське суспільство антикрихким, щоб воно могло отримати вигоду від подій «чорного лебедя». Ці події, які є непередбачуваними та можуть мати тяжкі наслідки, традиційно управляються шляхом придушення випадковості, хаосу та нестабільності. Хоча події «чорного лебедя» неможливо передбачити, Талеб стверджує, що кращою стратегією є прийняти їх неминучість і скористатися безладом, що виникає. Ця думка тотожна тезам концепції обмеженої раціональності та сценарного планування. Замість того, щоб намагатися змінити людину, давайте змінимо фокус уваги людини на ситуацію ризику / невизначеності. Що, якщо виявиться, що від ситуацій невизначеності можна отримати більше, ніж втратити?

Ми приходимо до тези, що будь-яка спроба протидіяти природній невизначеності, ризику чи людській природі веде до непередбачуваних

наслідків. Міф про раціональну людину, який існував в економічному мисленні тривалий час, гальмував економічні процеси, оскільки суб'єкт економічної дії сприймався під неправильним кутом, його аналізували як суто раціонального суб'єкта, тоді як він вчиняв ірраціональна, відповідно, ті норми, які вибудовувалися в економічних теоріях писалися під дієвця, якого просто не існує. Те саме бачимо і у ситуаціях невизначеності.

Один із найкращих прикладів крихкості в дії, коли люди намагаються запобігти ситуаціям невизначеності, можна побачити в боротьбі з пожежами, де систематичне запобігання лісовим пожежам задля їх передбачення, робить неминучий спалах пожежі набагато більш катастрофічним.

Іншим прикладом є імунна система людського організму, яка потребує регулярного контакту з хвороботворними мікроорганізмами, щоб мати можливість захистити організм під час серйозної інфекції.

Таку саму ситуацію ми бачимо і в науці. Як вже зазначав румунський фізик Б. Ніколеску, наші спроби все пояснити, жорстко окреслити, привели до утворення купи малих кластерів знань, які важко поєднати між собою. У підсумку, це не надало людям більш точне знання про світ, а навпаки, віддалило їх від нього, надавши купу розрізнених локальних дисциплінарних утворень.

Отже, у підсумку вважаємо, що сумарні зусилля всіх перелічених концепцій поведінкової економіки, обмеженої раціональності, сценарного планування та теорії потенційних несподіванок, антикрихкості разом, при залученні трансдисциплінарного підходу, можуть надати фундаментальне розуміння дій та поведінки людини, а отже, механізми їх видозмінення для покращення якості життя людей. Вважаємо імовірним, що досягнення цього може відбутися за допомогою моделювання метадисциплінарних підходів (як єдності критичного та адаптивного, раціонального та ірраціонального) до пізнання світу як сучасної адаптивної практики. Адже вбачаємо ризики застосування виключно трансдисциплінарного підходу через його тяжіння до

виправдання ірраціональної природи людини, а, отже, створення ситуацій невизначеності.

3.4. Методологія трансдисциплінарності в контексті темної екології

Міждисциплінарні проекти натуралістичної епістемології розширили динамічні межі розуміння пізнання через біологічну адаптацію, вийшли через когнітивну біологію, яка досліджує вимір еволюції і цілісного розгляду свідомості, мозку, тіла і поведінки, до поведінкової економіки, яка піддала критиці образ людини як істоти раціональної і продемонструвала шляхи до покращення життя людей як істот соціальних, тоді як ще одним аспектом взаємовідносин людини зі світом є дихотомія «людина-навколишнє середовище». І поведінкова економіка, і темна екологія постають вже трансдисциплінарними проектами, оскільки мова тут ідеться не тільки про концептуально-теоретичну площину, а й про практично-прикладну, окрім того, зміщуються центральні акценти, а саме, місце людини та роль, яка їй відводиться.

Тімоті Мортон, автор робіт «Темна екологія», «Екологія без природи», є основним членом філософського руху об'єктно-орієнтованої онтології (ООО), заснованого Грехамом Харманом 1999 року, який пропонує анти-антропоцентричне переосмислення наших відносин зі світом та об'єктами (та гіпероб'єктами) у ньому. Представники ООО пропонують «плоску онтологію» ('flat ontology'), в якій усі речі існують однаково в певній єдності, незалежно від того, чи сприймаються вони людьми. Рух ООО та пов'язані з ним розробки, такі як спекулятивний реалізм і новий матеріалізм, підпадають під загальний термін постгуманізм, який у більш загальному сенсі відноситься до сучасного критичного відходу від гуманізму Просвітництва. Така децентрація людини передбачає відмову від знайомих картезіанських дуалізмів, таких як я / інший, людина / тварина, розум / тіло, об'єкт / суб'єкт на користь таких проблем, як

матеріальність, афективність, технології тощо. Мортон можна об'єднати з низкою інших філософів, таких як Донна Харавей (Donna Haraway), Джейн Беннет (Jane Bennett), Карен Барад (Karen Barad) і Ребека Шелдон (Rebekah Sheldon), які кожний по-різному стверджують, що критичний дискурс повинен відмовитися від звичного антропоморфізму і врахувати нелюдські елементи світу.

Т. Мортон, сформований на літературному романтизмі, науково популярною мовою деконструє екологічну кризу, що випливає з антропоцену, і вводить нові філософські поняття, такі як «темна екологія», «гіпероб'єкти», останні постають об'єктами масово розподіленими в часі та просторі, позаяк їх неможливо схопити безпосередньо, такі як біосфера та глобальне потепління.

Домінуючий напрямок екологічного мислення в західній культурі можна простежити до епохи романтизму, чії письменники та художники одними з перших визначили природу як простір притулку, духовного порятунку та внутрішньої цінності. Саме в романтиків розвинувся інтерес до концепції піднесеного, яка залишається важливою і сьогодні. Парадигматичний піднесений досвід – відчуття власної смертності та нікчемності перед обличчям величезної та могутньої сили – наявний в природному просторі: стоячи на вершині гори чи перед океаном і відчуваючи його неосяжність, людину охоплює складна суміш благоговіння та жаху. Як сучасний образ сили природи, глобальне потепління містить елементи романтичного піднесеного, такі як терор, масштабність і безвісність. Розуміючи всю складність такої романтизації, Т. Мортон пропонує темну екологію та інструменти, щоб протистояти наявній ідеалізації, окрім того, він виступає проти фрагментації речей у світі, кажучи, що всі речі існують у певній єдності.

На це натякає і П. Гальвані у праці «Трансдисциплінарність та екологізація університетської освіти: критична практика із парадигми складності». Автор розуміє складність світу, неспроможність редукувати кожний його аспект до локальних кластерів і вводить термін «міждисциплінарна епістемологія складності» (Galvani, 2008, 123). Ми ж,

радше, казали б про трансдисциплінарну епістемологію складності, оскільки Гальвані говорить про осягнення знання в його єдності зі світом та з навколишнім середовищем. Говориться не про обмін методами між науками, не про спрощення та зведення знання до одного рівня реальності, а про дослідження багатовимірності цього світу у його незліченних рівнях реальності, поєднуючи всі наявні дисципліни в одну єдину картину, увага, не обираючи при цьому одну домінуючу дисципліну, що береться за взірць (в дусі механістичної картини світу).

Доказовість необхідності застосування саме такого трансдисциплінарного підходу демонструється результатами експериментів, які були проведені в Центрі досліджень університету Аркоса, що знаходиться в Пуерто-Волларта (Мексика). Було доведено неспроможність студентів аналізувати сучасні наукові проблеми та запити без несвідомого використання трансдисциплінарного підходу.

Повертаючись до «темної екології» Мортонна, як однієї із форм застосування трансдисциплінарного підходу, вважаємо важливим підкреслити свого роду унікальність створеного концепту. Адже на відміну від традиційних форм екокритицизму кінця ХХ століття, поняття Мортонна про «темну екологію» – це закид у ідеалізоване уявлення про людину та навколишнє середовище. В дусі Талера та Санстейна, Т. Мортон викривляє романтизований образ людини, вказуючи не тільки на те, як ця ідеалізація спотворює людину зсередини, але і на те, як це впливає на зовнішній світ. Останнє особливо яскраво демонструється першими рядками його робіт навіть у формі звернення до людства: він не каже «воно», «якесь там» людство, що призвело до екологічних катастроф, він каже «ми», «ми» як частина цього людства, маленькі істоти, що «колись», «тут-і-зараз» і десь «там» впливають на світ, у якому вони живуть. Заповнюючи прогалини між асиметрією, причинністю, співіснуванням і тимчасовістю, темна екологія Мортонна висвітлює травму, притаманну нашій епосі, в ідеалі для того, щоб пробудити свідомість і сприяти переоцінці ролі і впливу людства на планету.

Тімоті Мортон аналізує взаємовідносини людини з оточуючим світом у двох напрямках, йдучи від людини до світу і від світу до людини. В одному зі своїх інтерв'ю на питання, як саме Мортон розуміє людину, він відповість: «Дві речі водночас є правдивими: ніщо про мене, зокрема, не матиме статистичного чи іншого значення в такому (уточнення – грандіозному) масштабі. З іншого боку, кожна дрібниця, яку я зроблю, буде неймовірно важливою і, можливо, навіть вплине на щось через десять тисяч років» (Morton, 2016). Людина, за Мортонем, є суцільним парадоксом, оскільки конкретна людина є абсолютно незначливою, водночас будучи значливою. Нам пасує таке розуміння людини, яке продовжує думку поведінкових економістів. Є різниця між тим, як ми звикли бачити себе, і тим, якими ми є насправді, оскільки впливаємо на цей світ, змінюємо його. Ці зміни світу не завжди були усвідомленими і радше виявлялися якраз неусвідомленими. Мортон продовжує тенденцію Талера та Санстейна в розумінні людини як суто нераціональної істоти, яка не завжди розуміє, що чинить. Ми не свідомо створювали архітектуру довкола нас, природну та штучну, створюючи її ми не говорили: «це буде виглядати дуже добре через двісті тисяч років». Ми просто зробили це колись і просто так сталося.

Через таке спрощене розуміння людських вчинків, відмовляючись від концепту 'homo economicus', ми виступаємо проти антропоцентричних відносин зі світом, оскільки хоча наші стосунки зі світом і є антропоморфними, вони не про те, щоб возвеличувати людину як вид над іншими видами. Ці стосунки необхідні нам для того, щоб налагодити наше співіснування зі світом та природою, стати «корисними» для нас самих і якщо ми вже були закинуті у цей світ з якоюсь метою, було б непогано зробити наше життя на цій планеті кращим. Це просте розуміння людської сутності спрощує і явища, причиною яких стала людина. Насправді люди випадково почали глобальне потепління і, як наслідок, масове вимирання є шостим масовим вимиранням планети. Це не справжня антропоцентрична концепція, це концепція, яка фактично відвертає нас від думки, що людина є центром усього.

Ми впливаємо на світ, коли світ впливає на нас, при цьому у своїй сутності ми залишаємося незмінні. Світ, що втілюється для Мортон у природу, не є просто ідеєю. Аналізуючи природу, Мортон стверджує, що «природа – це не просто термін – це те, що сталося зі створеним людиною космосом, відмежовуючи людські системи від систем Землі» (Morton, 2016). Саме ідея природи привела до антропоцену, який однак не має руйнівної сили і не прагне її зруйнувати, оскільки антропоцен – це і є природа в її токсичній кошмарній формі. Мортон скаже: «Природа – це латентна форма антропоцену, яка очікує моменту аби стати катастрофою» (Morton, 2016). Це щось, що начебто закріплено у будові світу, а також у філософському, психічному та соціальному просторі.

Однак розуміючи неспроможність людини вчиняти раціонально, беручи до уваги романтизацію людства, Мортон все одно вірить у те, що ми зможемо продумати, як вибратися з цього гнітючого кола і ввійти в дивну петлю екологічної свідомості, що дозволить нам звільнитися від логіки, яка породила цей руйнівний для планети спосіб життя.

Мортон не просто демонструє складність відношень «людина-світ», він вказує на хибність опозиції, яка вкорінилася між природою і людьми, суб'єктно-об'єктне відношення. Виявляється, що деякі «працюючі» поняття такі як «штучне», «природне», «синтез» тощо, тривалий час спрощувалися та спотворювалися людством. Слово «синтетичний», яке ми постійно використовуємо для позначення штучності, було винайдене Бобом Мугом, буквально взяте з давньогрецького слова *σύνθεσις*, що означає композитне поєднання речей і процесів для створення нових речей і процесів, далеких від конотацій штучності, якими його окутують. Ми повинні відійти від такого розуміння штучності: «Неправильно говорити, що люди різні, тому що вони створюють середовище, а нелюди цього не роблять. Також неправда говорити, що люди штучні, а бактерії природні» (Morton, 2016).

Ця установка дозволяє Мортону висунути свою ідею екологічної свідомості як «темно-депресивної», коли він пише, що ми живемо з

«глобальним потеплінням та його іронічним побічним продуктом – усвідомленням глобального потепління» (Morton, 2018, 4). Це усвідомлення є першим кроком до того концепту, що Мортон називає «мисленням про величину Землі». «Екологічна обізнаність дивна: вона має викривлену, петельну форму» (Morton, 2018, 6), – оголошує він на перших сторінках «Темної екології», хоча це провокаційне твердження миттєво розбавляється абзацом, який продовжує стверджувати, що «всі речі мають петельну форму». Він повертається до циклу як до одного з основних термінів книги (єдиною повторюваною ілюстрацією книги є уроборос, змія, що пожирає свій хвіст, яка швидко стає тотемною твариною для нашого століття), хоча цикл, здається, має багато значущих завдань, як історична, концептуальна та онтологічна форми.

Уточнимо, що екологічна свідомість означає усвідомлення того, що істоти певним чином взаємопов'язані, але потім ми повинні з'ясувати, що насправді означає цей взаємозв'язок. Мортон використовує інакше словосполучення для того, що він називає екологічною свідомістю, – це «симбіотична реальність». Що мається на увазі? Що екологічні відносини найкраще описувати в термінах симбіозу, а симбіоз – це дуже цікава річ, тому що це завжди свого роду крихкі, випадкові, непрості відносини, в яких неможливо визначити, яка сутність є головною. Симбіоз може зазнати невдачі різними способами: якщо в моєму шлунку занадто багато шлункових бактерій, у мене можуть виникнути проблеми. Якщо буде занадто мало, у мене можуть виникнути проблеми. Це і є те, що ми називаємо динамічною системою. І симбіоз простягається аж до моїх клітин, у мене є мітохондрії, які містять власну ДНК, тому що вони, в основному, симбіоти, це в основному бактерії, які еволюціонували, щоб жити всередині форм життя, що дихають киснем. Колись вони створили власну екологічну катастрофу, яка називається «поява кисня», приблизно 3 мільярди років тому. І якби ми збиралися перейменувати цей момент, ми могли б вирішити назвати його бактеріоценом, тому що це дуже схоже на те, що сталося з антропоценом: ненавмисні наслідки дихання бактерій призвели до отруєння бактеріями їхнього середовища. І тому вони були

змушені розвиватися, і відтоді аеробні істоти можуть дихати. Що цікаво в цьому явищі, так це те, що, певним чином, зараз відбувається бактеріоцен. Цей процес не має свого кінця, оскільки неправильним буде розглядати його у лінійній площині. Катастрофа, що почалась лише для бактерій, стала і нашою, оскільки ми, знаходячись всередині неї, розвинули феномен антропоцену. Отже, люди не єдині, хто, кажучи звичними для нас словами, «синтезував» деякі речі, створюючи певні взаємозв'язки між, у даному випадку, хімічними речовинами. Бактерії також робили це, тому некоректно говорити, що люди інакші, тому що вони створюють середовище, а нелюди цього не роблять. Також неправильно говорити, що люди створюють штучне і по своїй сутності є штучними, тоді як бактерії природні. В іронічному дусі виявляється, що і ми, і бактерії продукують дещо штучне. Але коли все штучно, неможливо підтримувати цю відмінність між природою і штучністю, тому ви повинні щось робити з цим поняттям штучності.

Звідси випливає, що екологічна свідомість тісно пов'язана з іронією. Є різні види іронії. Один тип іронії передбачає досягнення свого роду швидкої втечі від явищ, які ви вважаєте іронічними. Інший тип іронії – це усвідомлення того, що ви потрапили в ці явища якимось нерозривним способом. І це та іронія, про яку ми будемо говорити. Отже, іронія екологічної свідомості спрямована вниз, а не вгору. Нам подобається думати в наш антропоцентричний спосіб, що іронія означає, що ви щось перевершили, але насправді це означає, що ви зрозуміли, що ви застрягли в чомусь, і у вас є таке дивовижне усвідомлення цього, і очевидна неспроможність щось зробити з цим відчуттям застрягання.

Типом іронії, яка характеризує екологічну свідомість Тімоті Мортон та гумана Річарда Талера та Каса Санстейна, є те, що літературна критика називає романтичною іронією. Це не має нічого спільного з романтичним коханням, а скоріше має відношення до романтичної поезії. У цій іронії оповідач вірша з'ясовує, що вона або він є персонажем вірша. Або персонаж вірша з'ясовує, що він чи вона є оповідачем вірша. Чудовим прикладом цього може бути феномен

фільму нуар, де, наприклад, детектив з'ясовує, що вона чи він є одним із злочинців. Найкращим прикладом для Тімоті Мортон, є фільм Рідлі Скотта «Той, хто біжить по лезу», де детектив Декард зрозумів, що він один із реплікантів, яких він намагається переслідувати та вбити. Ми можемо додати фільми зі схожим сюжетом, такі як «Світ забуття» Джозефа Косинського (2013) та «Матриця: Воскресіння» сестер Вачовські (2021).

Екологічна свідомість постає викривленою через непередбачувані наслідки. Як ніби ми прокинулися одного дня – «ми» означає приблизно білий західний патріархат, і коли ми кажемо західний, ми маємо на увазі прихильність до уявлень, розроблених у сучасності, зокрема в Європі та США – ,усвідомивши, що ми тримаємо знаряддя вбивства, і що ми, мабуть, вчинили якесь вбивство, але ми не зовсім усвідомлюємо, як це сталося, оскільки ми нічого не пам'ятаємо. Таким чином, це трохи схоже на нуар, тому що це пов'язано з тим, що ми потрапили у петлю, і, зокрема, історично, петля пов'язана з бажанням деяких людей вийти за межі своїх матеріальних умов. Це прагнення, яке ми називаємо неолітом, в кінцевому підсумку призвело до набагато інтенсивнішого занурення, буквально, у ті матеріальні умови, які ми називаємо антропоценом.

Отже, іронія постає у самому існуванні людини. Як каже Мортон: «У намаганні уникнути глобального потепління, люди створили ще гірше глобальне потепління» (Morton, 2016). І це сталося, стає і буде ставати через спотворене і спрощене розуміння світу і людини, як частини його. З чого випливає іронічність самого існування? На початку цього дослідження ми присвятили чималу частину його на аналіз еволюційної епістемології та когнітивної біології, які займаються вивченням еволюції людини через адаптацію до навколишнього середовища. І усередині цього стоїть аналіз форм життя та їх недоліків. Будь-яка жива істота може містити якийсь x-фактор, який не збігається з тим, що вона як представник виду повинна мати, і ось це є прикладом того як працює еволюція. Мортон, як об'єктно-орієнтований онтолог, вірить, що живі істоти є саме такими, якими вони є, але ніколи не

такими, якими вони з'являються. Живі істоти – це щось на кшталт живих, ходячих протиріч, де зовнішній їх вигляд якимось нерозривно приклеєний до того, якими вони є, але, тим не менш, вони є інакшими і відрізняються від інших таких «начебто» самих істот. І тому є такий іронічний розрив між живою істотою та зовнішнім виглядом цієї істоти.

Розуміння людини через спрощене усвідомлення її можливостей та властивостей не означає, що у світі не існує речей чи істот, які можуть поставати складними структурами. У своїй концепції «гіпероб'єктів» (яка розроблена в його книзі 2013 року під такою самою назвою) описує, наскільки великі сутності, такі як глобальне потепління, занадто великі для нас, щоб їх зрозуміти; Мортон продовжує говорити про складність безмежності: «Ми стоїмо перед завданням мислити в незнайомих, навіть жахливо гігантських масштабах часу та простору» (Morton, 2014). Як пояснення бездіяльності людини перед обличчям зміни клімату, концепція Мортон про величезні простори є переконливою, оскільки вона привертає увагу до складних екологічних катастроф (наприклад, забруднення океанів пластиком). Аналізуючи складні речі та феномени, ми не зменшуємо важливість маленьких речей, оскільки вони також впливають на нас і цей світ. Все, що може змінити цей світ на краще заслуговує на нашу увагу, проте гіпероб'єкти Мортон потребують більше часу до їх усвідомлення та інакші механізми взаємодії з ними, оскільки це речі, які є настільки великими як у часі, так і в просторі, що ми не можемо доторкнутися до них чи охопити їх повністю, ми можемо бачити лише маленькі спотворені їх шматочки в будь-який момент. І питання як саме ми можемо їх охопити та приручити залишається відкритим.

Отже, темна екологія – це лише одна з багатьох «темних» концепцій, які набувають популярності в нашій недавній антиутопії (темна мережа, темна економіка). Як каже Т. Мортон, «нігілізм завжди посідає перше місце в чартах у наші дні» (Morton, 2014). Але в устах Т. Мортон ця концепція нарешті відхиляється від негативу в парадоксальне «анархічне, комедійне відчуття співіснування». Приймаючи усвідомлення себе як одного з багатьох видів,

Мортон стверджує, що люди можуть відійти від депресії синтезування до феномену симбіозу, що є екологічною свідомістю. І хоча в його концепції ми не бачимо етичної, соціальної чи політичної стратегії до реалізації його концепції у практичному вимірі, але вона дає надію на свого роду «темне майбутнє», в якому люди і природа не є протиборчими силами, а дивно співіснують, а отже, є влучним прикладом трансдисциплінарного дослідження, оскільки охоплює багат шаровість цього світу, усвідомлюючи декілька рівнів цієї реальності, не зводячи людину та людську свідомість (і екологічну свідомість) до однієї з них.

3.7. Філософсько-методологічні

перспективи метадисциплінарності: метаантропологічний аспект

Зміст попередніх розділів дисертації покликаний продемонструвати поступовість взаємопов'язаного руху ускладнення, з одного боку, завдань, які ставить пізнання для того, аби пояснити собі та іншим оточуючий світ і складність його явищ (природничих, технічних, соціальних тощо), з другого боку, – методів, за допомогою яких пізнання прагне поставлені завдання розв'язати. Причому, розгляд взаємопов'язаного руху «завдання / метод» упродовж існування європейської наукової раціональності, тобто з XVII століття, дозволив оприятити не тільки трансформацію змісту понять, якими оперує пізнання як адаптивна практика, а й показати, що, по-перше, ускладнення методів веде до уточнення постановки завдань, по-друге, ускладнення методів у межах однієї наукової дисципліни веде до ускладнення методів у «сусідніх» наукових дисциплінах, а це, в свою чергу, приводить до формування нових наукових парадигм (моделей моделювання), які є спільним для кількох дисциплін одного наукового циклу (природознавство, суспільствознавство, мистецтвознавство тощо), для яких уточнені постановки завдань виявляються спільними, відтак становлять міждисциплінарність

підходу до їхнього розуміння, осмислення і розв'язання за допомогою відповідного мисленнєвого інструментарію.

Усуспільнення досвіду розв'язання завдань за допомогою «усуспільненої» – міждисциплінарної – методології, специфічне віддзеркалення об'єкта спостереження у свідомості спостерігача (суб'єкта), що дедалі більше стає об'єктивованим і отримує абрис переконливості в описі чи аналізуванні, а відтак ускладнюється майже гранично для звичайного усвідомлення, – свідчить про зміну самої природи методології як із боку зміни її обсягу та змісту, та і з боку їхнього взаємозв'язку. Саме останнє – зміна моделей взаємозв'язку між обсягом і змістом пізнаваного – веде до того, що методологія в усій складності, навіть дещо хитромудрої «історії формування», за призначенням виступає як інструмент будь-якого теоретичного, базованого на логіці, розмислу, оперування яким, у свою чергу, є своєрідним і, кажучи метафорично, достатньо складним мисленнєвим «мистецтвом».

Щойно виникає той чи той інтерес у вигляді наукового завдання, яке ставить перед собою пізнання (себто конкретний мислитель), відразу виникають своєрідні начала моделювання методу, за допомогою якого це завдання може бути розв'язане. З одного боку, це може бути набір понять в душі концептуальних схем понять Ст. Тулміна, пов'язаних із емпіричним досвідом аналогічних розумувань, з другого боку, це може бути пошук емпіричного інструментарію на основі вже існуючого, але такого, який вимагає уточнення, зміни, ускладнення (якщо йдеться про завдання природознавчі). Але ж для обох є характерним прагнення проникнення в сутність завдання (предмета), що вивчається, вихід за межі безпосереднього сприйняття спостережених явищ («безпосереднього буття», за термінологією Гегеля) й перехід у царину таких сторін і зв'язків досліджуваних речей чи явищ, які не піддаються чуттєвому сприйняттю, а можуть бути пізнані за допомогою принад теоретичного мислення. Тобто будь-яка міждисциплінарність передбачає систему істотних ознак, які виражають сутність суми предметів дослідження, а відтак у теоретичний спосіб позірно є однопорядковою з їхньою викритою

дослідженням сутністю, а відтак і з певним «законом», притаманним досліджуваному предмету (річ, явище).

На прикладах біоепістемології К. Лоренца, еволюційних теорій Г. Фолмера та Р. Докінза, інтелектуальній екології Ст. Тулміна ми зокрема показали, як внутрішні суперечності пізнаваного предмета віддзеркалюються у вигляді внутрішніх протиріч, притаманних завданням із різних дисциплін, що студіюються міждисциплінарними методами: адже жодна міждисциплінарна методологія не може бути «щільно» підігнана під своєрідність постановки завдань у межах однієї дисципліни. Така суперечність віддзеркалюється не одразу, не безпосередньо, а в процесі становлення міждисциплінарності, її моделювання «зовні», тобто у процесі руху пізнання. При цьому суперечливим виявляється не лише сам по собі об'єкт студіювання, а й шлях його пізнання суб'єктом, тобто – застосовність методологічних міждисциплінарних прийомів, яка «технологічно» стає по-своєму теж суперечливою і за змістом (за сукупністю істотних ознак), і за способом / шляхом установалення цього змісту.

Зі сказаного можна висновити, що еволюція міждициплінарності як «первинного» методологічного конгломерату, покликаного сприяти адаптивній практиці пізнання, у ході історичного руху науки (певної галузі науки) потребує врахування всіх зв'язків і взаємозв'язків між дисциплінами і усією системою відомостей про однопорядкові, сумірні завдання і методи їх розв'язання. «Сутність», «необхідність», «закон», «загальне» й інші аспекти теоретичного пізнання, що розробляються, з одного боку, відповідно до своєї поняттєвої наповненості, з другого боку, внаслідок потреби встановити корелятивність отриманих результатів, не дуже вдаючись до її ідеалізації, – спрямовані на встановлення узагальнення даних досвіду з метою пояснення цих явищ з єдиного погляду виходячи з їхньої «розкритої» природи.

На підставі інших розглянутих нами концептів, які посідають чільне місце в методологічних рефлексіях XXI століття (зведені, скажімо, Е. Джаджем у чотири відомі групи трансдисциплінарності (Judge, 1994)), на теперішньому етапі розвитку наукової методології можна перекоонатися в зародженні і навіть

ствердженні такої методологічної форми адаптивної практики пізнання явищ світу, як метадисциплінарність.

У п. 1.2 нами було зроблено припущення – розгорнути яке ми намагалися в тексті дисертації, – що метадисциплінарне знання передбачає такий рівень абстрагування суб'єкта відносно досліджуваного об'єкту, «на якому відбувається вольове прагнення виходу за межі наявного знання, намагання сформулювати певні гіпотези з новим змістом «на порожньому місці», об'єктивна істинність яких не може бути доведена в рамках наукової традиції, базованої на усталених методологіях (дисциплінарних, метадисциплінарних, трансдисциплінарних), і зв'язок яких зі сталими науковими дисциплінами та їхніми методами дуже опосередкований» (Пучкова, 2020, 96).

Тепер можна доповнити цю гіпотетичну модель, яка не претендує на остаточне визначення явища, тим, що оскільки ми маємо справу з методологією, що саморозвивається відповідно до завдань, які з небаченою раніше швидкістю виникають у світі і вимагають осмислення й усвідомлення, пояснення і переконаності, тобто нової «якості» пізнання, – твердженням, що метадисциплінарність - це така модель методології пізнання, в рамках якої всі існуючі теоретичні моделі (парадигми) методологій, зокрема критичного й адаптивного підходів, набувають «усуспільнених» наукових рис, і дослідження, що відбуваються (виконуються) в рамках трансдисциплінарності, «оздоблюються» людськими чинниками того, хто пізнає. З огляду на те, що метадисциплінарність є граничною фазою становлення наукової методології взагалі, її подальше ствердження як інструментарію дослідження, судячи з усього, спиратиметься на повернення до настанов репродуктивно-продуктивного світогляду, тобто – до такої творчої здатності наукового пізнання, де основними механізмами виявляться не так сума технічних методів розв'язання теоретичних завдань, як чуттєві (протяжні) форми етико-естетичного ставлення до світу в його найважливіших світоглядних інтуїціях.

Для унаочнення перспектив розвитку метадисциплінарного підходу, ми повинні надати власне розрізнення дисциплінарності, між-, транс- та

метадисциплінарності за засадничим чинником, аби чітко прослідкувати можливі майбутні результати від застосування метадисциплінарності.

Дисциплінарність та міждисциплінарність за засадниче положення мають диктат раціо, критичного мислення, науку, яка має жорстко задані методологічні абриси та в межах якої немає «звичайної» людини. Людина постає своєрідним 'homo economicus' не так в економічній площині, як у всій науковій площині.

Розуміння обмеженості такого підходу, його націленість на концептно-умоглядну площину та поява складних комплексних питань практично-дієвого характеру спричинило утворення трансдисциплінарного підходу, який мав на меті усунути недоліки попереднього, надавши більш ґрунтовне та осмислене розуміння людини, вмонтованої у життєсвіт, більш цілісне та системне уявлення про знання, нівелювавши його фрагментизацію. Однак відхід від диктату раціо та актуалізація емоційного інтелекту та ірраціональності призвели до появи невизначеності. В центрі сучасних наукових студій стала звичайна людина з усіма вадами, але ці вади почали виправдовуватися, пояснюючись людською природою.

Якщо дисциплінарність та міждисциплінарність дарувала стабільність, то трансдисциплінарність показала домінування невизначеності. Метадисциплінарність покликана повернути гармонізацію, стати єдністю критичного та адаптивного підходів, міждисциплінарного та трансдисциплінарного, надбудовою, яка надасть баланс використання двох підходів.

Як приклад метадисциплінарного підходу конспективно розглянемо позитивну апофатику еволюційної епістемології Карла Поппера в парадигмі сучасного мистецтва (Грабенко, 2017).

Карл Поппер (1902–1994) у четвертій тезі трактату «Еволюційна епістемологія» наполягав, між іншим, на тому, що 1) чуттєвих даних і тому подібних переживань (experiences) не існує, 2) наші сприйняття можуть нас обманювати. Поппер вважав, що «ми, організми, надзвичайно активні в

придбанні знання – може, навіть більш активні, ніж в придбанні їжі. Інформація не вливається в нас із доквілля. Це ми досліджуємо доквілля й активно висмоктуємо з нього інформацію, як і їжу. А люди не лише активні, але іноді і критичні» (Popper, 1984, 241). За Поппером, думка про те, що теорії є *зведенням чуттєвих даних* (сприйняття, спостереження), *не може* бути істинною через те, що з еволюційної точки зору теорії є частиною наших *спроб адаптації*, пристосування до доквілля. Такі спроби подібні до очікувань і передбачень. У цьому і полягає їхня функція: «біологічна» функція будь-якого знання – спроба передбачити, що станеться у доквіллі (від політичних зрушень до мистецьких). Еволюцію теорій Поппер сумарно унаочнює наступною схемою: $PI \rightarrow TT \rightarrow EE \rightarrow P2$, тобто – проблема (PI) породжує спроби розв'язати цю проблему за допомогою пробних теорій (*tentative theories*, TT); ці теорії піддаються критичному процесу усунення помилок (*error elimination*, EE); виявлені помилки породжують нові проблеми $P2$. Відстань між старою і новою проблемою часто є значною: вона вказує на досягнутий прогрес.

Сучасне мистецтво (Contemporary Art) як *форма еволюції теорій*, що існує лише у *відкритому суспільстві* (влада закону і вільний ринок), орієнтоване значною мірою на епістемічне відтворення світу за допомогою художньої форми, ніж на емоційне (в цьому його відмінність від традиційного мистецтва), базується на концептності більшою мірою, ніж на майстерності ремісничого відтворення художньої думки.

Оскільки сучасне мистецтво існує в сучасній культурі, форми якої більш повільно піддаються перетворенню, ніж форми мистецького впливу, його твори можна вважати свого роду *епістемічними формами*, що конституюють різні умови включення того або іншого виду «знання про світ» у соціальну практику і через те сприяють або, навпаки, перешкоджають виявленню його істинності.

Відтак, сучасне мистецтво як передовсім своєрідна форма наукового пізнання світу з погляду «поставки матеріалу» для художнього опредмечування, для карбування митця в часопросторі та його ідей у над-часопросторовій матерії твору має на меті створення загального простору, в

якому стає можливим діалог різних форм знання і в якому ці форми отримують загальну мову для роздумів.

Отже, бачимо, що форми вияву сучасного мистецтва корелюють не з формами впливу на почуття людини, як то є в традиційному мистецтві (включаючи і «сатиричну» складову постмодерну в мистецтві), а з формами впливу на свідомість та спекулятивність мислєдїяльностї, а відтак можуть розглядатися у рамках концепції «Еволюційної епістемології» Поппера. Принаймні щонайяскравіше художні форми сучасного мистецтва підтверджують його тезу про те, що «чуттєвим даним і тому подібним переживанням» (Popper, 1984, 243) у сучасному мистецтві місця майже не лишається, і це свідчить про епістемічну природу сучасного мистецтва, а відтак і про можливість створення відповідних епістемічних моделей, виявлення умов тотожності різних структур пізнання і через те дозволяє виявити їхній універсальний характер. Це не чергова втрата рівноваги між природою і суспільством, це встановлення рівноваги між сучасним суспільством і творцем сучасного мистецтва, що можливе лише у відкритому суспільстві і свідчить про міру такої відкритості.

Така модель метадисциплінарності, базована на естетичній складовій, здається, дещо виходить за межі нашого дослідження пізнання як адаптивної практики, але, якщо поглянути з іншого боку, разом із раціональністю охоплює і такий метараціональний об'єкт пізнання світу, як мистецька форма. На наш погляд, саме цей – надчуттєвий – аспект функціонування наукової методології, що ми назвали метадисциплінарністю, підкреслює й обґрунтовує таку пізнавану «дисципліну», як сучасне мистецтво.

Метадисциплінарність постає приналежною до метаграничного буття людини, торкаючись своїм осерддям чогось поза буденністю. Як зазначає Назіп Хамітов, говорячи про метаантропологію як філософську теорію про межі буття людини, «буденне буття людини формується волею до самозбереження й продовження роду, граничне – з одного боку, – волею до влади, з іншого – волею до пізнання та творчості, метаграничне – волею до свободи, любові і

толерантності» (Хамітов, 2023, 21), відтак людина постає багатогранною живою аутопоезисною системою, яка творить себе та за власною моделлю намагається творити світ. Для останнього їй необхідно залучати метадисциплінарну стратегію аналізу світу.

Отже, повертаючись до нашої гіпотези щодо метадисциплінарності, варто ще раз наголосити на тому, що метадисциплінарність передбачає в»ивільнення від традиції сталого дедуктивно-індуктивного способу побудови наукової картини світу і створення проєктного наукового продукту, базованого на уяві, інтуїції, дотепності й не в останню чергу пов'язаного з естетичним сприйняттям світу» (Пучкова, 2020, 96), чинником виразності його форм, за Кантом, «вільних від будь-якого інтересу». Метадисциплінарність покликана гармонізувати наукову методологію через поєднання критичного та адаптивних підходів.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі було досліджено декілька трансдисциплінарних проєктів, які фундують на спільному розумінні витоків пізнавальної діяльності людини. Пізнання виступає формою адаптації, адекватною реконструкцією світу, процесом, який був створений людиною задля розуміння цього світу та пристосування до нього.

Було розглянуто поведінкову економіку Р. Талера та К. Санстейна, концепцію обмеженої раціональності Г. Саймона та Дж. Кейнса, теорію потенційних несподіванок Дж. Шекла, концепцію антикрихкості Н. Талеба та «темну екологію» Т. Мортонна.

Перелічені проєкти постають багатовимірними та багатоаспектними трансдисциплінарними дослідженнями, оскільки йдеться не про кооперацію багатьох наукових галузей, а про перенесення цілих когнітивних схем з однієї галузі в іншу. До того ж, їх здобутки носять не тільки концептно-теоретичний характер, а й практико-антропологічний, відповідно, вони надають механізми їх

застосування, які, однак, можуть бути хибними чи некоректними, але які, через свій характер відкритості та саморозвитку, можуть удосконалюватися і видозмінюватися.

Останнє стосується характерної риси всіх трансдисциплінарних досліджень – їх рефлексивності через рекурсивність (Едгар Морен «Метод»). Циклічна повторюваність результатів досліджень, наприклад застосування одного із наджив поведінкової економіки, дає змогу надати їм оцінку – позитивну чи негативну – і, відповідно до поставлених задач, видозмінити їх, коригуючи результати.

Однак не завжди ми маємо методи, які можуть бути застосовні до об'єкту пізнання і не завжди ми можемо артикулювати сам об'єкт пізнання, відповідно, ми маємо застосовувати механізми пізнання абсолютно іншого рівня, повністю абстрагуючись відносно досліджуваного об'єкту. Таким чином, ми виходимо за межі вже існуючого знання та існуючих усталених методологій (дисциплінарних, трансдисциплінарних), де намагаємося сформулювати гіпотези, відірвані від всього, що існує в цьому світі, тому що зв'язок зі сталими науковими дисциплінами або опосередкований, або відсутній. Тоді ми повинні говорити про метадисциплінарне дослідження, яке повністю зосереджено на суб'єкті, що пізнає, на його інтуїції та уяві і є його метаграницним проявом. Дослідженням останнього займається метаантропологія, відповідно до якої буденне та границне буття людини укорінене в екзистенціальній філософії (трактуються як корелят екзистенції), тоді як метаграницне буття потрактовується як корелят трансценденції. Таке метаграницне буття, яке ми визначаємо – слідом за Н. Хамітовим – як вимір людського буття, в якому відбувається вихід за межі буденного буття, дозволяє людині ставати Творцем, змінюючи світ довкола себе і покращуючи якість власного життя. У цьому смислі пізнання як адаптивна практика спрацьовує на створення, породження моделей, які роблять акти пізнання більш зручними – попри те, що світ, який пізнає людина, дедалі більше ускладнюється. Можна сказати (можливо, дещо парадоксально), що метадисциплінарність це методологія зручності пізнання

ускладненого світу, яка будується на підставі спрощення будь-якої методології, на мисленнєвому «згортанні» різновекторності, різноскерованості, багатоманіття явищ світу, зведення їх до людино-співмірних моделей.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації розглянуто пізнання як адаптивну практику через призму авторського філософського осмислення раціональності в контексті дослідження. Ми виокремлюємо дві тенденції розгляду раціональності: 1) універсалізація (як узагальнена типологізація раціональності); 2) плюралізація (ситуативна застосовність раціональності). Такий поділ свідчить про пом'якшення диктату «раціо», вивільнення мислення від класичних форм. Раціональність постає динамічною, мінливою, що є, в певному сенсі, анігіляцією раціонального, що ознаменувало появу трандисциплінарної методологічної стратегії.

2. Надано аналіз методологічних стратегій сучасних наукових досліджень: дисциплінарності, полі-, між-, трандисциплінарності. Обґрунтовано, чому сучасні дослідження тяжіють до трандисциплінарності, показано головний недолік міждисциплінарного підходу (фрагментація знання). Зазначено, що пошук єдності знання та когнітивних схем, переорієнтація в розумінні людини в моделі людина / світ є фундаментальними рисами всіх сучасних наукових проєктів.

3. Було експліковано новий методологічний підхід до пізнання – метадисциплінарність. Метадисциплінарність передбачає абсолютно новий рівень абстрагування суб'єкта відносно досліджуваного об'єкту, на якому відбувається «вольове прагнення виходу за межі наявного знання». Метадисциплінарність об'єднує критичні (дисциплінарність, міждисциплінарність) та адаптивні (трандисциплінарність) підходи, гармонізуючи та шукаючи баланс між ними, намагаючись сформулювати нові гіпотези з унікальним змістом «на порожньому місці», об'єктивна істинність яких не може бути доведена в рамках наукової традиції, що базується на усталених методологіях.

4. На прикладі біоепістемології як форми пізнання біологічної адаптації та результату біологічної еволюції К. Лоренца, Г. Фолмера та Р. Докінза та на

прикладі інтелектуальної екології Ст. Тулміна продемонстровано неспроможність міждисциплінарного підходу дати відповіді на всі завдання, які стоять перед цими проєктами, оскільки жодна міждисциплінарна методологія не може відповідати своєрідності постановки завдань у межах одного проєкту, оскільки стикається зі складністю їхніх відмінностей. Однак ми дійшли висновків, що ця неспроможність не впливає на значущість застосування міждисциплінарної методології, оскільки є дисципліни, де вона повністю задовольняє їхні запити.

5. Досліджено шлях розвитку пізнання від еволюціонізму до радикального конструктивізму й когнітивної біології, оскільки в рамках дисертації було важливим показати процесуальність пізнання, яке розуміється через адаптацію, позаяк сама адаптація розуміється як постійний процес. Ми дійшли висновків, що ідеї еволюційної епістемології (зокрема, біоепістемології) та радикального конструктивізму об'єднані одним розумінням пізнання через концепцію життя. Допоки людина живе, вона адаптується, а, отже, пізнає. Пізнання виражається в моделі подразник / відповідь, людина як жива аутопоезисна система відповідає на подразники світу, пізнаючи його. Ця відповідь виражається у поведінці як ключовому аспекті пізнання життя.

6. Здійснено критичний огляд економічної моделі 'homo economicus' ('людини економічної') в традиційній економіці на прикладі досліджень В. Меклінга та К. Бруннера. Ми дійшли висновку, що тривала ідеалізація та романтизація людини і використання міждисциплінарної методології спричинила застій та суперечності в розумінні людської поведінки, яка не відповідає уявленням про 'homo economicus'. Відповідно, обґрунтовано необхідність застосування трансдисциплінарної методології, яка змінила вектор усвідомлення людини в економіці: не людина існує для економіки, а економіка для людини. Зануреність людини у життєсвіт, її віддаленість від ідеалів та неспроможність відповідати запитам диктату «раціо» спричинює необхідність пошуку нових методологічних стратегій.

7. На прикладі філософії бізнесу та поведінкової економіки продемонстровано класичний розвиток трансдисциплінарного проєкту. Здійснено аналіз характеристик людини, задля якої має існувати економіка, виявлено недоліки й особливості в підходах до світоглядної якості економічних побудов. Показано не тільки трансформацію людини з «екона» в «гумана», істоту нераціональну, а й досліджено теорію «наджу» (поштовху), що дозволяє в дусі лібертаріанського патерналізму впливати на людське життя, змінюючи його на краще.

8. Зазначено, що поведінкова економіка є класичним прикладом трансдисциплінарного проєкту не тільки через її новий підхід до розуміння людини як істоти нераціональної, не тільки через її практично-прикладний характер (теорія «наджу»), а й через її саморефлексивність та відкритість. Досліджено всі критичні аспекти цього проєкту та зроблено висновок, що саме критика дозволяє сучасним науково-прикладним проєктам ставати трандисциплінарними, оскільки це дозволяє їм самовдосконалюватися.

9. Аналіз ще декількох трандисциплінарних проєктів: концепції обмеженої раціональності, теорії потенційних несподіванок і теорії антикрихкості дав змогу зробити висновок, що вони можуть бути поєднані в один відкритий корисний і ефективний проєкт, спрямований на спрощення моделей пізнання, створення додаткових умов для їхньої мисленнєвої прозорості. Показано, що теорія потенційних несподіванок, створена як суто прикладна, не має розробленої концептно-теоретичної складової, у той час як концепція обмеженої раціональності не має суттєвого прикладного застосування, оскільки надає радше теоретичне обґрунтування поведінці людей, ніж практичне. Перехресне перенесення концептуальних схем однієї теорії в іншу – є однією із відмітних характеристик трансдисциплінарності. Однак ми змушені визнати, що надмірна акцентуація трансдисциплінарного підходу на виправданні людських вчинків через незмінну людську природу вказує на появу невизначеності.

10. Розгляд «темної екології» дозволив переконатися, що ідеалізація людини веде до непередбачуваних наслідків особливо тоді, коли ми говоримо про модель взаємовідносин людина / довкілля. Зроблено акцент на тому, що ми повинні усвідомлювати межі та здатності оточуючого світу, не романтизуючи його, а адаптуючись до нього та готуючись до будь-яких ситуацій.

11. Відкритість досліджуваних проєктів і відсутність істотних меж спрямувала на підсилення усвідомлення значущості самої людини, яка стоїть в епіцентрі пізнання, є його метою і засобом водночас. Адже саме людина творить цю відкритість, а отже, може знімати будь-які методологічні кордони. Говорячи про буттєвість людини, ми розділяємо її на буденне, граничне та метаграничне. Останнє для нас, через любов, повагу, толерантність, інтуїцію та уяву, виражається у метадисциплінарному підході, який ще, хоч і не жорстко визначений, але відокремлений і потребує детальної розробки та опрацювання.

12. Метадисциплінарність як гранична форма наукової методології постає перспективою філософсько-методологічного аналізу пізнання як адаптивної практики. Дисциплінарність та міждисциплінарність тяжіючи до диктату «раціо», акцентували на жорстко заданих методологічних абрисах та ідеалах, трансдисциплінарність, тяжіючи до диктату «ірраціо», акцентує на важливості життєсвіту, спрощуючи та виправдовуючи людину через емоційну компоненту, занурюючи її у невизначеність. Якщо дисциплінарність та міждисциплінарність дарувала стабільність за рахунок централізації раціональності та її ідеалів, то трансдисциплінарність показала домінування невизначеності. Людина має використовувати уяву та інтуїцію, і приймати рішення, розуміючи власну обмеженість. Акцентування сучасних наукових проєктів на важливості життєсвіту спричинила надмірне зростання бажання людини адаптуватися до навколишнього середовища, у підсумку, людина обирає з того, що їй надають. Людина постає не Творцем нових сенсів, а споживачем сенсів, що існують, оскільки філософія зникає, надаючи місце культурі споживання та відтворювання, не творення.

Метадисциплінарність покликана повернути гармонізацію, стати єдністю критичного та адаптивного підходів, міждисциплінарного та трансдисциплінарного, надбудовою, яка надасть підґрунтя для використання обох підходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Амосов, М. (1964). *Регуляція життєвих функцій і кібернетика*. Наукова думка.
- Бернстайн, П. (2009). *Фундаментальні ідеї фінансового світу: Еволюція*. Альпіна Паблішер.
- Бутенко, М. (2013). Поведінкова економіка як інструмент маркетингу в сучасному агробізнесі. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*, 1 (3), 52–57.
- Вахітов, В. (2017). Поведінкова економіка: чому ми любимо помилятися. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/povedinkova-ekonomika-chomu-mi-lyubimo-pomilyatisya>.
- Веркор, Коронель (1970). *Квота, або «Прибічники достатку»*. Прогрес.
- Глушко, Т. (2019). Філософські засади бізнесу крізь призму теорії ігор. *Вісник НАУ*. Серія: Філософія. Культурологія, 1(29), 10–15.
- Глушко, Т. (2022). Філософія бізнесу як міждисциплінарна освітня компонента. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 28(1), 184–196.
- Глушко, Т.П., Мозгова, Н.Г. (2019). Філософсько-економічний дискурс в умовах розвитку цифрової економіки. *Міждисциплінарні дослідження складних систем (Interdisciplinary studies of complex systems)*, 15, 47-57.
- Грабенко [Пучкова], Д. (2017). Позитивна апофатика еволюційної епістемології Карла Поппера в парадигмі сучасного мистецтва. *Культурно-мистецькі обрії '2017*, 3, 88–190.
- Дарвін, Ч. (2009). *Походження видів шляхом природного відбору або збереження порід у боротьбі за життя*. Піраміда.
- Добронравова, І. С. (2017). *Практична філософія науки*. Університетська книга.
- Докінз, Р. (2017). *Егоїстичний ген*. КСД.
- Дольська, О. (2012). Епістемологічні основи трансдисциплінарного підходу в сучасній освіті. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 1, 16–22.

- Дольська, О. (2012). Трансдисциплінарність в контексті традиції філософського знання Гілея. *Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*, 59 (4), 313–317.
- Дротянко, Л. (2009). Міждисциплінарні дослідження в контексті розвитку високих технологій. *Вісник Національного авіаційного ун-ту*. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць, 2 (26), 5–8.
- Дротянко, Л. (2016). Специфіка методологічних засобів науки в процесі її інформатизації. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць, 1 (23), 11–15.
- Дротянко, Л.Г. (2020). Трансформація людської природи в контексті «людина-природа». *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць, 1 (35), 5–10.
- Енаф, М. (2019). *Ціна істини*. Дух і Літера.
- Заскалета, С., Щербакова, О. (2020). Застосування принципів міжпредметних зв'язків у вищій школі: зарубіжний досвід. *Освітологічний дискурс*, 121–131.
- Йолон, П., Кримський, С., Парахонський, Б. (1989). *Раціональність в науці та культурі*. Наукова думка.
- Канеман, Д. (2017). *Мислення швидко і повільно*. Наш формат.
- Копнін, П. (1965). *Логіка наукового дослідження*. Наука.
- Копнін, П. (2014). *Введення в марксистську гносеологію*. ВПЦ «Київський університет».
- Кошетар, У. (2018). Трансдисциплінарність як аспект освіти інформаційного суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць, 1 (27), 60–63.
- Мамардашвілі, М. (1993). *Картезіанські роздуми*. Прогрес.
- Мамардашвілі, М. (2010). *Класичний та некласичний ідеали раціональності*. Азбука: Азбука-Аттікус.
- Онопрієнко, В. (2016). Від міждисциплінарності до трансдисциплінарності: нові тренди філософії науки. *Вісник Національного авіаційного*

- університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць, 2 (24), 22–25.
- Осецький, В., Ковтун, М. (2014). Шляхи зменшення невизначеності та ризиків на розвиток ринку житла України. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка*, 7, 59–63.
- Павлов, О. І., Кулаковська, Т. А., Самофатова, В. А. (2016). *Соціальна, поведінкова, адаптивна економіка: теорія та практика*. Астропринт.
- Парахонський, Б. А. (ред.) (1994). *Раціональність і семіотика дискурса: Збірка наукових праць*. Наукова думка.
- Петрушенко, В. Л. (2000). *Епістемологія як філософська теорія знання*. Вид-во Держ. ун-ту «Львів. політехніка».
- Пінкер, С. (2018). *Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу*. Наш формат.
- Пучкова, Д. Д. (2019). Вразливість концепту homo economicus: вихід до наджтеорії. *Філософські проблеми гуманітарних наук: альманах*. 1 (29), 35–38.
- Пучкова, Д. Д. (2020). Динаміка осмислення пізнання: вразливість концепту homo economicus. *Збірник матеріалів II науково-практичної конференції «Теорія і практика актуальних наукових досліджень»*, 28–29 лютого 2020 року. Молодий вчений, 1, 178–180.
- Пучкова, Д. Д. (2020). Постнекласичний тип раціональності: полі-, між-, транс- та метадисциплінарність. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць*. 2 (32), 93–97.
- Пучкова, Д. Д. (2021). Еволюційна епістемологія: перспективи розвитку. *Збірник матеріалів III науково-практичної конференції «Інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку суспільства»*, 26–27 лютого 2021 року. Молодий вчений, 2, 177–179.
- Пучкова, Д. Д. (2021). Інтелектуальна екологія як метафоричний захист раціональності. *Results of Modern Scientific Research and Development*.

Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference. April 21–22, 2021. Barca Academy Publish., 435–439.

- Пучкова, Д. Д. (2021). Інтелектуальна екологія» Стівена Тулміна як метафора розуміння у контексті практичних засновків середовищного підходу. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Гельветика, 4, 53–60.
- Пучкова, Д. Д. (2021). Лібертаріанський патерналізм: теорія «наджу» та її недоліки. *Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: Збірник тез учасників конференції молодих учених*. Інститут всесвітньої історії НАН України, 226–229.
- Пучкова, Д. Д. (2021). Ризиковий динамізм раціональності: модифікація, абсолютизація, плюралізація в соціокультурному просторі ХХІ століття. *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки*. Гельветика, 28, 93–102.
- Пучкова, Д. Д. (2022). Осмислення пізнання як біологічної адаптації. *Modern Science: Innovations and Prospects. Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference. February 6–8, 2022. SSPG Publish, 559–562.*
- Пучкова, Д. Д. (2023). Радикальний конструктивізм як новий виток розвитку еволюційної епістемології. *Софія: Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. Київський університет, 21, 89–93.
- Свасьян, К. А. (1990). *Становлення європейської науки*. Видавництво АН Вірменії.
- Скотний, В. Г. (2003). *Раціональне та ірраціональне в науці й освіті*. Коло.
- Сміт, А. (2018). *Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй*. Наш формат.
- Талєб, Н. Н. (2018). *Антикрихкість: Про (не)вразливе у реальному житті*. Наш формат.
- Талер, Р. (2018). *Поведінкова економіка: Як емоції впливають на економічні рішення*. Наш формат.

- Талер, Р., Санстейн, К. (2017). *Поштовх: Як допомогти людям зробити правильний вибір*. Наш формат.
- Тулмін, Ст. (1984). *Людське розуміння*. Прогрес.
- Хамітов, Н. В. (2023). Філософська антропологія як метаантропологія: методологія соціогуманітарного знання і філософія розвитку людини. *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту*. 5-е видання, виравлене і доповнене. КНТ, 13–68.
- Чернобай, Л., Широн, Ю. (2016). Поведінкова економіка: сутність та підходи до визначення. *Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал*, 8, 71–78.
- Шашкова, Л. О. (2009). Міждисциплінарні і трансдисциплінарні стратегії підхід філософії науки. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. Збірник наукових праць*, ДВНЗ «Університет банківської справи», 78–84.
- Шашкова, Л. О. (2021). Політичний поворот у філософії науки. *Політологічний вісник*, 87, 14–23.
- Шашкова, Л. О. (2022). Трансдисциплінарні перспективи експериментальних практик наукового мистецтва. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Збірник наукових праць*, 36, 2, 36-40.
- Шашкова, Л.О. (2020). Адаптивні практики пізнання життя у проектах еволюційної епістемології. *Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології: збірник наукових праць*. КНТ, 204-208.
- Aloc, J. (2004). Coke or Pepsi? It's all in the head. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2004/jul/29/science.research>
- Ardrey, R. (1970). *The Social Contract*. Atheneum.
- Becker, G. (1962). Irrational Behaviour and Economic Theory. *Journal of Political Economy*, 70, 1, 1–13.
- Bovens, L. (2019). *The Ethics of Making Risky Decisions for Others*. Oxford University Press.

- Bowles, S., Gintis, H. (2006). 'Homo economicus' and Zoon Politikon: Behavioral Game Theory and Political Behavior. *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford University Press, 172–187.
- Bowles, S., Gintis, H. (2016). 'Homo economicus' and Zoon Politikon: Behavioral Game Theory and Political Behavior. *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, 172–187.
- Bradbury, J. A. (1989). The Policy Implications of Differing Concepts of Risk. *Science, Technology, & Human Values*, 14, 380–399.
- Bradie, M. (1989). Evolutionary Epistemology as Naturalized Epistemology. *Issues in Evolutionary Epistemology*, 393–412.
- Bruner, J. (1987). Life as narrative. *Social Research*, 54, 11-32.
- Brunner, K. (1987). The Perception of Man and the Conception of Society: Two Approaches to Understanding Society. *Economic Inquiry*, 25, 367–388.
- Campbell, D. T. (1974). Evolutionary Epistemology. The philosophy of Karl R. Popper, *Open Court*, 412–463.
- Dawkins, R. (1978). Rejoicing in multifarious nature. *Nature*, 276, 5684, 121–123.
- Dawkins, R. (1982). *The Extended Phenotype: The gene as unit of selection*. Freeman.
- Dawkins, R. (2006). *The God Delusion*. Houghton Mifflin.
- Dennett, D. C. (1989). *The Intentional Stance*. MIT press.
- Dennett, D. C. (1995). *Darwin's Dangerous Idea*. Simon and Schuster.
- Derbyshire, J., Wright, G. (2014). *Technological Forecasting and Social Change*. Elsevier.
- Douglas, M. (1985). *Risk Acceptability According to the Social Sciences*. Russel Sage Foundation corp.
- Drake, S. M., Burns, R. C. (2004). *Meeting Standards Through Integrated Curriculum*. Association for Supervision and Curriculum Development.
- Drotianko, L., Abysova, M., Chenbai, N., Shorina, T. (2020). Post-non-classical science in the age of informatization of society: functional aspect. *E3S Web of Conferences*, 157, 4003.

- Drotianko, L., Gudmanian, A., Shostak, O., Kleshnia, H., Ordenov, S. (2020). Transformation of ecological consciousness in the process of solving global ecological problems. *E3S Web of Conferencesthis*, 175, id. 14017.
- Drotianko, L., Gudmanian, A., Sydorenko, S., Zhuravliova, O., Yahodzynskyi, S. (2019). Social transformations of speech culture in information age. *E3S Web of Conferencesthis*, 135, id. 03081.
- Drotianko, L., Shostak, O., Abysova, M., Chenbai, N. (2020) Interdisciplinary knowledge problem in a high-tech. *E3S Web of Conferencesthis*, 157, id. 4005.
- Elster, J. (1982). Rationality. In: Fløstad, G. (ed.). *Contemporary Philosophy: Philosophy of Science. The Hague-Boston-London*, 11-131.
- Elster, J. (1987). *Subversion der Rationalität*. Frankfurt/M.
- Fetter, F. (1923). *Human Efficiency and Levels of Intelligence*. Princeton University Press.
- Fisher, I. (1935). *100% Money*. The Adelphi Company.
- Fleming, P. (2017). *The Death of 'homo economicus'*. Pluto Press.
- Fuller, S. (2004). *Kuhn vs. Popper: The struggle for the soul of science*. Columbia Univ. Press.
- Galvani, P.(2008) Transdisciplinarité et écologisation d'une formation universitaire: une pratique critique à partir du paradigme de la complexité. *Éducation relative à l'environnement : regards, recherches, réflexions*, 7, 133-158.
- Gert, B. (1966). *The Moral Rules*. New York.
- Glaserfeld, E. von. (1998). Einführung in den radikalen Kon-struktivismus. *Die erfundene Wirklichkeit*. 10 Aufl., 16–38.
- Goldman, A. (1979). What is Justified Belief? *Justification and Knowledge: New Studies in Epistemology*. Reidel, 10–15.
- Gontier, N., van Bendegem, J. P., Aerts, D. (eds) (2006). *Evolutionary epistemology, language, and culture. A non-adaptationist, systems theoretical approach*. Springer.
- Goodwin, T. (2012). Research and Analysis: Why we should reject «nudge». *Politics*, 32, 2, 85–92.

- Haffer, J. (2007). *Ornithology, evolution, and philosophy: The life and science of Ernst Mayr 1904–2005*. Springer.
- Hahlweg, K., Hooker, C. A. (1989). Evolutionary epistemology and philosophy of science. *New issues in evolutionary epistemology*. State Univ. of New York Press.
- Henrich, J., Heine, S. J., Norenzayan, A. (2010). The weirdest people in the world? *Behavioral and Brain Sciences*. 33, 61–83.
- Herlihy, I. (2015). 9 Ways Behavioral Economics Can Help Increase Conversion, Retention and ROI. *Medium*. URL: <https://medium.com/@inaherlihy/9-ways-behavioraleconomics-can-help-increase-conversion-retention-and-roi-3e245a2604e3>.
- Ho, T. H., Lim, N., Camerer, C. F. (2006). Modeling the Psychology of Consumer and Firm Behavior with Behavioral Economics. *Journal of Marketing Research*. 43, 307–331.
- Hübner, K. (1988). *The Critique of Scientific Reason*. Univ. of Chicago Press.
- John, P., Smith, G., and Stoker G. (2009). Nudge Nudge, Think Think: Two Strategies for Changing Civic Behaviour. *The Political Quarterly*. 80, 3, 361–370.
- Judge, A. (1994). *Transdisciplinarity-3 as the Emergence of Patterned Experience*. Transcending duality as the conceptual equivalent of learning to walk: in 2 parts: Contribution to the 1st World Congress of Transdisciplinarity. Arrabida, Portugal.
- Keynes, J. M. (1920). *The Economic Consequences of the Peace*. Harcourt, Brace and Howe.
- Keynes, J. M. (1921). *A Treatise on Probability*. Macmillan & Co.
- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Palgrave Macmillan.
- Kim, Ye. (ed) (1998). *Transdisciplinarity: Stimulating Synergies, Integrating Knowledge Division of Philosophy and Ethics UNESCO*. Division of Philosophy and Ethics.

- Khamitov, N., Dokuchaieva. L., Sbitnieva. D., Chystiak. N. (2020). Design of Innovative Pedagogical Systems on Interdisciplinary Basis. *International Journal of Higher Education*, Vol. 9, № 7, 267-279.
- Klein, J. (1990). *The Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice*. Wayne State Univ.
- Laktionova, A. (2021). Will and Volition: Personal Conditions of Possibility of Being an Agent. *Philosophical thought*, 4, 153—162.
- Laktionova, A. (2022). Performativity of Actions: Possible Mappings with Jennifer Hornsby's Views on Acting, Actions, Activity and Agency. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1 (6), 40–43.
- Laktionova, A. (2023). Philosophy of Engineering and Design (Technological) Actions. *Philosophical thought*, 1, 148–161.
- Laktionova, A. (2023). Philosophy of Engineering and Design Technological Actions: Rationality, Argumentation, Modelling. *Filosofiya Osvity. Philosophy of Education*, 29(1), 125–140.
- Larrick, R. P. (2016). The Social Context of Decisions. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 3, 441–467.
- Lawley, J. (2013). *Fogg Model of Behavior Change*. URK: https://www.cleanlanguage.co.uk/articles/attachments/2013-08-17_Fogg_Model_of_Behavior_Change.pdf.
- Lenk, H. (2007). *Global TechnoScience and Responsibility: Schemes Applied to Human Values, Technology, Creativity and Globalisation*. LIT Verlag.
- Lenk, H., Spinner, H. (1989). *Rationalitätstypen, Rationalitätskonzepte und Rationalitätstheorien im Überblick*. Pragmatik. Vol./ Band III (Allgemeine philosophische Pragmatik). Hamburg, 1-31.
- Levitt, S. D., List, J. A. (2008). 'Homo economicus' Evolves. *Science*. 319, 909–910.
- Lewis, M. (2016). *The Undoing Project: A Friendship That Changed Our Minds*. Penguin.
- Lorenz, K. (1943) *Die angeboren Formen möglicher Erfahrung*. Ztschr. für Tierpsychologie, Bd. 5, 235—409.

- Lorenz, K. (1974). *Civilized Man's Eight Deadly Sins*. Methuen.
- Lorenz, K. (1974). *On aggression*. Harper Paperbacks.
- Lorenz, K. (1978). *Behind the Mirror: A Search for a Natural History of Human Knowledge*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Lorenzen, P. (1966). *Logische Strukturen in der Sprache*. Frankfurt/M, 60-69.
- Luhmann, N.(1968). *Zweckbegriff und Systemrationalität*. Tübingen.
- Marteau, Th. M., Ogilvie, D., Roland, M., Suhrcke, M., Kelly, M. P. (2011). Judging Nudging: Can Nudging Improve Population Health? *The British Medical Journal*. 342, Jan. 29, 263–265.
- Maturana, H. R. (1970). Biology of Cognition. *Biological Computer Laboratory Research Report BCL 9.0*. Univ. of Illinois.
- Maturana, H. R. (1981). Autopoiesis. *Autopoiesis: A theory of living organization*. Elsevier North Holland Inc., 11–31.
- Maturana, H. R., Varela, F. J. (1992). *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*. Revised ed.
- McGaughey, E. (2015). Behavioural Economics and Labour Law? *New Frontiers in Empirical Labour Law Research*. Bloomsbury, 36–74.
- McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Univ. of Toronto Press.
- Mielkov, Yu (2019). Human-Dimensionality and Values of Higher Education: Strategies for The Future of Complexity and Sustainable Development. *Філософія освіти: науковий журнал*, 24, № 1, 79–96.
- Mittelstrass, J. (1993). Interdisziplinarität oder Transdisziplinarität? *Utopie Wissenschaft. Ein Symposium an der Universität Han-nover über die Chancen des Wissenschaftsbetriebs der Zukunft (21–22 November 1991)*. 17–31.
- Morin, E. (1999). *La Tête bien faite. Repenser la Réforme – Réformer la Pensée*. Editions du Seuil.
- Morin, E. La Methode. *La Nature de la Nature*. Editions du Seuil.
- Morton, T. (2014). What is Dark Ecology? Changing Weathers. URL: <https://www.changingweathers.net/en/episodes/48/what-is-dark-ecology/>.

- Morton, T. (2016). *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence*. Columbia University Press.
- Morton, T. (2016). Ecology without Nature. *CCCLLAB*. URL: <https://lab.cccb.org/en/tim-morton-ecology-without-nature/>.
- Nelipa, D., Rudenko, S., Teremko, V., Vnuchko, S. (2020). Improving the quality of civil service management in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, (2), 143–147.
- Nicolescu, B. (2007). Transdisciplinarity: Basarab Nicolescu Talks with Russ Volckmann. *Integral Review*. 4, 77–84.
- Pinker, S. (1997). *How the mind works*. W. W. Norton.
- Pohl, C., Hadorn, G. (2007). *Principles for Designing Transdisciplinary Research*. Oecom.
- Pohl, C., Hirsch Hadorn, G. (2007). *Principles for Designing Transdisciplinary Research*. Oekom verlag.
- Pollock, J. (1998). Procedural Epistemology. *The Digital Phoenix: How Computers are Changing Philosophy*, 17–30.
- Popper, K. (1984). A Evolutionary Epistemology. *Evolutionary Theory: Paths into the Future*. John Wiley & Sons, 10, 239–255.
- Popper, K. R. (1994). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Revised edition. Clarendon Press.
- Puchkova, D. (2020). *Behavioral Economics: Nudge Theory as a Modern Adaptive Practice*. The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2020, International Scientific Conference (2020; Kyiv). April 22–23, 2020. Kyiv Univ., 40–41.
- Puchkova, D. (2021). *Inter-, trans – and Metadisciplinary Research: A Critical Perspective*. The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2021, International Scientific Conference (2021; Kyiv). April 21–22, 2021. Kyiv Univ., 64–65.

- Puchkova, D. (2022). *Nudge theory: possible limitations of use in public administration*. The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2022», International Scientific Conference (2022; Kyiv). Kyiv Univ., 102–106.
- Puchkova, D. (2023). *Bioepistemology: Development Prospects*. The Days of Science of the Faculty of Philosophy '2023», International Scientific Conference (2023; Kyiv). Kyiv Univ., 126–129.
- Quine, W. V. (1969). *Ontological Relativity and Other Essays*. Columbia University Press.
- Rudenko, S., Liashenko, I., Komakha, L., Hrebonozhko, Y. (2021) Bioeconomy Education: Implementation of the EU bioeconomy strategy in Ukrainian Higher Education. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 5, 165–169.
- Rudenko, S., Liashenko, I., Serbin, O., Demydiuk, O. (2022). Development of Creative Entrepreneurship in ukrainian technical universities. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 1, 153–157.
- Shashkova, L., Shcherbyna, O. (2020). Silence as an Argument in the Reasoning of Social Groups. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 10(3), 787–802.
- Shcherbyna, O., Shashkova L. (2019) Silence in Argumentative Practices as Manifestation of Tolerance. *Future Human Image*, 12, p. 76-84
- Shcherbyna, O., Shcherbyna, N. (2019). Silence as an argument and a manifestation of respect in the argumentation in John Locke's works. *Sententiae*, 38(2), 6–18.
- Shu, S. (2015). What is the future of behavioral economics? *Quora*. URL: <https://www.quora.com/What-is-the-future-of-behavioraleconomics/answer/Steve-Shu?ch=10&share=ee1b49a6&srid=dJup1>.
- Stegmüller, W. (1973). *Theorie und Erfahrung* (vol. II/2 of Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie). Springer-Verlag.
- Suh, B. (2019). Can AI Nudge Us to Make Better Choices? *Harvard Business Review*. URL: <https://hbr.org/2019/05/can-ai-nudge-us-to-make-better-choices>.

- Sunstein, C. R. (2014). *Nudging: A Very Short Guide*. *Digital Access to Scholarship at Harvard*. URL: <https://dash.harvard.edu/handle/1/16205305>.
- Sunstein, C. R. (2014). *Why Nudge?: The Politics of Libertarian Paternalism*. Yale Univ. Press.
- Sunstein, C. R., Thaler, R. H. (2003). *Libertarian Paternalism is not an Oxymoron*. *The University of Chicago Law Review*. 70, 4, 1159–1202.
- Suzuki, W. (2015). *Healthy Brain, Happy Life: A Personal Program to to Activate Your Brain and Do Everything Better*. Dey Street Books.
- Tommasi, L., Peterson, M. A., and Nadel, L., (eds) (2009). *Cognitive Biology: Evolutionary and Developmental Perspectives on Mind, Brain and Behavior*, The MIT Press.
- Toulmin, S. E. (1977). *Human understanding. Vol. I: The Collective Use and Evolution of Concepts*. Princeton Univ. Press.
- Toulmin, St. (1953). *The Philosophy of Science: An Introduction*. Hutchinson House.
- Toulmin, St. (1976). *Knowing and Acting: an Invitation to Philosophy*. Macmillan Publish. Comp.
- Toulmin, St., Goodfield, J. *The Architecture of Matter*. Hutchinson House.
- Tverski, A., Kahneman, D. (1992). *Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty*. *Journal of Risk and Uncertainty*. 5, 297–323.
- Veblen, T. (1922). *The Theory of the Leisure Class*. Macmillan.
- Vollmer, G. (1989). *Evolution und Projektion — Ansätze zu einer zeitgemässen Erkenntnistheorie*. *Universitas*, № 12, 1135–1148.
- Vollmer, G. (2016). *Im Lichte der Evolution: Darwin in Wissenschaft und Philosophie*. Hirzel S. Verlag.
- von Mises L. (1949). *Human Action: A Treatise on Economics*. Yale University Press.
- Wansink, B., van Ittersum, K., Painter, J. E. How descriptive food names bias sensory perceptions in restaurants. *Food Quality and Preference*. 16, 393–400.
- White, M. (2014). *The Illusion of Well-Being: Economic Policymaking Based on Respect and Responsiveness*. Palgrave Macmillan.

- Williamson, O. E. (1975). *Markets and Hierarchies, Analysis and Antitrust Implications: A Study in the Economics of Internal Organization*. Free Press.
- Wolins, I. S. (1992). Interdisciplinary Teaching: Branches, Ties, and New Connections. *The Dosent Educator: The Quarterly Journal for Dedicated Educators*, 2, 2 (Winter), 6–7.
- Zimmerli, W. (1986). *Die Grenzen der Rationalitat als Problem der europaischen Gegenwarts Philosophie*. Feiburg-Munchen.